सरस्वती ग्रन्थमाला નાં પુસ્તકો

૧	વીર વલ્લભભાઈ	મહાદેવ દેસાઈ
૨	રાજાજીની વાતો	રાજગોપાલાચારી
૩	અમેરિકાનું સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ	જીવણલાલ દીવાન
૪	જાતકકથાસંગ્રહ	ધર્માનંદ કોસંબી
૫–૬	ક્રાન્તિ	પીટર ક્રોપોટકિન
૭	ક્રાન્તિકારી ધર્મ	જેકોબ પ્રેતૂકર
* ૮	'૧૮૫૭'	ચુનીલાલ બારોટ
૯–૧૦	ઇટાલીનો મુક્તિયજ્ઞ	નરસિંહભાઈ પટેલ
૧૧	ગરીબની હાય	પ્રેમચંદજી
*૧૨–૧૪	વીરની હાકલ	સરદાર વલ્લભભાઈ
૧૫	દારૂનિષેધ અને સ્વરાજ	મગનભાઈ દેસાઈ
*૧૬	ગાંધીકૂચ (આલ્બમ)	રસિકલાલ પરીખ
૧૭	બારડોલીની હિજરત	ગિજુભાઈ બધેકા
૧૮	પૂજારીને પગલે	જયન્તખલાલ મહેતા
૧૯	લાલ ટોપી	મોહનલાલ ભટ્ટ
૨૦	બોરસદની વીરાંગનાઓ	ગિજુભાઈ બધેકા
૨૧	અયોધ્યા ઓઢિયા	છગનલાલ જોષી
૨૨	લૂટાતું હિંદ	જે લાલ ગાંધી
૨૩–૨૫	પચાસ વર્ષ પછી—	ગજાનારાયણ ના. પાઠક
૨૬	ચુકાતું કર્મ	જીવણલાલ ચાંપનેરીઆ
*૨૭	ક્રાન્તિને માર્ગે	પ્રભાકર બિહારીલાલ
૨૮	રૂપિયાનું ઝાડ	સંજય
૨૯–૩૧	ગાંધીવિચારદોહન	કિશોરલાલ મશરૂવાલા
૩૨	ટેકને ખાતર	પ્રેમચંદજી
૩૩–૩૪	પરદેશી કાપડની સામે લડીશું કેમ કરવી ?	મનમોહન ગાંધી
૩૫–૩૬	મારી કહાણી	પાર્વતીબહેન આવટે

[* પુસ્તકો જપ્ત થયાં છે]

પ્રાસ્તાવિક બે બોલ

શ્રીમતી પાર્વતીબા ૪ આકવલેની મહાગણ્ટીઓને ઓળખાણ કરાવી આપવાની જરૂર છે, એમ મને લાગતું નથી. હિંગણેના અનાથ બાલિકાશ્રમ સાથે જેઓ થોડા પણ સંબંધમાં આવેલાં છે તેઓ પાર્વતીબાઈને જાણે છે જ. ફંડને માટે ગામેગામ ફરવાનું તેમનું હંમેશનું કામ હોવાને લીધે, ઘણાઓને તેમનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો છે. આ કલાણીમાં તેમને વિષે બીજી વધારે માહિતી મળશે જ. તેથી 'પાર્વતીબાઈમાં' વિશેષ ગુણ કેમ આવ્યા અને તેમના ચરિત્રમાંથી શીખવા જેવું શું છે એનો જ વિચાર હું મુખ્યત્વે કરીશ.

કોંકણમાં પહેલાંના વખતમાં જે અનેક કુટુંબો પોતાના સદ્‌ગુણથી અને પુરુષાર્થથી આગળ આવ્યાં, તે પૈકી દેવરુખ ગામમાં સ્થિર થયેલું જોશીનું કુટુંબ છે. પાર્વતીબાઈના પિતા સર્વ ભાંડુઓમાં મોટા હતા. તેઓ અઢાર વર્ષના થયા ત્યાં જ સર્વ કુટુંબનો ભાર તેમની ઉપર પડયો. કુટુંબ મૂળમાં સુખી હતું, પણ ધીમે ધીમે ગરીબીમાં આવ્યું હતું. એવામાં એમનું ઘર બળી ગયું. ઘરમાંના ઠાકોરજી તથા થોડા દિવસની સુવાવડી એક બાઈ અને બાળક તથા બીજા માણસો એટલાં જ બહાર નીકળ્યાં. બાકી ઘરવખરી બધીએ બળીને ખાખ થઈ ગઈ. પાર્વતીબાઈના દાદા એના આઘાતથી થોડા દિવસમાં ગુજરી ગયા. મરીબાઈરૂપી શાળા, જેમના અંગમાં ગુપ્ત સામર્થ્ય મોટા પ્રમાણમાં હોય છે, તેમને કેળવણી આપવા માટે બહુ જ ઉત્તમ નીવડે છે. એ શાળામાં પાર્વતીબાઈને, તેમનાં માતાપિતાને તથા સર્વ ભાઈબહેનોને બહુ સરસ કેળવણી મળી. પાર્વતીબાઈના પિયરની જો સારી સ્થિતિ હોત તો પોતાના છોકરાને લઈ સમાજે બહિષ્કૃત કરેલી પોતાની પુનર્વિવાહિત બહેનને ત્યાં આવી રહેવાની બુદ્ધિ તેમને ઊપજત નહિ; અને પાર્વતીબાઈ તથા તેમના પુત્ર દ્વારા જે કિંમતી સેવા થઈ રહી છે તેથી સમાજ વંચિત રહ્યો હોત.

પાર્વતીબાઈનાં માતાપિતા બન્ને જૂની પરંપરાના વાતાવરણમાં ઊછરેલાં હતાં. સાદી રહેણી, આમહીપણું, અડતલપણું, કસાયેલું હાડ, દીર્ઘાયુષ્ય વગેરે ગુણો માટે તેમનું કુળ પ્રસિદ્ધ છે. આવા કુળમાં અને વાતાવરણમાં પાર્વતીબાઈનો જન્મ થયેલો હોવાથી તેમનામાં એ ગુણો વારસામાં ઊતરી આવ્યા છે આ ગુણોને લીધે જ તેઓ તક મળતાં જ નવી પરિસ્થિતિનો ફાયદો લઇ શક્યાં, અને ઠીક કામ કરી બતાવી શક્યાં.

૨૬ વર્ષની ઉમરે શિક્ષણની શરૂઆત કરી ટ્રેનિંગ કોલેજનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરવો, લગભગ વીસ વર્ષ સતત પ્રવાસ કરી ફંડનું કઠણ કામ કરવું, બેત્રણ વર્ષ તદ્દન નિષ્કિંચન સ્થિતિમાં પોતાના પુરુષાર્થ પર અમેરિકાનો પ્રવાસ કરી સંસ્થા માટે થોડીઘણી મદદ મેળવી પાછા ફરવું, એ બાબતો પરથી તેમનામાં રહેલા સાહસ અને કોઈપણ સંકટની સામે થવાની તૈયારી વગેરે ગુણો દેખાઈ આવે છે. આ બધા ગુણોની ચાવી પણ તેમના 'કંગારીપણા'માં જ રહેલી છે.

પુનર્વિવાહિત બહેનને ત્યાં રહેવા ગયા બાદ પાર્વતીબાઈ પોતાની બહેનનું જ અનુકરણ કરશે એવી બીક એમનાં સગાંસંબંધી-ઓને લાગી હતી; પણ તે નિષ્કારણ હતી.

છૈયાછોકરાં થયેલી અને તેમાંયે જેનો છોકરો હયાત છે તેવી વિધવાએ પુનર્વિવાહ કર્યાના દાખલા આપણા સમાજમાં જ શું, પરંતુ આ વાતનો વિધિનિષેધ ન માનનારા પાશ્ચાત્ય સમાજમાં પણ અપવાદરૂપે જ દેખાઈ આવશે. સગાઓની બીકને વશ ન થતાં અને લોકનિંદાને ન ગણકારતા પાર્વતીબાઈએ અમારે ત્યાં આવવાની હિંમત કરી એ બિના તેમના જીવનમાં પરિવર્તન કરનારી અતિ મહત્ત્વની થઈ, એમાં શંકા નથી.

પાર્વતીબાઈમાં પણ મનુષ્યસ્વભાવની દૃષ્ટિએ કેટલાક દોષ છે. પણ પોતે પોતાને લાગુ પાડેલું નયમન (શિસ્ત), સ્વાનુભવ અને સ્વાર્થત્યાગ, એ દિવ્ય કસોટીમાંથી પાર્વતીબાઈને જવું પડેલું હોવાથી

સમર્પણ

સ્ત્રીઓની અને ખાસ કરીને વિધવાઓની
ઉન્નતિ માટે પરિશ્રમ કરનારાં
સર્વ ભાઈબહેનોને

આ

મારી કહાણી

અત્યંત પ્રેમપૂર્વક અર્પણ કરું છું.

લેખિકા

અનુક્રમણિકા

પ્ર૦ પહેલું	મારાં માબાપ	૧
,, બીજું	મારું લગ્ન	૪
,, ત્રીજું	મારું વિવાહિત જીવન	૬
,, ચોથું	બાયાનું પુનર્જન્મ	૮
,, પાંચમું	શિક્ષણની તૈયારી	૧૦
,, છઠું	મારું મતાંતર	૧૬
,, સાતમું	આશ્રમના કામનો આરંભ	૧૯
,, આઠમું	ફાળો ઉઘરાવવાના અનુભવ	૨૩
,, નવમું	પ્રવાસમાની અડચણો	૨૫
,, દસમું	માંદગી વેળાની	૨૮
,, અગિયારમું	નાનાનું લગ્ન	૩૫
,, બારમું	'ઇંગ્રેજી શીખવા માટે કાંઈ'	૪૧
,, તેરમું	અમેરિકા જવાની તૈયારી	૪૫
,, ચૌદમું	આગબોટમાં પ્રવાસ	૪૭
,, પંદરમું	ખ્રિસ્તી બહેનની મહેમાનગતિના અનુભવો	૫૩
,, સોળમું	મિશનરીઓનું શાંતિસદન	૫૫
,, સત્તરમું	મહારાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીઓનો સમાગમ	૫૯
,, અઢારમું	૭ દિવસનો આગગાડીનો પ્રવાસ	૬૩
,, ઓગણીસમું	મિનેકટાડીના અનુભવો	૬૬
,, વીસમું	અમેરિકામાંથી ઉપાંત્રીનો પ્રસંગ	૭૩
,, એકવીસમું	ન્યૂયોર્કના અનુભવો	૭૯
,, બાવીસમું	આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂરી પરિષદ	૮૪
,, તેવીસમું	ઓરેબીને ઘેર	૮૭
,, ચોવીસમું	પાછી સ્વદેશમાં	૯૫
,, પચીસમું	સામાજિક પ્રશ્ન પર મારા વિચાર	૯૮
,, છવ્વીસમું	આપણી વિવાહપદ્ધતિ	૧૦૪
,, સત્તાવીસમું	સ્ત્રીસંસ્થાઓ અને તેમના પ્રશ્નો	૧૦૬
,, અઠ્ઠાવીસમું	સ્ત્રી-ઉન્નતિની ભાવિ દશા	૧૦૮
	પરિશિષ્ટો	૧૧૩

વાચકોને નમ્ર વિનંતિ

મેં મારા જીવનમાં અનાથ બાલિકાશ્રમની પ્રચારિકાનું કામ કર્યું છે. લેખ લખીને પ્રસિદ્ધ કરવાનો મારે કદી પ્રસંગ આવ્યો નથી. મારી કહાણી લખી કાઢવાથી તે ઘણી ઉપયોગી થશે, એવી આગ્રહ-ભરી સૂચના મને મારા અનેક હિતચિંતકો તરફથી થઇ. એ સર્વ સૂચનાઓ મને યોગ્ય લાગી, પણ મને લખવાની ટેવ ન હોવાથી મારી કલ્પનાઓ લખી કાઢી આ કાર્યમાં મદદ કરવાની જવાબદારી કોણ લેશે, એવો મને પ્રશ્ન ઊઠ્યો; પણ અમારી સંસ્થાના આજન્મ સેવક પ્રો. બાપુસાહેબ ચીપળુણકરે એ કામ કરવાની સર્વ જવાબ-દારી પોતાને માથે લીધી અને આ કામ ગયે વર્ષે શરૂ થયું. પ્રો. ચીપળુણકરે મને આ કામમાં જે મદદ કરી તે જો તેમના તરફથી મળી ન હોત તો મારી કહાણી વાચકોના હાથમાં આટલી જલદી આવી શકત નહિ. માટે તેમનો જેટલો આભાર માનીએ તેટલો થોડો જ છે.

આ પુસ્તકમાં ભૂલો અને દોષો છે એમ મને લાગે છે; પણ આ એક બહુ ન ભણેલી બાઇએ કરેલો પ્રયત્ન છે, એ લક્ષમાં લઈ વાચકે તે દરગુજર કરવાં એવી તેમને નમ્ર વિનંતિ છે.

આશ્રમને માટે મને જે થોડીઘણી સેવા કરવાની તક મારા પરમ પૂજ્ય ગુરુવર્ય અણ્ણાની કૃપાથી મળી તેમને પરમેશ્વર દીર્ઘાયુષ કરે અને તેમનાયે પ્રયત્નથી અમ-વિધવાઓની-શક્તિ દેશકાર્યમાં ઉપયોગી થાઓ, એવી પરમેશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના કરી હું વાચકોની રજા લઉં છું.

લેખિકા

શ્રી. પાર્વતીબાઇએ પોતાની ઊણપો ઉપર જણાવી છે. પણ મારી સરખામણીમાં તો એમનાં શિક્ષણ અને અનુભવથી તેઓ મહા-વિદ્વાન કહેવાય. એટલે આ અનુવાદ કરવાની મારી શી લાયકાત હોય ? મારા પતિ પાસે ભાષા શીખવાના પ્રયત્નમાંથી આ અનુવાદ બની આવ્યો છે એટલું જ મારાથી કહી શકાય એમ છે.

જન્માષ્ટમી, ૧૯૮૫

અનુવાદિકા

બીજાનું મન પોતા પ્રત્યે ખેંચી લે છે. સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓ આ ગુણો પોતામાં લાવવા બુદ્ધિપૂર્વક પ્રયત્ન કરે તો સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિનું કાર્ય ઘણું જ સહેલું થશે. જે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ કરવાની છે તેઓની સ હાનુભૂતિ જર્યા વિના અને તેઓ આપણામાંની જ છે એવી ભાવના તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થયા વિના આ કાર્યને યશ મળવાનો સંભવ નથી. આ દૃષ્ટિએ પાર્વતીબાઈનું આચરણ અત્યંત અનુકરણીય છે.

પાર્વતીબાઈ આવડેએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધી પરમાર્થ સાધવાને પ્રયત્ન કર્યો છે. સ્વાર્થ અને પરમાર્થનો મેળ સાધવો બહુ કઠણ છે. એ તેમને કેટલે અંશે સિદ્ધ થયો છે તેનો નિર્ણય વાચકોએ કરવો.

ઉચ્ચ ધ્યેય અને મહત્ત્વાકાંક્ષા એ બેના બળ પર સામાન્ય માણસ પશુ, બહુ શિક્ષણ ન મળ્યું હોય તોયે, કેટલું કામ કરી શકે એ પાર્વતીબાઈના ચરિત્રમાંથી શીખવા જેવું છે. પાર્વતીબાઈ જેવી કેટલી યે સ્ત્રીઓ આપણા સમાજમાં ખૂણેખાંચરે છુપાઈ રહી હશે. યોગ્ય તકને અભાવે તેમનામાં રહેલું ગુપ્ત સામર્થ્ય નકામું જાય છે. આવી સ્ત્રીઓ પ્રકાશમાં આવે તો તેમની મારફતે કેટલું યે દેશકાર્ય થઈ શકે એમ છે. સામાન્ય સામર્થ્યવાળી નિરપૂલ બુદ્ધિથી કામ કરનારી સ્ત્રીઓની આજ આપણા દેશને અતિશય જરૂર છે. સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિનું અને ખાસ કરીને સ્ત્રીશિક્ષણના પ્રચારનું કેટલું યે કામ પડેલું છે. પાર્વતીબાઈનું ચરિત્ર વાંચીને અથવા સાંભળીને 'હવે આપણાથી તે શું થઈ શકવાનું છે?' એ મંત્રનો જપ કરતી અંધારામાં રહેલી કોઈ પ્રૌઢ વિધવાઓને જો બહાર પ્રકાશમાં આવી પોતાથી થઈ શકે તેટલું જ કામ કરવાનું સૂઝી જાય તો પાર્વતીબાઈની કહાણીની યોગ્ય કદર થઈ જણાશે.

ચેરઉવાળે, મહિલા વિદ્યાપીઠ,
૧૨ મી માર્ચ, ૧૯૨૮. } ધોંડો કેશવ કર્વે

મારી કહાણી

કેટલાક દાખલ કરવા જેવા મરાઠી શબ્દો અને પ્રયોગો

નેણવું-નેણણે-અજાણ હોવું.

(જાણવું=જ્ઞાન થવું=જ જાણવું=જ્ઞાન ન થવું : નેણવું=અજાણ હોવું)

પટવું-પટણે-(અનુભવ મળતો આવવાથી, અથવા બુદ્ધિમાં બરાબર ઊતરી જવાથી) પ્રતીતિ થવી = ખાતરી થવી.

લવચિક-લવચિક-નમી જાય, વળી શકે, એવું; malleable; તે ઉપરથી, સંજોગોથી અનુકૂળ કરી શકાય તેવા માણસ માટે એ વિશેષણ વાપરી શકાય.

ચોવટી (ચોખ્ખી) કરેલી વિદ્યા-ભણવાનો વેપ ઊતરવેથી વિદ્યા.

ઓવણું-મરજાદી નહિ.

આણવું-સહાયકારક ક્રિયાપદ તરીકે ઉપયોગ : કોઈ ક્રિયા જાતે એમ કરવું : એ અર્થ બતાવવા : જેમકે, જાતથી આણવું-જાતે એમ કરવું. ઘડતી આણવું (ઘડવૂન આણણ) એ જ અર્થમાં: દેખતી આણવું-દેખાય એમ કરવું.

મોકળું (મન)-free from prejudice, પૂર્વગ્રહથી અકલુષિત, ઉદારતાથી,-એ અર્થમાં. (નિખાલસ, એ અર્થ ગુજરાતીમાં પણ વપરાય છે : તે ઉપરાંત મન મોકળું કરવું-એટલે દબાવું કરવું, મોનને ઉતારી નાખવો, ખુલાસો કરી મદદ કરવી, એ અર્થમાં પણ વપરાય છે.)

મોકરસું=ધરવું કામ કરનાર બાઈ.

નાખવું=સહજ કરવું; ના પાડવી; માગણી અમાન્ય કરવી.

તેમના દોષ ઢંકાઈ જઈ એના ગુણોનો જ ઉત્કર્ષ વધારે થયેલો દેખાય છે.

મનુષ્યમાં તીવ્ર લાગણી હોય અને કાર્ય માટે દૃઢ વ્યાસંગ હોય તો તેના ન ગમનારા સ્વભાવ પ્રત્યે લોક આંખ આડા કાન કરે છે. આશ્રમનું કામ કરતાં હતાં તેવામાં પાર્વતીબાઈએ કરેલો વેશબદલો લોકોને પસંદ પડયો નહોતો. પણ પાર્વતીબાઈની પોતે હાથમાં લીધેલા કામ પ્રત્યે એટલી નિષ્ઠા દેખાઈ આવતી અને તે માટે તે એટલી તનતોડ મહેનત કરતાં કે લોકો તેમણે કરેલો વેશબદલો સાવ ભૂલી ગયા અને તેમને મદદ કરવાની તૈયારી જૂના વિચારના લોકોમા પણ જણાવા લાગી. કોઇ પણ વાતની પોતાના મનને પ્રતીતિ થાય એટલે લોકનિંદાને ન ગણકારતા એ વાતનો અમલ કરવા માટે ખૂબ આત્મવિશ્વાસની જરૂર પડે છે. આ આત્મવિશ્વાસને શીલની અને દૃઢ નશ્ચયની જોડ મળે તો તે કેવા ભારે પરિણામો લાવી શકે એ પાર્વતીબાઈના વેશબદલોથી અનુભવમાં આવે છે.

જૂનામાં જે કંઈ સારું હોય તેજાળવી રાખી નવા જમાનાના ગુણોનો તેમાં ઉમેરો કરવો એ અતિ કઠણ કામ જે નથી માધ્ય કર્યું હોય એવાં માણસોમાં પાર્વતીબાઇની ગણના કરવી જોઇએ. પાર્વતી-બાઇને જેમ જૂની પરપરાનું અભિમાન છે તેમ જ તેમને જૂનામાં રહેલા દોષોનું ય ભાન છે. અને તે નજરમાં લાવવાનુ કામ પાર્વતી-બાઈ પોતાનાં વ્યાખ્યાનો દ્વારા કરે છે. તે જ પ્રમાણે નવા જમાનામાં રહેલા દોષો પર કડક ટીકા કરી સદ્‌ગુણોનું અનુકરણ કરવાની પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવા પ્રત્યે તેમનું લક્ષ છે. પાર્વતીબાઈમાં જૂના તેમ જ નવાનું મધુર મિશ્રણ હોવાથી તેમનું વજન જૂના અને નવા એવા બન્ને પંથોના લોકો પર પડે છે અને તેને લીધે કંઈ ભેગું કરવાનું કઠણ કામ તેમની તરફથી સારી રીતે થાય છે. સાદી રહેણી, દયાનાં મનાતાં કામો પણ કરવાની સદૈવ તૈયારી, જૂના મતના લોકોનો તિરસ્કાર ન કરતાં તેમની જોડે વર્તતા તેમનામાં દેખાઈ આવતી સહિષ્ણુતા, એ ગુણોથી પાર્વતીબાઇ જ્યાં જાય છે ત્યાં તેઓ

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા: વાર્ષિક પૃષ્ટસંખ્યા ૭૦૦ હિંદમાં રૂા. ૨ પરદેશના રૂા.૩

અ ભિ પ્રા યો

ગુજરાતમ આજસુધીમાં આરભાએલી અને અસ્તિત્વ ધરાવતી તમામ ગ્રન્થમાળાઓમાં, સાહિત્યના પ્રકાર અને સસ્તાપણામાં કદાચ આ સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા સૌને પાછળ મૂકી દે છે.

—સૌરાષ્ટ્ર

ગુજરાતમ સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી સસ્તું સાહિત્ય બહાર પાડવામાં આવ્યું; ત્યારપછી નવજીવન પ્રકાશન મંદિર તરફથી તેથી પણ સસ્તુ સાહિત્ય બહાર પાડવામાં આવ્યું; અને હવે પ્રસ્થાન કાર્યાલય તરફથી તેથી પણ સસ્તું સાહિત્ય બહાર પાડવામાં આવે છે તે જોઈ કયા સાહિત્યપ્રેમીને આનંદ નહિ થાય ?

—નૂતન ગુજરાત

આ માળાના પુસ્તકો સમાજમા નવું વિધાન કરવામા ઉપયોગી થાય એવા પ્રેરણાત્મક અને બળપ્રદ વિચારો આપનાર સાહિત્ય પૂરુ પાડવામા મદદગાર થયા છે. આ ગ્રન્થમાળાની ભાષા અને લેખનશૈલી સાદી અને સરલ છતા રિષ્ટ અને સુંદર હોઈને સર્વ કોઈ આ વિચારો સમજી શકે છે.

—ગુજરાતી

ગુજરાતમા ગ્રન્થમાળાઓ તો ઘણી છે, પણ આટલી સસ્તી અને આવું સરસ વાચન પૂરું પાડનારી ગ્રન્થમાળા બીજે હજુ જોઈ નથી.

—માર્વિલાન્ત

ગુજરાતી સામયિકોમાં 'પ્રસ્થાન' શ્રેષ્ઠ છે એવો અમારો નમ્ર મત અગાઉ આ માસિકમાં જ જણાવી દીધો છે. પ્રસ્થાનની આનુસગિક સેવાઓમાં સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા એવી બીજી કોઈ પણ ગ્રન્થમાળાની સરસાઇ કરે એવી નીવડી છે.

—પુસ્તકાલય

ગામડાના લોકો રેલવેમા વેચાતી સારીમાડી ચોપડીઓ વગર વિચાર્યે ખરીદે છે અને વાચે છે, તે કરતા આવી ચોપડીઓ તેઓ વાચતા રહે તો કેવું સારુ ? અમદાવાદના પ્રસ્થાન કાર્યાલયની સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા ખાસ એ દૃષ્ટિએ જ યોજાએલી છે. એના વિષયો ચોકકસ ભણેલા લોકોને જ્ઞાન મળે એ હેતુથી પસંદ કરવામા આવે છે, અને કિંમત પણ રેલવેમા વેચાતી કચરા જેવી ચોપડીઓ કરતા પણ સસ્તી હોય છે.

—સત્યાગ્રહ પત્રિકા

જાતિને જાગ્રત કરનારુ સાહિત્ય દેશના યુવકો ઉપર બોમ્બની પેઠે ફેંકયા જવું, આખ અને બહેરાના કાન ઉઘાડી નાખવા એ આ ગ્રન્થમાળાનું વ્રત છે.

—નરસિંહભાઈ પટેલ

આજે જ ત્રણ વર્ષના સેટ ખરીદી ચોથા વર્ષથી ગ્રાહક બનો.

પ્રસ્થાન પ્રકાશનો

મોટાં પુસ્તકો

વિદેશની વાતો	૧-૪-૦
સ્વૈરવિહાર	૧-૮-૦
જીવનનાં દર્દ	૧-૪-૦
ચુંબન અને બીજી વાતો	૧-૪-૦
ગાંધીમણિમહોત્સવક	૧-૪-૦
ભારતપુણ્યપ્રવાસ	૧-૪-૦
કયે રસ્તે ?	૧-૮-૦
રામ અને કૃષ્ણ	૦-૧૦-૦
બુદ્ધ અને મહાવીર	૦-૮-૦
પ્રસ્થાન કાર્ડસ	
[પુ૦ ૧ થી ૧૪] દરેકના	૩-૦-૦

ટૉલ્સ્ટૉય ગ્રન્થાવલિ

પ્રેમનો દેવ	૧-૪-૦
સ્ત્રી અને પુરુષ	૧-૦-૦
કથાવલિ	૧-૪-૦
નવો અવતાર ભા. ૧	૨-૪-૦

બૃહદ્ગ્રન્થાવલિ

એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા [ભા. ૧]	૧-૪-૦

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા

વર્ષ ૧ લા નો સેટ [પાકું પૂંઠું]	૨-૮-૦
વર્ષ ૨ જા નો „	૨-૧૨-૦
વર્ષ ૩ જા નો „	૨-૧૨-૦
વર્ષ ૪ થું ગ્રાહક તરીકે	૨-૦-૦

દરિદ્રનારાયણ જ્ઞાનભંડારમાળા

પુ૦ ૧ થી ૧૦ નો સેટ [પાકું પૂંઠું]	૧-૮-૦

યુગધર્મ કાર્યાલય

અસહકાર	૨-૮-૦
ચંપારણ્યમાં ગાંધીજી	૧-૮-૦
મહાત્મપ્રતાપ	૧-૮-૦
કારાવાસની કહાણી	૦-૧૨-૦
અનાસક્તિ	૦-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : : અમદાવાદ

પ્રકરણ પહેલું

મારાં માબાપ

રત્નાગિરી જિલ્લાના દેવરુખ ગામમાં, ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં મારો જન્મ થયો. મારા પિતા કે. તી. બાળકૃષ્ણ કેશવ જોશીનું દેવરુખમાં પોતાનું ઘર હતું. તેઓ થોડી ખેતી સંભાળતા અને તે ઉપરાંત ધીરધારનો વ્યવહાર કરતા. અમારું ઘર જૂની પદ્ધતિનું, એટલે કે ઘાસનું એકું છાપરું, આગળ ઓટલો અને પાછળ છાપરી એવી બાંધણીનું હતું. આ ઘરમાં અમે બધાં મળી અગિયાર ભાંડુઓ હતા. આ બધા ભાંડુઓમાંથી હવે અમે પાંચ હયાત છીએ–ત્રણ બહેન ને બે ભાઈ. મારી બહેનો તે પ્રો કર્વેના પત્ની સૌ. આનંદીબાઈ કર્વે તથા નાશિક હાઈસ્કૂલના નિવૃત્ત આચાર્ય શ્રી રામચંદ્ર કાશીનાથ ભિડેનાં પત્ની સૌ. યશોદાબાઈ ભિડે. મારા ભાઈઓમાં એક, શ્રી. વામન બાળકૃષ્ણ જોશી, દેવરુખમાં જ વકીલાત કરે છે; અને બીજા શ્રી નરહર બાળકૃષ્ણ જોશી ભાવનગરમાં પોતાના છોકરાની પાસે સુખમાં જીવન ગાળે છે. મારા માતુશ્રીનો કાળ ૭૫ વર્ષની વયે અને પિતાશ્રીનો કાળ ૬૭મે વર્ષે થયો.

અમારા ગામમાં છોકરાઓ માટે જ શાળા નહોતી તો છોકરીઓ માટે ક્યાંથી જ હોય? તે વખતે મોટા લોકોના ઘરમાં સ્ત્રીઓએ શીખવું જોઈએ કે નહિ એની ચર્ચા જ કદી થતી નહિ. એમની નાની છોકરીઓને પૂજાની સામગ્રી તૈયાર કરતા આવડી, ડાંગર ખાંડતાં આવડી, ગોઠવાડ કાઢતાં આવડ્યો, નાના છોકરાંઓને નવડાવી-ધોવડાવી તેમની ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા કરતા આવડી એટલે એમને જે મળવું જોઈએ તે બધું શિક્ષણ મળ્યું એવી તે વખતે સમજ હતી. અને તે વખતની અમારી 'મેટ્રિક' એટલે કઢી ભાત* ઉતારી, બે

*મૂળમાં 'पीठलं-भात' શબ્દ છે. 'પીઠલું' એટલે ચણાના લોટનું આણણું પીઠલું દક્ષિણીઓનો પ્રિય ખોરાક છે.

જ્યુની રસોઈ કરતાં આવડી એટલે પાસ ! હું અગિયારમે વર્ષે આ પરીક્ષામાં પાસ થઈ હતી.

અમારી માતાને છોકરાંઓને ઉછેરવા ઉપરાંત ઢોરઢાંખર માટે ઘાસ દાપી લાવવું, ખેતરમાં ભાતની રોપણી કરવી, ઘરમાં ડાંગર ખાંડવી, દળવું, કૂવાનો રેંટ ચલાવવો વગેરે કામો કરવા પડતાં. આટલું કામ કરતાં કરતાં મા બહુ થાકી જતી. આથી છોકરાંઓ ઉપર ચીડાવાના પ્રસંગ વારંવાર આવતા. અમારી મા જોકે અમને ઘણી વાર લડતી છતાં એનો સ્વભાવ બહુ કામદો હોવાને લીધે નાનપણમાં અમારા આવાપીવાના હાલ થયા નહોતા. અમારા ઘરમાં અગિયાર બાળકો, બે-ત્રણ ગાય, ત્રણ-ચાર ભેંસ એવી સ્થિતિ હતી. ઘરમાં નોકર માત્ર એક જ અને તે ઢોરની સંભાળ રાખતો. આવી સ્થિતિમાં અમારી માએ બધાંની સંભાળ કેવી રીતે રાખી હશે એની વાંચનારે જ કલ્પના કરવી.

અમારી મા ઘરની બધી વ્યવસ્થા જોતી. પિતાશ્રી પરચૂરણ ધીરધારનો વ્યવહાર અને ઘરની પાછળ ખેતી પર લક્ષ આપતા. તેઓ ધાર્મિક વૃત્તિના હોઈ રામના ઉપાસક હતા. જોકે તેઓ પરચૂરણ ધીરધારનો વ્યવહાર કરતા, તોપણ તેમનું લક્ષ સંસારમાં નહોતું. એમનો ઘણોખરો વખત નામસ્મરણ કરવામાં જતો. અમારા ગામમાં જે ટેક વગેરે લોકો લાકડાની ભારીઓ લઈને આવતા, તેમને ઘરના માટલામાંથી પાણી પીવડાવવાનો તથા છાશ ને પાણી આપવાનો અમારા પિતાશ્રીનો સામાન્ય રીતે નિયમ હતો. અમારા ગામથી નદી બે માઈલ દૂર છે. એમનો ઓલો પડે માટે ગામના બીજા લોક એમને પાસે ઊભા રહેવા દેતા નહિ. પણ અમારા પિતાશ્રી દેહમાત્રને પાણીની જરૂરવાળા છે, એમ વિચારી ઘરમાંનો નવો ઘાટ ભરી મૂકતા. આ લોકો ભારીઓ લઈને આવે ત્યારે ઘર આગળ થોભતા, અને "બાપા છે કે ?" એમ હોકારો કરતા. તે વખતે પિતાશ્રી પૂજા કરતા હોય તો અડધી પૂજામાંથી બે ઊઠી અબોટિયા સાથે જ પાણી પીવડાવતા.

ટેડને અબોટિયા સાથે કેમ પાણી નાખો છો, એમ કોઈ પૂછે તો કહેતા કે " આપણે બધાં જ રામનાં બાળકો છીએ. પાણી પીને તેમનો આત્મા શાન્ત થશે તો આપણો યે થશે." તેમને પાણી પાઈને ગોળ અને શેકેલા વટાણા કે ચણા મૂઠી મૂઠી આપતા, અને એમણે આપેલી લીલી ભાજી લેતા, તથા એમની આગળ બેસી સુખદુઃખની વાતો કરતા. ગામમાં કોઈ પાસે કોઈ અસ્પૃશ્ય પાણી માગે તો, "બાબા પાણી આપશે, એમની પાસે ના," એમ તેઓ કહેતા. બાબાની આ પાણી પાવાની ટેવને લીધે બાબા ગામમાં મશ્કરીનો વિષય બન્યા હતા. મહોરમના દિવસોમાં ઘેર ઘેર મુસલમાનના બેલો આવતા તે વખતે તે રમનારાઓની સાથે પણ પિતાશ્રી ખૂબ પ્રેમથી વર્તતા. મેળામાંના લોકોને ઘણી યે વાર ઘેર બોલાવી તેમને પિતાશ્રીએ ગોળપાણી આપ્યાં છે. ગામમાં આવનારા વૈરાગીઓ પણ અમારા ઘરની પરોણાગત લીધા વિના જતા નહિ. વૈરાગી આવે ત્યારે પિતાશ્રી તેમને દૂધ પીવડાવી તેમનો યોગ્ય સત્કાર કરવા કાળજી રાખતા. મારી માને પિતાશ્રીનું આ આતિથ્ય બહુ ગમતું નહિ, પણ એનું આ બાબતમાં કંઈ ચાલતું નહિ. અમારા પિતાશ્રીનો સ્વભાવ બહુ પ્રેમળ હતો. વળી એમને લોકોની પૂછપરછ કરવી, તેમની સાથે સુખદુઃખની બે વાતો કરવી એ બાબતની એક ઘેલછા જ જાણે લાગી હતી. એમનો ઘણોખરો વખત લોકોને ગોળપાણી આપવામાં અને તેમની સાથે વાતો કરવામાં જતો. કામનો ઘણોખરો ભાર મા પર પડતો. માને ઘરમાં બાળકોની સંભાળ રાખવા ઉપરાંત ઘર પાછળની ખેતી તથા ઘીરધાર ઉપર પણ કેટલુંક ધ્યાન આપવું પડતું. આ કારણથી માને તનતોડ મહેનત કરવી પડતી, અને અમો છોકરીઓનું આગળ શું થશે, સારાં સ્થળ મળી અમારાં લગ્ન કેમ થશે તેની ચિંતા કરવી પડતી. નાનપણથી જ માને કેમ મદદ કરી શકાય અને તેની ચિંતામાંથી તેને કેમ છોડાવી શકાય, એ વિષે મારા મનમાં સતત વિચાર ઘોળાતા; પણ માત્ર એવા વિચારથી જ હું માને વધારે મદદ કરી શકતી નહિ.

*

પ્રકરણ બીજું

મારું લગ્ન

સારે વહેલી અકે તો મારી જવાબદારી ટૂંકી થઈ જાય એમ મને વારંવાર થતું. તે વખતમાં છોકરીનાં લગ્ન પાંચ વર્ષની ઉંમરમાંથી જ થતાં. મને હવે અગિયારમું વર્ષ બેઠું હતું. મારી મોટી બહેનનું લગ્ન સાતમે વર્ષે થયું હતું. મારી બીજી બહેન બાબા (આનંદીબાઈ) નવમે વર્ષે પરણી હતી. હું અગિયાર વર્ષની થઈ, ત્યારે પાડોશની સ્ત્રીઓ મારી સામું જોઈ, "કેવી મોટી થઈ છે, હજુ કુંવારી!" એમ કહેતી. બાબાનાં લગ્ન થયા પછી મારા પિતાશ્રી માંદા હતા તેથી એમને મારે માટે સ્થળ શોધવાનું બન્યું નહિ. હું નાનપણમાં શરીરે બહેની હોવાથી અગિયાર વર્ષની છોકરી કરતાં મોટી દેખાતી હતી. ઘેર આવતી સ્ત્રીઓ "કેવડી મોટી કુંવારી રહી છે!" એમ બોલતી, તેથી મારે માટે મારી માને બહુ ચિંતા થતી.

અમારી પાડોશમાં શ્રી ભીકાજી પંત પટવર્ધન નામે એક મામલતદાર રહેતા હતા. તેમનું કુટુંબ કોંકણમાં 'નવ પટવર્ધન' એ નામથી પ્રસિદ્ધ હતું. તેમનો એક છોકરો હમણાં રત્નાગિરીમાં 'બલવંત' છાપું ચલાવે છે. મારી આ મામલતદારની પત્નીનો ચોટલો ગૂંથવા જતી. તે વખતમાં કાંકણમાં આવો એક રિવાજ હતો. એક દિવસ માયુ ઓળાવતાં ઓળાવતાં તેમણે મારી આ આગળ મારા લગ્નની વાત કાઢી. ત્યારે મારી માએ કહ્યું: "છોકરી લગ્નને લાયક થઈ છે, સોકો વાનો કરે છે; પણ તમારા બાબાને સ્થળ શોધવાને ફુરસદ મળતી નથી." મામલતદારની પત્ની બોલ્યાં: "અમે આશ્રય આપેલો એક છોકરો છે. તેને ગોવામાં જકાતખાતામાં નોકરીએ વળગાડ્યો છે. તમે કહો એને છોકરી આપો તો બધે માંડવાનો ખર્ચ અમે કરશું. તમને ભાર પડવા નહિ દઈએ. માત્ર છોકરો પગે લગાડો છે." પછી માયું ઓળાઈ ગયું.

મારા પિતાશ્રીને પૂજાની વખતે આ વાત કહી. પિતાશ્રી બોલ્યાઃ "આ સ્થળ રામે ઘેર બેઠાં મોકલ્યું છે, તો આ સ્થળ જ નક્કી કરવું." એમ કહી પૂજા આટોપીને તરત જ મામલતદારને ઘેર ગયા. ગોત્ર વગેરે મેળવી જન્મપત્રિકા જોઈ લગ્ન નક્કી કર્યું. મને પોતાને આ સ્થળ ગમ્યું નહિ, પણ હું કંઈ બોલી નહિ. ઘરમાં આ સંબંધી ચાલેલી ચર્ચા ઉપરથી મારા ભાવી પતિનો પગ લગરો છે, પંદર રૂપિયા મહિનાની નોકરી છે,* અને સાસુસસરા કે બીજું કોઈ સગું નથી, એમ મેં જાણ્યું. તે વખતમાં અગિયાર વર્ષની છોકરીને પોતાના લગ્નમાં વાજાં વગેરે વાગશે જાણી આનંદ થતો; પણ મને કંઈ આનંદ લાગ્યો નહિ. મારું લગ્ન થશે જાણી મને ચિંતા થવા લાગી. મારે આ કરવું છે કે નહિ તે કહેવાની હિંમત મારામાં નહોતી. લગ્નનું મૂરત ઠર્યા બાદ છ દિવસની રજા લઈ મારા પતિ ગોવાથી દેવરુખ આવ્યા. તે વખતે ભાવી પતિપત્નીએ લગ્ન પહેલાં એકબીજાને જોવાનો રિવાજ નહોતો. પછી યોગ્ય મુહૂર્ત પર મારું લગ્ન થયું, અને ભિકાજી પંત પટવર્ધનનું ઘર મને સાસરા જેવું લાગવા માંડ્યું.

મારું લગ્ન જલદી થતું નહોતું તેથી જે સ્ત્રીઓ માને મહેણાં મારતી તેઓ જ લગ્ન થયા પછી માને કહેવા લાગીઃ "છોકરીને આવે ઠેકાણે વરાવી? આવું કેવું સ્થળ જોયું? ઘેર ન સાસુ, ન સસરો, વર પગે લગડો! પંદર રૂપિયાની નોકરી! તમારી દીકરી શું ખોડવાળી હતી, કે એને બીજું ઘર મળત નહિ, તે આમ પીઠી ચોળા?" એકંદરે મારા લગ્નથી મારી માને મારે માટે ચિંતા ઓછી ન થતાં ઊલટી વધી.

*

* જકાતખાતામાં નવ મહિના ૧૫ રૂપિયા માસિક મળતા અને ત્રણ મહિના વગર પગારે કામ કરવું પડ્યું.

પ્રકરણ ત્રીજું

મારું વિવાહિત જીવન

હું સાસરે તરીકે અમારા પાડોશી ભિક્ષાજી પંત પટવર્ધન મામલતદારને ઘેર ગઈ. તેઓ પણ મને મોટી વહુની જેમ રાખતા. હું ૧૪ વર્ષની થઈ ત્યારે મને મારા પતિને ગામ એટલે કે પણજી પાસે આવેલા વેરેગામ પહોંચાડવામાં આવી. એ ગામમાં અમારું સ્વતંત્ર ઘર માંડ્યું. અમારા ઘરમાં અમે બે જ રહેતાં નહોતાં. મારા પતિના પરમ મિત્ર શ્રી. બાળાજી ભાસ્કર જોશી અને તેમનાં પત્ની રમાબાઈ એ બે અમારી સાથે રહેતાં હતાં. એક જ રસોડે બન્ને કુટુંબો જમતાં હતાં. અમે બન્ને દેરાણી-જેઠાણી બાજુ રહેતાં. અમારી વચ્ચે કદી ટંટા થયો નહોતો. બન્ને કુટુંબ એકત્ર રહેતાં હોવાથી અમારી અડચણો ઓછી થઈ હતી અને સગવડ વધી હતી. અમે વારાફરતી રસોઈનાં અને બીજાં કામો કરી ઘણા આનંદમાં રહેતાં.

મને ૧૫મે વર્ષે પહેલો છોકરો આવ્યો, પણ તે અધૂરે દહાડે આવવાથી જીવ્યો નહિ. મારી પહેલી સુવાવડ આટલી નાની ઉંમરે આવવાથી મારા બહુ હાલ થયા અને દાક્તરને બોલાવવા સુધી પ્રસંગ આવ્યો. ૧૮મે વર્ષે શ્રી. નાગેશનો જન્મ થયો. એ હાલ પ્રો. કર્વેના ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠના મહામાત્ર (રજીસ્ટ્રાર) તરીકે અને મહિલા પાઠશાળાના આચાર્ય તરીકે કામ કરે છે. તેની પછી સવા વર્ષે વળી એક છોકરી અધૂરે દિવસે આવીને મરી ગઈ. આમ મને ૨૦ વર્ષની ઉંમરમાં ત્રણ છોકરાં થયાં. પછી, મારા પતિની બદલી થવાથી અમારે (મુંબઈ નજીક) ભાઉદર પાસે રાઈ મુકામે જવું પડ્યું. આમ અમારાં બે કુટુંબો છૂટાં પડ્યાં, અને અમારું કુટુંબ ચાર માણસનું મટીને બેનું બન્યું.

મારા પતિનું આયુષ્ય ઘણુંખરું ગોવામાં ગયું હતું. ગોવાની ચૂટી હવાની તેમને ટેવ હોવાથી વસઈ નજીકની શરદ હવા એમને

નડી અને તેમને મેલેરિયા લાગુ પડયો. છેવટે અશક્તિ વધી જઈ તેમને ઉદરરોગ થયો અને મારી ૨૦ વર્ષની વયે મારે પિયર દેવરુખમાં જ એમનો સ્વર્ગવાસ થયો. એમણે ૧૮૮૦ થી ૧૮૯૦ ના બે મહિના સુધી ગોવામાં નોકરી કરી. એમની વૃત્તિ નાનપણથી જ પરોપકારી હતી. તેઓ પરોપકારને જ દેવપૂજા સમજતા. તેમને પોતાના ઉપરીઓ આગળ 'હાજી, હાજી,' કરવાની ટેવ નહોતી તોપણ, તેમનાં કામ માટે ઉપરીઓ તરફથી તેમને અનેક વાર શાબાશી મળતી.

મારા પતિએ કશું જ બચાવ્યું નહોતું, તેમ ઘરબાર કે નજીકનાં કોઈ સગાં પણ નહોતાં. એ સંજોગોમાં મારે મારું વૈધવ્યજીવન મારા પિયરમાં જ ગાળવું પડયું. આ વખતે મારી મોટી બહેન (ફૅંગલર પરાંજપેની સાસુ) ને વિધવા થયે ૭ વર્ષ થયાં હતાં, અને તે ખૂબ માંદી થઈ પિયરમાં જ રહેવા આવી હતી. મારી ત્રીજી બહેન (પ્રો. કર્વેનાં પત્ની) બાવીસ વર્ષની ઉંમરે વિધવા થઈ, તોપણ એ સાસરે જ રહેતી હતી. આમ ત્રણે બહેનો વિધવા થવાથી મારાં માબાપ બહુ દુઃખી હતાં. સાગરામાં મારું કોઈ ન હોવાથી મારો બધો ભાર તેમના ઉપર પડયો હતો. મને વૈધવ્ય દુઃખ થતું નહોતું એમ નહિ, પણ તે બધું ભૂલી જઈ માબાપ આગળ આનંદમાં રહેવાનો હું દેખાવ કરતી હતી.

જૂની રીત પ્રમાણે ઘણી મરતાં જ મારો વેષ ઊતરાવવામાં આવ્યો. આનું કારણ એમ કહેવાય છે કે ચૂડી ને ચોટલો ઠાઠડી સાથે જ જવાં જોઈએ. તે વખતે મારો છોકરો સાડાત્રણ વર્ષનો થયો હતો. મારી આવી વિરૂપ સ્થિતિ જોઈ તે પૂછતોઃ "તું આવું રાતું લૂગડું કેમ પહેરે છે? તારા વાળ કયાં ગયા?" હું શોકાકુળ વૃત્તિથી કહેતીઃ "તારા પિતા સાથે તે ગયાં." ત્યારે તે કહેઃ "આપણે પણ ત્યાં જઈએ." આવે પ્રસંગે મારા મનમાં શું થતું હશે તેની કલ્પના નાના બાળકવાળી વિધવા જ કરી શકે. બીજાને એ થવી શક્ય નથી.

આ રીતે મનમાં ને મનમાં વૈધવ્યદુઃખ સહન કરી બને તેટલું મારાં માબાપને સુખી રાખવાનો હું પ્રયત્ન કરતી. આ રીતે પિયરમાં મારા વૈધવ્યનાં પાંચ વર્ષ ગયાં અને મને ૨૫ મું વર્ષ બેઠું. તે વખતે દૈવયોગથી જે એક ઘટના બની તેથી મારા જીવનમાં એક તદ્દન નવો પલટો થયો. એ નવી ઘટના તે મારી બહેન બાયાનું પ્રો. કર્વે સાથે થયેલું પુનર્લગ્ન.

પ્રકરણ ચોથું

બાયાનું પુનર્લગ્ન

મારા વડીલ બંધુ નરહર પંત અને પ્રો. કર્વે એ બને બી. એ. થયા ત્યારથી મુબઈમાં બેગા રહેતા હતા. બાયાને બાવીસમું વર્ષ બેઠું ત્યારે મારા ભાઈ તેને મુબઈમાં ભણાવવા લાવ્યા. પ્રો. કર્વેએ પોતાની પાસે પાંચ વિદ્યાર્થીઓ રાખ્યા હતા. નરહર પંતના પત્ની અને પ્રો. કર્વેના કુટુંબીઓ એકત્ર રહેતાં હતા આ કુટુંબ લગભગ પંદર માણસનું હતું. અમેરિકાથી પંડિતા રમાબાઈ આવ્યા પછી એમણે શારદાસદન નામની સંસ્થા કાઢી હતી. આ સંસ્થામાં બાયાને પહેલી વિદ્યાર્થિની તરીકે મારા ભાઇએ દાખલ કરી. બાયાનો પંડિતા રમાબાઈ પર ખૂબ પ્રેમ હતો, અને પંડિતા રમાબાઈ પણ શારદાસદનની પહેલી વિદ્યાર્થિની તરીકે બાયાને બહુ ચાહતાં.

દાદા (મોટાભાઇ નરહર પંત) પ્રો. કર્વેને ઘેર મુબઇમાં ચારવાર જતા, અને પ્રો. કર્વે પણ દાદા સાથે કેટલીક વાર દેવરુખ આવતા. મારા ભાઈ તેમ જ પ્રો. કર્વે ઘણા દિવસથી વિધુર થયેલા હતા. મારા પિતાશ્રીને પ્રો. કર્વે સાથે ઓળખાણ થયું હતું. પ્રો. કર્વે અને મારા ભાઈ કમાતા ધમાતા હોઈ અવિવાહિત રહે એ પિતાશ્રીને ગમતું નહોતું. એક વખત પ્રો. કર્વેને પિતાશ્રીએ પૂછ્યું "તમે પરણતા કેમ નથી?" ત્યારે પ્રો. કર્વેએ કહ્યું "બ્રાહ્મણકુળમાંથી કોઈ બાળવિધવા મને

અને તે મારી સાથે ગરીબાઈમાં રહેવા ખુશી હોય તો જ મારી ફરી પરણવાની ઇચ્છા છે. આવી વિધવા છોકરી ન મળે તો મારો આજન્મ અવિવાહિત રહેવાનો નિશ્ચય છે." પિતાશ્રી બોલ્યા: "તમારો આવો નિશ્ચય હોય તો અમારી બાયા સાથે કેમ લગ્ન કરતા નથી?" પ્રો. કર્વેએ કહ્યું: "છોકરીની તૈયારી હોય તો મને હરકત નથી."

આ ઉપરથી પિતાશ્રી પોતે શારદાસદનમાં ગયા અને બાયાને કહ્યું: "પ્રો. કર્વે જેવા પવિત્ર બ્રાહ્મણ તારી સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર છે. તું એમની સાથે લગ્ન કરશે તો મને દુઃખ થશે નહિ." આ રીતે બાયાની સંમતિ લઈ તેનું પ્રો. કર્વેની સાથે અમારા પિતાશ્રીના પ્રોત્સાહનથી જ પુનર્લગ્ન થયું.

મારા પિતાશ્રીનો મત પુનર્વિવાહને અનુકૂળ થવાનું કારણ એ હતું કે, બાયા નવમે વર્ષે વિધવા થઈ તેથી એમને સંસાર ઉપર વૈરાગ્ય આવ્યો અને કાશીયાત્રા માટે તેઓ ઘરથી નીકળ્યા. રસ્તામાં તેમણે પૂનામાં મુકામ કર્યો. તે વખતે પૂનામાં શાસ્ત્રીઓ અને પંડિતોની પુનર્વિવાહના પ્રશ્ન પર ચર્ચા કરવા એક સભા થઈ હતી. તે સભામાં પિતાશ્રી હાજર હતા અને શાસ્ત્રાર્થ સાંભળીને કુલીન બાળવિધવાએ પુનર્લગ્ન કરવું જોઈએ, એવો તેમનો અભિપ્રાય બંધાયો હતો. આથી તેમણે બાયાના પુનર્વિવાહને સંમતિ આપી. મારા મોટાભાઈ સુશિક્ષિત હોવાથી એમણે આ કાર્યમાં મદદ કરી.

બાયાનું પુનર્લગ્ન પૂનામાં થયું. વર્તમાનપત્રોમાં, વધૂના પિતા અને ભાઈની સંમતિથી પુનર્લગ્ન થયું છે એમ છપાયું હતું. એ પ્રસિદ્ધ થતાં જ દેવરુખમાં મારા પિતાનું ઘર મહાજનબહાર મૂકાયું. જ્ઞાતિ-બંધી બંધ થયા અને ઘરનો પૂર્ણ બહિષ્કાર થયો. પણ મારા પિતાશ્રીએ બહિષ્કારથી જરા યે દુઃખ માન્યું નહિ. તેઓ અમને એમ સમજાવતા કે "બધી છોકરીઓએ અને છોકરાઓએ સંસાર એટલે શું,' અને એમાં સુખદુઃખો શું, તે અનુભવ્યાં છે; પણ બાયા તેનાથી સાવ અજાણી હતી. તેણે પુનર્વિવાહ કર્યો અને તેમાં આપણે તેને

પરવાનગી આપી એમાં કશું જ પાપ થયું નથી. લોકો ભલે મારી નિંદા કરે." બહિષ્કાર એક વર્ષ ચાલ્યો અને તેથી અમારે ઘણું વેઠવું પડયું. છેવટે ગામનાં ત્રણ દેવાલયોના જીર્ણોદ્ધાર માટે રૂ. ૧૦૦ આપી તથા ગામના આગેવાનોને પગે પડી પિતાશ્રીએ તેમને રાજી કર્યા અને બહિષ્કાર રદ કરાવ્યો.

*

પ્રકરણ પાંચમું

શિક્ષણની તૈયારી

બાપાનાં પુનર્લગ્ન થયા પછી દોઢ પોણા બે વર્ષે મારાં માતા-પિતા મને લઈ કાશીની યાત્રાએ જવા નીકળ્યાં. રસ્તામાં પૂનામાં ગ્રે. કર્વેને ઘેર બાપાને અને તેને થયેલા છોકરા શંકરને (જે હાલ આફ્રિકામાં ડાક્ટરનો ધંધો કરે છે તેને) જોવા ઊતર્યાં. બાપાનો પહેલો છોકરો શંકર નાનપણમાં ભગડુ, મજબૂત અને સુરૂપ હતો. તેને જોઈ પિતાશ્રીને બહુ આનંદ થયો. તેમણે છોકરાને ખોળામાં લીધો અને તે વખતે એમની આંખમાં આનંદાશ્રુ આવ્યાં. તેઓ બોલ્યા "ગમની લીલા કેવી અગાધ છે તે જુઓ. આજ તેની કૃપાથી આપણી બાપાને આવું સુંદર પુત્રરત્ન સાંપડ્યું. આવાં સુંદર રત્નો, જે ભવિષ્યમાં દેશના આધારસ્તંભ થઈ પડે, તે વિધવાઓની કૂખમાં સંતાડી રાખવામાં આવે છે. કેવો આ દુષ્ટ રિવાજ! મારી છોકરીનું રામે બહુ કર્યું કર્યું." અમે પૂનામાં હતાં ત્યારે બાપાએ મને ગ્રે. કર્વે પાસે ભણવા માટે મૂકી જવા મારી માની સાથે ચર્ચા કરી. બાપાએ કહ્યું: "કૃષ્ણીને અને તેના છોકરાને હું તમારી જોડે કાશી જવા નહિ દઉં. કારણ યાત્રાનાં સ્થાનોમાં કોલેરા વગેરે રોગો થતા હોય છે. કોઈ કોઈ વાર યાત્રાળુઓ મરે છે. હું કૃષ્ણીને તેના છોકરાના હિત માટે જોખમ કરવા જવા દઈશ નહિ. કારણ, અમે બધી બહેનોમાં તેને માત્ર એક જ છોકરો છે." મારી

આ અતિરાય જૂના વિચારની હતી. બાપાનું પુનર્લગ્ન તેને પસંદ નહોતું; વળી એને એમ બીક લાગી કે એકે પુનર્વિવાહ કર્યો એટલે બીજી પણ એ જ માર્ગે જશે. એથી મા બોલીઃ "બાપા, તારું ઉદાહરણ કૃષ્ણી પચાવશે અને અમારા કુળને બટ્ટો લાગશે. માટે 'યાત્રામાં તે મરી જાય તોયે બહેતર છે. અમે એને લઈ જ જવાનાં!" આવો વાદવિવાદ એક દિવસ રાત્રે બાર વાગ્યા સુધી ચાલ્યો. આવા વાદ-વિવાદ હમેશાં થતા. મને મારી ઇચ્છા શું છે એ ન પૂછતાં આ બધી વાતો થતી. અને મારાથી પણ મારી સાચી ઇચ્છા મા આગળ કહી શકાતી નહિ. મા કહેઃ "તું દેવરુખ પાછી જા અથવા અમારી સાથે કાશી ચાલ. તું જો બાપા પાસે રહીશ તો હું જીવ દઈશ." તે બાપાને કહેતીઃ "અમે નિશ્ચિંતપણે કાશીએ જઈએ, એમ જો તારી ઇચ્છા હોય તો કૃષ્ણીને દેવરુખ પહોંચાડી દો." છેવટે બાપાએ મને દેવરુખ પહોંચાડવાનું મા આગળ કબૂલ કરી, મા તથા બાબાને કાશી વિદાય કર્યાં. મા અને બાબા ગયા બાદ બાપા મને કહેવા લાગીઃ "તું મારી પાસે રહી નિશાળે બેસ." પણ મેં મા આગળ બાપા પાસે ન રહેતાં દેવરુખ જવાની પ્રતિજ્ઞા લીધેલી હતી તેથી બાપાને સમજાવી સંગાથ લઈને છોકરા સાથે હું દેવરુખ ગઈ.

માબાપ કાશીથી પાછાં આવ્યાં ત્યારે મને દેવરુખમાં જોઈ બહુ ખુશી થયાં. તે વખતે નાનાને સાતમું વર્ષ બેઠું હતું. મીરજમાં મારા એક દિયર હતા. તેમને મેં બોલાવ્યા અને તેમની પાસે દેવ-દેવતા બેસાડાવી દેવરુખમાં જ મેં છોકરાને જનોઈ આપવાની ક્રિયા આટોપી લીધી. મારા દિયર મીરજમાં જ રહેતા. ત્યાં તેમને આઠ રૂપિયા મહિનાની નાકા કારકુનની નોકરી હતી. મને યે પાંચ વર્ષ પિયરમાં રહી કંટાળો આવ્યો હતો. મેં દિયરની રજા લઈ એમની સાથે જ મીરજ જવાનું નક્કી કર્યું. અમે ત્રણ જણાં મીરજ જવા ઊપડ્યાં. મીરજ જવાનું બીજું એક કારણ એ હતું કે, ત્યાં છોકરાના શિક્ષણની સારી વ્યવસ્થા થઈ શકે. ત્યાં ગયા પછી ભાતખંડેના ઘરમાં એક ઓરડી ભાડે રાખી અમે એક ગરીબ ઘર માંડ્યું. નાનો

ત્યાં નિશાળે જવા લાગ્યો. બે મહિના પછી પ્રો. કર્વે અને બાપાનું કંઈક આનબી કામસર મીરજ આવવાનું થયું. તેઓએ મને દોઢરાને દિક્ષણ મારી રીતે મળે એ હેતુથી પૂના આવવા આમંત્ર કર્યો. હું પણ મારી આ પ્રમાણે જૂના મનની હોવાથી એકદમ મુંબારકને ઘેર જવું મને યે પૂર્ણપણે ગમેલ નહોતું. પરંતુ દોઢરાનું ભણતર આથે એ દૃષ્ટિએ મેં ગમે તેવી સ્થિતિમાં રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો અને દોઢરાને બાપા સાથે મોકલી, હું એકલી ૮૮ દિવસને ઘેર મીરજમાં રહી.

પાંચ ૭ મહિના પછી દોઢરાને મળવા હું પૂના ગઈ. તે વખતે પ્રો. કર્વેના મનમાં અનાથ બાલિકાશ્રમ નામની સંસ્થા કાઢવાનું ઘોળાતું હતું. એક દિવસ બાકે બેસાડીને એમણે પોતાની બધી કલ્પના મને સમજાવી. "વિધવાશ્રમ નીકળે તો તું એમાં શું કામ કરશે?" એમ એમણે મને પૂછ્યું. તે વખતે મને શિક્ષણની કંઈ ૮૮ કલ્પના નહોતી, અને આશ્રમ શબ્દનો અર્થ શું એ પણ જાણતી નહોતી. મેં કહ્યું: "હું તમારા આશ્રમમાં રસોઈનું કામ કરીશ. બીજું કંઈ મને આવડે એવું લાગતું નથી." પ્રો. કર્વે બોલ્યા: "આશ્રમ નીકળવાને હજુ વાર છે; તેટલા વખતમાં તું શિક્ષિકાનું સર્ટિફિકેટ મેળવ. એ પ્રયોજનથી તું આવતી કાલથી હોમ ક્લાસમાં જવા માંડ."

હોમ એટલે શું અને ક્લાસ એટલે શું એની મને કલ્પના નહોતી. એ શબ્દનો મરાઠી અર્થ બાપાએ મને કહ્યો, અને ૨૧ વર્ષની ઉંમરે મેં પૂનામાં 'નવલા - મારુતી'* પાસે દેવના વાઘમાં સવલના હોમ ક્લાસમાં જવા માંડ્યું.

આ હોમ ક્લાસમાં શ્રીમંત ઓબ્બો ઘણી આવતી હતી. હું કોંકણની એક વેરા ઉતારેલી વિધવા અને મારું ગુજરાતી એ બહુ સારું નહિ+ આવી સ્થિતિમાં હોમ ક્લાસની શિક્ષિકા શ્રીમંત ઓબ્બો

* બાજીના હનુમાન.

+ મરાઠીમાં 'સોડવે કેલેલી' એવા શબ્દો છે. એનો અર્થ 'સોડ્યો કરેલી' એવો થાય. જે વિધવા વેલ ન ઉતારે તે અમુક સમાજ. વેલ ઉતારેલી વિધવા એક સતી ગુજરા સિવાય બીજું કશું ગણેલી નહિ. —ભાષાંતરકાર

તરફ જેટલું ધ્યાન આપતી તેટલું મારી તરફ આપતી નહિ. આ પરિસ્થિતિથી કંટાળીને મેં ઘેર રહેવા માંડ્યું અને બાપાને કહ્યું કે, તારા ઘરનાં રસોઈપાણી કરી હું મારા છોકરાને ભણાવીશ. પણ બાપા મને ઘરમાંનું કંઈ પણ કામ બતાવે નહિ. વળી, તેણે મને મૂંગા બેસી રહેવાની શિક્ષા કરી. મને આમ બેસી રહેવાનો કંટાળો આવ્યો અને છેવટે, આવા કેદખાનામાંથી મને છૂટી કરવા મેં બાપાને કહ્યું. બાપા બોલીઃ "કાં તો ઘરમાં મૂંગી બેસ, નહિ તો ભણવા જા. અમે તને મીરજથી ઘરકામ કરવા બોલાવી નથી. અમને રસોઇયણ જોઈએ તેટલી મળશે. તારે જો શિક્ષિકાનું કામ કરવું હોય તો ચૂલા પાસે બેસવાને બદલે તારે તારો વખત નિશાળમાં ગાળવો જોઈએ." આવી રીતે કામ વગર બેસી રહેવાની શિક્ષા મને ગમતી નહિ. આ જ વખતે, સ્વ. પ્રો. આગરકરની પત્નીને શીખવવા માટે હોમ ક્લાસમાંથી એક શિક્ષિકાને એમણે ઘેર મોકલવા માંડી હતી. એ બહેન પણ મારા જેવાં જ નિરક્ષર હતાં. એટલે મેં તેમની સાથે શિક્ષણ લેવા તેમને ઘેર જવા માંડ્યું. ત્યાં બારાખડી, પહેલી ચોપડી, ૧૦૦ સુધી આંકડા અને ૧૪ ધડિયા એટલું મારું શિક્ષણ થયું. પછી મને પોતાને જ મનમાં થયું કે શીખવું તો પૂરું શીખવું; અધુંપધું શીખવું નહિ. પણ નિશાળે જાઉં તો લોકો હસશે. ઘરમાં રહું તો બહેન નકામા બેસી રહેવાની શિક્ષા કરશે. આ સ્થિતિમાં મને મારા દીકરાનો ભાર બહેન ઉપર નાખવો યોગ્ય લાગતો નહિ. આ રીતે ઘણા દિવસ મારા મનમાં યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. છેવટે બહુ વિચાર કરીને પૂનામાં 'હુજુરપાગા'ની શાળામાં નામ દાખલ કરવાનું નક્કી કર્યું. અને ત્યાંના છાત્રાલયમાં પહેલેથી પ્રથમથી જ રહેવાનું ઠરાવ્યું. મેં મારો વિચાર પ્રો. કર્વેને જણાવ્યો. અને તે એમને બહુ પસંદ પડ્યો એમ લાગ્યું. તો વખતમાં મારા જેવી 'ચોપ્પી થયેલી' વિધવાઓ શાળામાં જતી નહિ. બધું નક્કી તો થયું, પણ મને પોતાને જ એ નિશ્ચય કેમ પાર પાડી શકાશે.

તેની ચિંતા થતી હતી. ૧૪ ઘડિયા, ૧૦૦ આંક, કર, મઠ, રેથ, એટલું જ વાચન, મોડી લિપિનું અજ્ઞાન, ઉંમર વર્ષ ૨૬ ની, દીકરો ૯ વર્ષનો—આ સંજોગોમાં મારું શિક્ષણ પૂરું કેમ થશે; હું શિક્ષિકા બનીશ ત્યારે અને મારા છોકરાનું ભણતર ચક્રાવીશ કેમ, એવી ચિંતાઓ મારી આંખ આગળ ભૂતની માફક તરવરવા લાગી. છેવટે બાપાએ મને ધીરજ આપી હુજુર પાગમાં બેસાડી. તે વખતે ત્યાં બીજા ઘોરણમાં ગોગટે નામે શિક્ષક હતા. બહેને તેમની પાસે મને ઊભી કરી અને વર્ગમાં દાખલ કરવા શિક્ષકને વિનંતિ કરી. માસ્તરે કહ્યું: "આ બાઈને પહેલીનો અભ્યાસ બરાબર આવડતો નથી તો એમને બીજામાં કેમ દાખલ કરાય!" વર્ગની છોકરીઓ પણ કુતૂહલથી મારી સામે જોવા લાગી. તે વખતે મારી સ્થિતિ શું થઈ હશે એની કલ્પના હાલમાં શિક્ષણ લેતી છોકરીઓને આવી શકશે નહિ. છેવટે, બાપાએ મારી તરફથી ખૂબ વકીલાત કરી મારું નામ બીજામાં દાખલ કરાવ્યું.

શાળાની વાર્ષિક પરીક્ષા પાસે આવી હતી. મારા વર્ગમાં ૮–૧૦ વર્ષની કુમારી છોકરીઓ ઘણી હતી. મિત્રોથી મેં મારા વર્ગની બહેનો પાસેથી ઘડિયા અને જોડાક્ષરોની માહિતી મેળવી લીધી. બીજામાં કુલ ૬૦ છોકરીઓ હતી. અને તેમાં હું એક 'ચોખ્ખી કરેલી' ગણવા જેવો તે વખતનો દેખાવ હતો. આવી મુશીબતમાં ખૂબ મહેનત લઈ બીજામાં પાસ થઈ. આવી રીતે મારું શિક્ષણ સારી રીતે આગળ ચાલ્યું અને દરેક ધોરણમાં પાસ થતી થતી છેવટે ટ્રેનિંગની સ્કોલરશિપ મેળવી મેં નીજા વર્ષની પરીક્ષા પસાર કરીને તેમાં પહેલા નંબરનું સર્ટિફિકેટ મેળવ્યું. તે વખતે પ્રો. કર્વેને જે આનંદ થયો અને બાપાને જે ધન્યતા લાગી, તેનું વર્ણન કરવું શક્ય નથી.

મારું શિક્ષણ ચાલતું હતું ત્યારે બીજી બાજુએ પ્રો. કર્વેનો વિધવાશ્રમ કાઢવાનો વિચાર પણ ઠીક પાકો થતો જતો હતો.

સંસ્થા હિંગણેમાં શરૂ થઈ તેમાં છોકરીઓની સંખ્યા ૧૮ ની થઈ હતી. મારી પરીક્ષા ક્યારે પૂરી થાય અને હું ક્યારે સંસ્થામાં જોડાઉં એની પ્રો. કર્વે વાટ જોઈ રહ્યા હતા. પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી મને સરકારના દેવામાંથી છોડાવવામાં આવી.* આ કામમાં પ્રો. કર્વેને પ્રો. સેલ્બી તથા તે વખતના શિક્ષણખાતાના અધિકારી તરફથી ઘણી મદદ મળી, એમ મેં સાંભળ્યું. ત્રણ વર્ષ સરકારી નોકરી કર્યા વિના તેમ જ કંઈ પણ દંડ ભર્યા વિના મને આશ્રમમાં કામ કરવા સરકાર તરફથી પરવાનગી મળી.

ટ્રેનિંગ કૉલેજના અભ્યાસ દરમિયાન હું ઘણી વાર શનિવારે શનિવારે છૂટીનો દિવસ ગાળવા હિંગણે રહેવા જતી. પ્રો. કર્વે જેમને અમે અણ્ણા કહીને બોલાવીએ છીએ, તેમની સાથે હિંગણે ચાલતાં જવાનો વારંવાર પ્રસંગ આવતો. હિંગણેનો રસ્તો સારો ન હોવાથી ખેતરોમાં થઈને કેડીએ કેડીએ ઘણે દૂર સુધી ચાલવું પડતું. તે વખતે અણ્ણા મારી સાથે વાતો કરીને સમય વીતાવતા. તે વખતે હિંદુસ્તાનમાં વિધવાઓની સ્થિતિ કેવી છે અને તે સુધારવા શું કરવું જોઈએ, એ વિષય ઉપર વાતો નીકળતી હતી. આમ ખૂબ વિચાર પછી નિર્ણિત થયેલા અણ્ણાના અભિપ્રાયો મને સાંભળવા મળતા. આ રીતે અણ્ણા સાથે સંભાષણ કરવાના મને અનેક પ્રસંગો આવતા. આથી મને પુષ્કળ શિક્ષણ મળતું. આમ આશ્રમનું કામ કરવાની મારા મનની તૈયારી કરવામાં આવી. આગળ ઉપર આશ્રમની આજન્મ સેવિકા થવાનો મેં જે નિશ્ચય કર્યો તેનું સઘળું શ્રેય ગુરુવર્ય અણ્ણાની સાથે થયેલાં સંભાષણોને જ આપવું જોઈએ, એમ હું માનું છું.

*

* ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરનારને સરકાર તરફથી છાત્રવૃત્તિ આપવામાં આવે છે અને તેના બદલામાં અમુક વર્ષ સુધી સરકારી નોકરી કરવાનો કરાર કરાવી લેવામાં આવે છે. જો કોઈ તે કરાર પ્રમાણે ન વર્તે તો તેને મળેલી છાત્રવૃત્તિ પાછી ભરી દેવી પડે છે. —ભાષાંતરકાર

પ્રકરણ છઠ્ઠું

મારું મતાંતર

દેવરુખથી પૂના આવી આશ્રમમાં કામ કરવાની શરૂઆત કરી તેટલા વખતમાં મારા વિચારોમાં અનેક ફેરફાર થયા હતા. કોંકણમાં હતી ત્યારે મને સિક્ષણની પણ કલ્પના નહોતી, તો દેશસેવાની કલ્પના તો ક્યાંથી જ હોય? અનેક વિધવાઓની જેમ મેં પણ નથી મને હોષ દઈ મારું બધુ આયુષ્ય દેવરુખમાં રહી કાઢયું હોત અને મારો વખત અનેક વિધવાઓ પ્રમાણે દેવધર્મમા તથા તીર્થયાત્રામાં ગાળ્યો હોત. પણ આપાના પુનર્વિવાહને લીધે મને પૂનામાં શિક્ષણ લેવાની તક મળી. શિક્ષણ મળવાથી હિંદુસ્તાન એટલે શું, રાષ્ટ્ર એટલે શું, અને દેશના ઉદ્ધાર માટે શું કરવું જોઈએ, એ પ્રશ્નો મારા મનમા ઘોળાવા લાગ્યા.

આ પ્રશ્નોનો વિચાર કરતા સ્વાભાવિક રીતે જ વિધવાની સ્થિતિ દેટલી ખરાબ છે, અને એને સુધારવા શું કરવું જોઈએ તે સંબંધી હું વિચાર કરવા લાગી. તેને લીધે વિધવાઓ વિષેના મારા પહેલાના વિચાર તદ્દન બદલાઈ ગયા અને વિધવાનું કર્તવ્ય શું અને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તેણે પોતાની રહેણી કેવી રાખવી જોઈએ, એ માર્ગ મનમા ઘોળાવા લાગ્યુ. આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં વિધવાના વાળ ઊતરાવવાના રિવાજે મારું ધ્યાન ખૂબ ખેચ્યું

દેવરુખમાં હતી ત્યારે કેશવપન એ એક ધાર્મિક આચાર છે અને તે પાળવો, એ એક ધાર્મિક ફરજ છે એમ હું માનતી. હિંગણેમાં કામ કરવા માંડયા પછી પણ એ અવસ્થામાંની એક વેધ ઊતરાવેલી વિધવાએ જ્યારે પોતાનો વેષ બદલ્યો ત્યારે તેણે મહા-પાપ કર્યું, એમ મને લાગ્યુ હતું. પણ આ વાતનો જ્યારે મેં વધારે વિચાર કર્યો ત્યારે મને જણાયુ કે વાળ ઉતારવાની બાબતમાં ફરજિયાતપણું એ આ રિવાજનો અતિશય અધાર્મિક ભાગ છે. અને પોતાની

ખુશીથી, સંન્યાસદીક્ષા સમજીને કોઈ વાળ ઊતરાવે તો તે ધાર્મિક ક્રિયા છે. વિધવાઓએ કરજિયાત કેશવપનનો નિષેધ કરી એ બાબતમાં સત્યાગ્રહ કર્યા વિના આ પ્રશ્નનો નિકાલ આવશે નહિ, એમ મારો ધીમે ધીમે નિશ્ચય થતો ગયો. આ મારું મતપરિવર્તન ધીમે ધીમે થયું. બાળક જન્મ્યા બાદ જેમ જેમ નવા અનુભવો લે છે, તેમ તેમ તેનું જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર વિસ્તાર પામતું જાય છે. શિક્ષણને લીધે મારો પણ નવો જ જન્મ થયો હતો; અને તે જન્મથી મારું જ્ઞાનક્ષેત્ર વધતું ગયું અને મારા મતો ઝપાટાબંધ બદલાતા ગયા. આ મત-પરિવર્તન થવામાં મારા બધા જ મતો સુધારકોની જેમ બદલાઈ ગયા નહિ. કેટલીક બાબતોમાં મને આપણી જૂની રહેણી અને જૂની પર-પરા યોગ્ય લાગતી, અને સામાજિક પ્રશ્નો વિષેના મારા મતો જે હું પછીના એક પ્રકરણમાં આપવાની છું તે ઉપરથી મને જૂના પુષ્કળ રીતરિવાજ અને વહેવારો સાચવી રાખવા જેવા લાગે છે, એ વાત વાંચનારના લક્ષમાં આવશે.

અણ્ણાનો દાખલો મારી આંખ આગળ નિરંતર હોવાથી મારા વિચારોને એક ખાસ જાતનું વલણ મળ્યું અને કેવળ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય તથા સમતાવાદ, જે સુધારકોના ખાસ સિદ્ધાંતો મનાય છે તેની મારા મન ઉપર કંઈ ખાસ અસર થઈ નહિ. હું મારી માતૃભૂમિની કંઈક સેવા કરું એવી મને ચટપટી થવા લાગી; પણ આ સેવા મારી માતૃભૂમિની જે અનેક કન્યાઓ અકાળ વિધવા થાય છે તેમનાં જીવનમાં આશાનું કિરણ ઉત્પન્ન કરીને કરવી એવું મેં ઠરાવ્યું. અને વિધવાઓની ઉન્નતિ દ્વારા માતૃભૂમિની ઉન્નતિ સાધવી એવો મેં નિશ્ચય કર્યો.

અણ્ણાની સાથે હિંગણેના રસ્તા પર જે અનેક સંભાષણો થતાં તેથી મારા ઉપરના વિચારો દૃઢ થયા. ઘણી વાર મને એમ થતું કે મારા ઉપર છોકરાની જવાબદારી હોવાથી હું બીજાઓની જવાબદારી

ઊઠાવી તેને કેમ પાર પાડી શકીશ ? પણ આ બાબતમાં મેં સ્વાર્થ સાધી પરમાર્થ સાધવાનું ઠરાવ્યું. બાપાનું પુનર્લગ્ન થયું ત્યારે તે બાબતમાં પિતાજીની માફક મને પણ આનંદ થયો હતો. કેટલાક લોકોને, આગળ શું કરીશ એ વિષે જ્યારે ચર્ચા કરતાં જાણ્યા ત્યારે મને આશ્ચર્ય થયું. અણ્ણાને ઘેર રહી હું ઘણુખરું બહેનની જ નકલ કરીશ એમ લોકો કહેતા. પણ આ બાબતમાં મારા મતમાં કંઈયે ફેર પડ્યો નહિ; પણ અણ્ણાના ધ્યેયનું અને એમની સાદી રહેણીનું મારા મન ઉપર જુદું જ પરિણામ આવ્યું, અને એક કુટુંબને ઉપયોગી થવા કરતાં મારું આખુ આયુષ્ય વિધવાઓની સેવામાં ગાળવું એવો મેં નિશ્ચય કર્યો. અને, એક વાર આ નિશ્ચય દૃઢ થતાં જ હું એ માર્ગે ચાલી. જે વિધવાને એકાદ બે બાળકો છે અને જેણે કંઈક સંસાર ભોગવ્યો છે તેને જો કંઈ પણ મહત્ કાર્ય કરવું શક્ય હોય તો તેની કદી પાછી સંસારમાં પડવાની વૃત્તિ થશે નહિ, એમ મને લાગે છે. અને તે મુજબ મેં મારા જીવનનું ધ્યેય નક્કી કર્યું.

શિક્ષણને લીધે મારી બુદ્ધિ જાગ્રત થઈ, મારું ધ્યેય મેં નક્કી કર્યું અને પછી તેના તુરત અમલ કરવા માટે અનાથ બાલિકાશ્રમની આજન્મ સેવિકા થવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. પછી અણ્ણાના કાર્યમાં મદદ કરવા માટે હિંગણે જઈ પ્રત્યક્ષ કાર્યનો આરંભ કર્યો.

પ્રકરણ સાતમું

આશ્રમના કામનો આરંભ

જે આશ્રમમાં હું રસોઇયણનું કામ કરવા તૈયાર થઈ હતી, તે જ આશ્રમની હું આજન્મ સેવિકા થઈ ભવિષ્યમાં મહત્ત્વનું કામ કરીશ એમ જો કોઇએ મને કહ્યું હોત તો તેના ઉપર મેં કદી વિશ્વાસ મૂક્યો ન હોત. જીવનમાં કેટલીક વાર ન સાંભળેલી વાતો બની આવે છે. મારા જીવનને જે નવું વલણ મળ્યું તે બાયાના પુનર્લગ્નને લીધે જ. કેટલાક લોકોને અને મને પણ હું આગળ શું કરીશ તે વિષે શંકા ઉત્પન્ન થઈ હતી, પણ પ્રો. કર્વેના ઉત્તેજનથી મારી મારફત જે કંઇ થોડીઘણી વિધવાઓની સેવા થઈ તેની હકીકત હું ટૂંકમાં રજૂ કરીશ.

૧૯૦૨નો આશ્રમ અને ૧૯૨૮નો આશ્રમ એ બે વચ્ચે ઘણો ફરક છે. તે વખતે આશ્રમનાં ખેતર પર તુવેરની કાઠીના છાપરાની એક જ ઝૂંપડી હતી. આ ઝૂંપડીમા ત્રણ ઓરડીઓ કરેલી હતી. એક ઓરડી રસોડા માટે, એક અભ્યાસ માટે, અને એક સૂવા માટેઃ એમ તેની વ્યવસ્થા હતી. સૂવાની ઓરડીમા જ સામાન વગેરે મૂકી એના ઉપર જ પ્રો. કર્વેનું પાથરણું પાથરવા માટે જગ્યા કરી હતી. પાણી નહેરમાંથી લાવવું પડતું. હું જ્યારે આશ્રમમાં જોડાઇ ત્યારે તેમાં ૧૮ છોકરીઓ હતી. એક માસ્તર અને અણ્ણા છોકરીઓને શીખવતા. બાયા ગામમાં રહેતી હતી. શરૂઆતમાં એક વર્ષ સુધી ઘાટણના કામથી માંડીને ગૃહમાતાના કામ સુધીનાં બધાં કામો વારી પ્રમાણે કરવાનો મને અનુભવ મળ્યો હતો. ૧૯૦૫-૬ના વર્ષમાં જમવા માટે અર્ધી પરબાળ બાંધવામાં આવી. ત્યારપછી શ્રી કાશીબાઈ દેવધર, શ્રી વેણુબાઇ નામજોશી અને શ્રી. બનુબાઈ દેશપાંડે : એ બહેનો આજન્મ સેવિકા તરીકે આશ્રમને આવી મળી, અને મારા પરનો કામનો બોજો હળવો થયો. વળી આશ્રમનાં જુદાંજુદાં કામો વધવાથી

મને આગળ ઉપર ફંડ ભેગું કરવાનું કામ આપવામાં આવ્યું. આ કામ મારી ઉપર આવશે અને મારે તે કરવું પડશે, એવી મને પહેલાં કલ્પના યે નહોતી. પણ એક દિવસ ઑફીસમાં બેસીને રોજ કર્યે પૂનાથી ઘેર આવતા હતા તેવામાં રસ્તો સારો ન હોવાને લીધે ઘોડો ઊંધડી પડ્યો અને એમને બહુ જ વાગ્યું. અણ્ણાને ઊંચકીને આશ્રમમાં આણવામાં આવ્યા અને ત્યાં તેમને ઔષધોપચાર શરૂ કરવામાં આવ્યા. અણ્ણા જે ઓરડીમાં સૂતા હતા ત્યાં જઈ તેમની ખબર-અંતર પૂછવા હું તેમની પાસે જઈને બેઠો. તે વખતે મને એવો વિચાર આવ્યો કે આમ જ એકાદ દિવસ ભવિષ્યમાં અણ્ણાનું અકસ્માતથી આમ થાય, તો સંસ્થાને વૈધવ્ય આવશે. અને તેવું થાય તો અમારી બધાંની કોણ સંભાળ લેશે? ફંડ ઉઘરાવવાનું કામ અણ્ણા જ કરતા હતા. અને તેને લીધે તેમને અનેક ઠેકાણે પ્રવાસની હાડમારી વેઠવી પડતી. આ કામમાં તેમનો ત્રાસ ઓછો કરી શકાય તો સારું એવા વિચાર મારા મનમાં આવ્યા. તે એપ્રિલ મહિનાના દિવસો હતા, અને મજૂરોમાંથી હોડ્યા બાદ અણ્ણાને તુરત જ ફંડ ઉઘરાવવા પ્રવાસે જવું પડે એમ હતું. આવે વખતે મારે કામ કરી બતાવવું એવું મારા મનમાં થયું. છુટ્ટીમાં બેર જનારી એક બાળાને ખંડવા સુધીનો રેલવે પાસ મળ્યો હતો. એ પાસમાં એની સાથે એક નોકર ખંડવા સુધી જઈ શકે એમ હતું. એનો ફાયદો લેવાનું મેં કહ્યું પહેલા પ્રયત્ને મને ફંડ ઉઘરાવતા આવડશે જ એવો અનુભવ ન હોવાથી, નિદાન મારા બન્નેનો બોજો આશ્રમ ઉપર ન પડે એ હેતુથી મેં એ બાળાને પોતાની નોકર તરીકે મને લઈ જવા વિનંતિ કરી. આ વખતે, અણ્ણા સાજા થઈ ફંડ માટે ઊપડવાની તૈયારીમાં છે એમ મને ખબર પડી. તરત જ અણ્ણાને મેં મારો વિચાર જણાવ્યો. મારી કલ્પના એમને પસંદ પડવાથી એમણે તુરત જ મને પરવાનગી આપી અને હું પણ ઉત્સાહથી નીકળવા તૈયાર થઈ. પણ તે જ દિવસે મારા નાનાને તાર આવ્યો અને તે, ૧૦૪ ડિગ્રી સુધી પહોંચ્યો, રાત્રે

છોકરો તાવમાં બબડવા લાગ્યો. સવારની ગાડીમાં નીકળવાનું હતું એટલે હું મોટા સંકટમાં આવી પડી. આવી સ્થિતિમાં હું ઉધરાવવા મારે જવું કે કેમ, એમ મેં અવણાને પૂછ્યું. તું જરી તો વેણુભાઈ, કાશીબાઈ વગેરે તારા છોકરાને તારી માફક જ સંભાળશે એમ મને તેમણે કહ્યું. પછી વધારે વિચાર ન કરતાં વેણુભાઈ, કાશીબાઈ વગેરેને છોકરો સોંપી હું નોકરનો પાસ લઈ બંડવા રવાના થઈ.

આશ્રમનું કામ કરતાં જ્યારે જ્યારે આવા પ્રસંગો આવ્યા ત્યારે નાનાની પોતાના દીકરા પ્રમાણે કાળજી લેવા મારી સાથીદાર બહેનો હમેશાં તૈયાર રહેતી. બંડવા પહોંચ્યા બાદ ત્યાંના આગેવાન લોકોને મળીને મેં કહ્યું: "એક સભા બોલાવો. હું ત્યાં સંસ્થા સંબંધી હકીકત કહી, પૈસા મેળવવાનું કામ કરીશ!" પણ કોઈએ જ મારી વાત ધ્યાન પર લીધી નહિ. "સભામાં તમે શું લેક્ચર આપવાનાં છો?" એમ કેટલાકે મારી મશ્કરી કરી. મેં વેષ ઊતરાવેલો હોવાથી મારું ભાષણ કેમ સાંભળી શકાય એવી કેટલાકને શંકા હોવાનું મેં જાણ્યું. છેવટે બંડવામાં એક ધનાઢ્ય છે તેમને હું મળવા ગઈ. તેમણે મારી વાત સાંભળીને મને કહ્યું કે, અમારે ઘેર રોજ રાત્રે પાનસોપારી લેવા અને ગપ્પાં મારવા કેટલાક મિત્રો ભેગા થાય છે, તે વખતે આવી તમે તમારું ભાષણ આપજો એટલે તમારું કામ થશે. મેં એમની વાત સ્વીકારી અને ઠરાવેલે વખતે તેમને ત્યાં ગઈ. દશબાર મિત્રો ગપ્પાં મારતા બેઠેલા હતા. ધનાઢ્યે મને મારું ભાષણ શરૂ કરવા કહ્યું. મેં પણ ભાષણ શરૂ કર્યું. હવે તો બધા મારી સામે ફરીને બેસશે એમ મેં ધાર્યું હતું, પણ તેઓ જરાયે ફર્યા નહિ. મેં પણ મારું ભાષણ પૂરું થતાં સુધી ચાલુ જ રાખ્યું. ભાષણ પૂરું થયા પછી મેં ફંડની યાદી તેમની આગળ મૂકી. તે ઉપર તેમણે ૧૩ રૂપિયાનો આંકડો માંડી આપ્યો. મેં તેઓની પાસેથી એટલી મદદની પણ અપેક્ષા રાખેલી ન હોવાથી ૧૩ રૂપિયા મને ૧૩૦ રૂપિયા જેટલા

લાગ્યા. ખંડવાથી કાગળ લઈ હું ઈંદોરના એક મોટા સરદારને ત્યાં ગઈ. રજવાડી રીત પ્રમાણે તેમણે મને આજે અહીં જાઓ, કાલે ત્યાં જાઓ એટલે તમારું કામ સારી રીતે સિદ્ધ થશે, એમ કહ્યા કર્યું. તે મુજબ હું જુદા જુદા લોકો પાસે ગઈ પણ ખરી; પણ સભા ભરવાનું કોઈ જ કબૂલ કરે નહિ, અને મારું કામ શરૂ થાય નહિ. છેવટે, ખૂબ વિચાર કરીને ઈંદોરની કૉલેજમાં અભ્યાસ કરનારા તરુણ વિદ્યાર્થીઓ પાસે મદદ માગવા જવું એવો મેં નિશ્ચય કર્યો. ત્યાં શ્રી. . અરુડ* અને શ્રી. દેવ નામના વિદ્યાર્થીઓએ ખૂબ મહેનત કરી ત્યાંના પ્રાર્થના સમાજમાં મારું વ્યાખ્યાન ગોઠવ્યું. મારું વ્યાખ્યાન ત્યાં થયું અને વિદ્યાર્થીઓએ પુષ્કળ શ્રમ લઈ આશ્રમ માટે ૧૦૦ રૂપિયા ભેગા કર્યા. ઈંદોરમાં થયેલા કામથી મને ઉમેદ આવી અને ઈંદોરથી પત્ર લઈ હું દેવાસ ગઈ. ત્યાં જઈ દીવાનને મળી. અને એક ગ્રેજ્યુએટના પ્રમુખપણા નીચે વ્યાખ્યાન આપ્યું. વ્યાખ્યાનમાં ઠીક લોકો ભેગા થયા હતા. ભાષણ થયા પછી રૂપિયા ૪૦૦ મળ્યા. આ રીતે નોકરની ટિકિટ લઈ એટલે દૂર એકલી જઈ પહેલી જ વારમાં રૂપિયા ૫૦૦ ભેગા કરી હું પૂના આવી ત્યારે બહેનને અતિશય આનંદ થયો. ત્યારથી એમણે આશ્રમના પ્રચારનું કામ મને સોંપ્યું. આ કામ મારા પર આવશે એવી કલ્પના યે ન હોવા છતાં એક અકલ્પિત યોગથી તે મારી પાસે આવ્યું.

*

* શ્રી. અરુડે અનાથ બાલિકાશ્રમમાં કેટલાંક વર્ષ આજન્મ સેવક તરીકે બહોળું કામ કર્યું હતું; પણ હિંગણેનાં હવાપાણી તેમને માફક ન આવવાથી સેવાસદનમાં નોકરી લીધી હતી. તેઓ હાલ સેવાસદનની નાગપુરની શાખાની વ્યવસ્થા ચલાવે છે. અને સેવાસદન સંસ્થાના આજન્મ સેવક થયા છે.

પ્રકરણ આઠમું

ફાળો ઉઘરાવવાના કેટલાક અનુભવ

ઈ. સ. ૧૯૦૪ થી તે આજ (૧૯૨૮) સુધી મેં આશ્રમ માટે ફાળો ઉઘરાવવાનું કામ કર્યું છે. અમેરિકાનો ત્રણ વર્ષનો પ્રવાસ, અંગ્રેજી શીખવા માટે લીધેલી ત્રણ વર્ષની રજા, અને મુંબઈની કન્યા-શાળામાં નિરીક્ષક તરીકે કરેલું એક વર્ષ કામ, એમ સાત વર્ષ બાદ જતાં લગભગ વીસ વર્ષ મેં આશ્રમ માટે ફંડ ઉઘરાવવાના કામમાં ગાળ્યાં છે. ઉત્તરમાં સાગર, હોશંગાબાદ, દિલ્હી, આગ્રા, લખનૌ અને કાનપુર સુધી; દક્ષિણમાં રાણી બેન્નૂર, માંગલોર, રામેશ્વર સુધી; પૂર્વમાં ત્રિવેંદ્રમ, મછલીપટ્ટણ, કોચીન, કાલીકટ સુધી અને પશ્ચિમમાં અમદાવાદ, નડીઆદ, ધોળકા, ધંધુકા, ભાવનગર—આ રીતે મારો હિંદુસ્તાનનો પ્રવાસ અત્યાર સુધી થયો છે. દર વર્ષે સુમારે ત્રણથી ચાર હજારનો ફાળો મેં ઉઘરાવ્યો છે.

અત્યાર સુધીમાં મેં આશ્રમ માટે ઉઘરાવેલા ફાળાનો આંકડો સાઠથી સિત્તેર હજાર સુધીનો થયો હશે, એમ મારો અંદાજ છે.

વિધવાની દુઃખી સ્થિતિ સમાજ આગળ રજૂ કરવા માટે મેં અનેક વ્યાખ્યાનો અત્યાર સુધીમાં આપ્યાં છે. એ વ્યાખ્યાનોને અંતે હું આશ્રમની હકીકત રજૂ કરી આશ્રમ માટે ભિક્ષા માગતી. જે ભાગમાં મરાઠી ભાષા બોલાતી નહોતી, ત્યાં કામ કરવાનો પ્રસંગ આવે તો એકાદ દુભાષિયાને બોલાવી તેની દ્વારા કામ કરતી. વ્યાખ્યાનો, કેટલીક વાર શાળા અને કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ આગળ કે પ્રાથમિક શાળાનાં છોકરા-છોકરીઓ આગળ અથવા ખાસ સ્ત્રીઓ આગળ આપવાં પડતાં. એવે પ્રસંગે વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થાય એવા વિષય લઈ બોલવાનો મારો રિવાજ હતો. સ્ત્રીઓ માટે 'દીલી આરતી,' 'નિયમ ધર્મ,' 'સ્ત્રીઓનાં કર્તવ્યો' એવા વિષય હું લેતી. વ્યાખ્યાનને અંતે આશ્રમની હકીકત કહી પૈસા ઉઘરાવતી.

ફાળો ઉઘરાવવાનું કામ કરતાં મને પ્રવાસમાં બહુ અડચણો નડી, અને તેથી જ મારામાં ધીમે ધીમે સભાઓમાં બોલવાની હિંમત આવી. હું વ્યાખ્યાનો આપીશ, એવું તો કોઇએ નાનપણમાં મારું ભવિષ્ય ભાખ્યું હોત તો તે મને જરાયે બરું લાગ્યું ન હોત. કેવળ મહાવરાથી મેં એ કળાને પ્રાપ્ત કરી લીધી. હું મોટી વક્તા કે વિદ્વાન ન હોવા છતાં મારે હાથે વ્યાખ્યાનદ્વારા વિધવાઓની બાબતમાં લોકજાગૃતિનું કામ ઠીક ઠીક થયું. ૧૯૦૪ માં મુમબઈમાં ભરાએલી સોશિયલ કૉન્ફરન્સમાં એક ઠરાવ ઉપર ભાષણ કરવા મને કહેવામાં આવ્યું. તે વખતે પરિષદના પ્રમુખ સ્વ. ન્યાયમૂર્તિ ચંદાવરકર હતા. મારા ભાષણનો તે વખતે વર્તમાનપત્રમાં આવેલો સાર આગળ (પરિશિષ્ટમાં) આપેલો છે, એ વાચકે જરૂર વાંચવો. આ ભાષણમાં, સ્ત્રીઓએ ફૅશનનું અનુકરણ કરવાના મોહમાં પશ્ચિમનું આંધળું અનુકરણ કરવું નહિ અને ગરીબ સ્ત્રીઓએ પોતાનો પોશાક તદ્દન સાદો રાખવો અને પોતાનો પહેરવેષ છાપકો ન દેખાય એને માટે કાળજી રાખવી, એવી મતલબના વિચારો હતા. એ મારું ભાષણ પરિષદમાંના એકંદર સમાજને બહુ ગમ્યું એમ લાગે છે. બોલનારા સુધારકોને માત્ર એ ભાષણ ખૂબ ચર્ચ્યું મારું ભાષણ આપતું હતું ત્યાં જ સભામાંના તરુણ વિદ્યાર્થીઓને એટલો ઉત્સાહ આવ્યો કે તેમણે પોતાની ટોપીઓ ઉતારીને સભામાં જ આશ્રમ માટે ફાળો ઉઘરાવવા માંડ્યો, અને મને પાછળથી માલમ પડ્યું કે ફાળો ચે ઠીક ભેગો થયો. વ્યાખ્યાનની વખતે પરિષદના અધ્યક્ષ શ્રી. ચંદાવરકર મારા પર ખૂબ જ ચીડાયેલા લાગ્યા. પરિષદ પછી બીજે દિવસે હું પૂના આવી ને ફાળા માટે જબ્બર ઊપડી ગઈ. ત્યારપછી કેટલીક પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીઓનું પ્રતિનિધિ મંડળ મને આશ્રમના કામ પરથી દૂર કરવા વિષે અણ્ણાને સંદેશ આપવા આવ્યું હતું. એમ મને માલમ પડ્યું. 'હું એ વિષે વિચાર કરીશ,' એમ કહી અણ્ણાએ મંડળને પાછું મોકલ્યું. આ બાબતમાં પંદરેક દિવસ સુધી કેટલાક સુધારકોનો - એણ્ણા

સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલુ હતો. બધું જોતાં, બીજા સુધારકો પ્રમાણે હું પણ કેટલીક બાબતમાં સુધારક જ હતી અને છું. દેવરુખ છોડી બ્રહ્મની આજન્મ સેવિકા થઈ એ કેટલો મોટો સુધારો મેં મારા જીવનમાં કર્યો છે. સુધારકો વિષે લોકોમાં ગેરસમજ ફેલાય એવું કાંઈ પણ કારણ સુધારકોએ આપવું ન જોઈએ, એટલો જ મારો તેમની પર ટીકા કરવામાં આશય હતો, અને હજુ પણ મારો એ જ મત છે. સોશિયલ કૉન્ફરન્સમાં કરેલા ભાષણનું પરિણામ મારા કાળો ઉઘરાવવાના કામ પર માત્ર સારું આવ્યું એમ મને અનુભવ થયો, અને સામાજિક પરિષદમાં ભાષણ કરનારી બાઈ એ નવે નામે લોકો મને ઓળખવા લાગ્યા.

*

પ્રકરણ નવમું

પ્રવાસમાંની અડચણો

જિલ્લા તથા તાલુકાનાં મથકોમાં હું ફરતી. એ દરમિયાન કેટલી ભણેલી સ્ત્રીઓ વિષે લોકમત કેવો હતો એનો મને અનુભવ થયો. પ્રતિષ્ઠિત લોકોને પણ એકાદ શિક્ષિકા અથવા નર્સ થયેલી સ્ત્રીને પોતાને ઘેર ઉતારો આપી થોડા દિવસ ઘેર રાખવામાં મોટું જોખમ લાગતું. કાળો ઉઘરાવવાનું કામ કરતાં ધારવાડ પાસેના એક મોટા શહેરના મુનસફને ઘેર ઊતરવાનો મને એક વાર પ્રસંગ આવ્યો. શિક્ષિકા અને નર્સોની બાબતમાં મુનસફ અને એમની પત્નીની ઉપર મુજબ કલ્પના છે, એવું મારા જાણવામાં આવ્યું. શિક્ષિકાઓને સારાં સારાં કપડાં પહેરવા જોઈએ છે, એમને હલકાં કામ કરવાનો કંટાળો હોય છે, ફૅશનની હોંશ હોય છે, અને ઘરમાં સ્ત્રીઓ સાથે ભળીને તેમને તેઓ આવાં ટીખળો શીખવે છે એવો તેમનો શિક્ષિકાઓ વિષે મત હતો, એમ મને માલમ પડ્યું. હું જે દિવસે તેમને ઘેર પહોંચી તે વખતે

રાતનો સમય હોવાથી એમણે મને તુરત તો પોતાને ઘેર રાખી, પણ બીજે દિવસે સવારે બાજૂમાં એક ઘર ખાલી કરાવી તેમાં મારો ઉતારો કરાવ્યો અને હું એકાદ રાણી હોઉં તેમ મારી બરદાસ્ત લેવાની શરૂઆત કરી, અને મારી ઉપર કંઈ કામ પડે નહિ એમ વર્તવા માંડયું. આનો મને કંટાળો આવ્યો. મેં મુનસફ-પત્નીને મારી સાથે બહેનના જેવું વર્તન રાખવા કહ્યું, અને ઘરમાં હલકાં કામો કરી બતાવી બધી જાતનાં કામો કરવાની મારી તૈયારી બતાવી. એ જોઈને મુનસફ બોલ્યાઃ "તમે અમારી પરીક્ષામાં પાસ થયાં, અને તમે અને બીજી શાળાની શિક્ષિકાઓમાં બરોબર ફરક છે એવું દેખાય છે." તેમની પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી ઘરના માણસ પ્રમાણે ઘણીયે વાર હું તેમને ઘેર જઈને રહી છું, અને તેમણે મને ફંડ ઉઘરાવવાના કામમાં અનેક જાતની મદદ કરી છે.

દરેક ગામમાં સભા ભરવામાં મોટી અડચણ પડતી. વેષ ઉતારેલી બાઈનું ભાષણ સાંભળવું એમાં લોકો હીણપત માનતા. એક ગામથી બીજે ગામ જવું હોય તો કોઈના ઉપર ભલામણની ચિઠ્ઠી લઈ જવાનો મારો ધારો હતો; પણ એક વાર મને આવા કોઈ ભલામણપત્ર વિના જ એક ગામમાં ફંડ માટે જવાનું થયું. ત્યાં મારી ઓળખાણનું યે કોઈ માણસ નહોતું. ગામમાં ઘેર ઘેર જઈ ઓળખાણ કરવી મારા જેવી બાઈને કઠણ લાગ્યું. કોઈ વખર ઓળખીતા પારકા માણસ પાસે જઈ તેનો પરિચય કરી તેની મારફત ઓળખાણો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ પણ મને યોગ્ય ન લાગ્યું. સારાં શ્રીમંત ઘરો કયાં એ પણ હું કેમ જાણું? છેવટ પુષ્કળ વિચાર કરીને મેં સારાં ઘરો શોધવાની એક યુક્તિ રચી. ગામના પોસ્ટમાસ્તર એક મુસલમાન સદ્‌ગૃહસ્થ હતા. તેમની પાસે જઈ ગામના પ્રતિષ્ઠિત લોકોનાં નામઠામ મેં મેળવ્યાં, અને એમના ટપાલી કાગળ વહેંચવા જાય ત્યારે તેઓ મને તેમનાં ઘર બતાવે એવી મેં એમને વિનંતિ કરી. તેમણે બહુ ખુશીથી એવી મદદ આપી. એવી રીતે ફરતાં ફરતાં આશ્રમ તરફ સહાનુભૂતિ

પરાવનાર એક ગૃહસ્થ મને મળ્યા. તેમણે સભા ગોઠવવાનું કબૂલ કર્યું. છેવટે ત્યાં સભા ભરાઈ અને મને ત્યાં ઠીક ફાળો મળ્યો.

તીર્થોમાં વિધવાઓની શી સ્થિતિ હોય છે, એ મેં પ્રવાસ દરમિયાન જુદે જુદે ઠેકાણે જઈ પ્રત્યક્ષ જોયું. ગોકર્ણ મહાબળેશ્વર અને ઉડુપી એ તીર્થોમાં હું આ કારણસર ખાસ ગઈ હતી. ત્યાં ફંડનું કામ કરી આપી રહેલો વખત વિધવાઓની સ્થિતિનું અવલોકન કરવામાં ગાળ્યો. પૂના, મુંબઈ વગેરેના લોકોને એવું લાગે છે કે છોકરીઓની શાળાઓ નીકળવાથી હવે વિધવાની સ્થિતિ સુધરી છે, પણ ખરું જોતાં તેમ નથી. આ શાળાઓ માત્ર શહેરોમાં જ દેખાય છે. બીજે બધે ઠેકાણે અજ્ઞાન જ ભરેલું છે. ઉડુપીમાં મધ્વસ્વામીના મઠમાં વિધવાઓ પોતાનો વખત સવારથી સાંજ સુધી ગાળે છે. આ ગામમાં વિધવાનો વેષ ઉતારવાની ક્રિયા તદ્દન નાનપણમાં કરે છે. વિધવાને રાત્રે જમવાની પરવાનગી હોતી નથી. દિવસ ઉપર પૂરું ઢંકાય એટલું વસ્ત્ર પણ હોતું નથી. ત્યાંની વિધવા પોતાનું હજામત કરાવેલું આખું સંન્યાસી પ્રમાણે ઉઘાડું રાખીને ફરે છે. આ વિધવાઓએ ધાર્મિક સંપ્રદાયમાં જઈ પોતાનું આયુષ્ય ગાળવું અને પોતાની ઉન્નતિ કરી લેવી, એવી ત્યાંના લોકોની અપેક્ષા હોય છે. પણ ખરેખર એમની ઉન્નતિ કેટલી થાય છે એ પ્રશ્ન જ છે. ત્યાંના શ્રીકૃષ્ણના મંદિરમાં રાત્રિની આરતી વખતે વિધવાઓએ ભેગાં થવું એવી રીત છે. આરતી થયા પછી ત્યાં ખડીસાકરનો પ્રસાદ અને ધાણી વગેરે જોઓ જોઓ ફરાળ માટે આપવામાં આવે છે. આ પ્રસાદ લઈ તીર્થમાંની ધર્મશાળામાં જ તે ખાતી બેસે છે અને ત્યાં જ ઘણુંખરું સૂએ છે. રાત્રિને વખતે સંન્યાસીઓ પણ મંદિરમાં રહેતા હોય છે.

વિધવાઓ માટે મંદિરમાં સૂવાની જુદી વ્યવસ્થા હોવી જોઇએ; ત્યાં તેમ નથી. મલબાર વગેરે ઠેકાણે તો દેવળોમાં અન્નક્ષેત્ર ચાલતાં હોય છે. તે ઠેકાણે વિધવા સ્ત્રીઓ અને પુરુષો દૂર દૂરથી આવતાં હોય છે. એ લોકો અન્નક્ષેત્રમાં ફોકટનું ખાઈ આકીનો વખત નિરુદ્યોગી

રહે છે "ખાલી મન એ શિયાળનું કારખાનું છે" [Empty mind is the devil's workshop] એ અંગ્રેજી કહેવત પ્રમાણે તેમના મનની સ્થિતિ થાય છે તીર્થોમાં 'દેવધર્મ' કરવા ફરતી વિધવા બીજાઓની સ્થિતિ બહુ કરુણાપાત્ર હોય છે "ન સંસાર, ન પરમાર્થ" એવી તેમની સ્થિતિ હોય છે આફ્રિકામાં હિંદી લોકોની ગુલામગીરી નાબૂદ કરવા માટે જેમ મહાત્મા ગાંધી, એન્ડ્રૂઝ અને નામદાર શાસ્ત્રી જેવા મોટા મોટા માણસો પરિશ્રમ કરે છે, તે જ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનનાં તીર્થક્ષેત્રોમાં પરમાર્થસાધનાના નામ નીચે ચાલતી વિધવાઓની ગુલામગીરી નાબૂદ કરવા માટે સુધારકોની ચળવળ હવે શરૂ કરવી જોઈએ કેવળ સામાજિક પરિષદ અને ઠરાવોથી આ કામ ન પૂરું કરતાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં વિધવાશ્રમ જેવી સંસ્થા સ્થાપવાની જરૂર બૂબ જોવામાં આવે છે

*

પ્રકરણ દશમું

મારો વેષબદલો

અનાથ બાલિકાશ્રમમાં આજન્મ સેવિકા થઈ ત્યારથી મારું ઘણુંખરું આયુષ્ય વિધવાઓને માટે સંસ્થાનું ફંડ ઉઘરાવવામાં ગયું હું એક જગાએ રહી શાળામાં શિક્ષિકાનું કામ નથી કરી શકતી. ફંડ ઉઘરાવવાનું કામ મને સોંપ્યું તેથી મને જુદી જુદી જગાએ જઈ, વિધવાની શી સ્થિતિ છે, તેમની અડચણો કેવી છે, એનો મને પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળી શક્યો હું પણ વિધવા જ હોવાને લીધે, મને એ અનુભવનો બોધ પણ પૂર્ણપણે સમજાતો ગયો, અને વિધવાની સ્થિતિ સમાજ પાસે રજૂ કરી, તેમની ઉન્નતિ 'ઘડની આણુવી' (ઠરાવવી) એમ મને લાગવા માંડ્યું

વિધવાની અનેક વિટંબણાઓમાંની એક વિટંબણા તેમને આપવામાં આવતી કરજિયાત સંન્યાસદીક્ષા છે અને પણ એવી દીક્ષા આપવામાં

આવેલી હોવાથી, તેનો મને પ્રત્યક્ષ અનુભવ હતો. મને જુદે જુદે ઠેકાણે આવી સ્થિતિમાં જ પ્રવાસ કરવા પડયા છે. તેથી આ સ્થિતિની સર્વ અગવડો મેં અનુભવેલી છે. તેથી આ ચાલની દુષ્ટતા વિષે મને પૂર્ણપણે ખાતરી થયેલી છે. જ્યારથી મને આ વાત સમજાઈ અને હું આજન્મ સેવિકા થઈ, ત્યારથી મને લાગ્યા કર્યું છે કે આ ચાલ તદ્દન બંધ પડવી જોઇએ અને વિધવાઓનું કેશવપન પુરુષોએ અટકાવવું જોઈએ. આ મુજબ અનેક નવી થયેલી બાળવિધવાઓનાં સુધારક માબાપ પોતાની દીકરીનું કેશવપન કરતાં અટકેલાં માલૂમ જોવામાં આવ્યાં હતાં. સુધારકોની ચળવળનુ આ એક સારું પરિણામ છે, એ કબૂલ કરવુ જોઈએ.

મને એમ નિશ્ચયપૂર્વક લાગ્યુ છે કે, વિધવાઓની અજ્ઞાન અવસ્થામા અને તેમની ઈચ્છા વિરુદ્ધ કેશવપનની દીક્ષા જે હજારો વિધવાને આજ હિંદુ સમાજમાં અપાઈ ગઈ છે અને અપાય છે; તેઓ જ્યારે સમજણી થાય અને યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કરી શકે, ત્યારે તેમણે દર પંદર દિવસે પોતાનુ માથુ હજામને ન સોંપતાં સત્યાગ્રહ કરી પોતાના વાળ વધારવા જોઇએ, અને પોતાની પૂર્વની અનુધ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી લેવી જોઇએ.

હું આ પ્રશ્ન ઉપર સંસ્થામાં જોડાઈ ત્યારથી સતત વિચાર કરતી હતી, અને મારો એવો મત થયો હતો કે, આ બાબતમાં હવે પછી વિધવાઓએ આવો જુલમ સહન કરવો ઘટતો નથી; પણ આ ચાલનો સવિનય ભંગ કરી પોતાનું માથુ હજામના હાથમાં સોંપવા માટે નથી પણ એની પર પોતાની જ માલિકી છે એમ બતાવી દેવુ જોઇએ. શરૂઆતમાં નિંદા થશે ખરી, પણ એ માર્ગે લેનાર ભવિષ્યમાં અનેક મુંડન કરેલી વિધવાઓની હાડમારી અટકાવશે અને તેઓ અનુકરણ કરીને પોતાને યોગ્ય લાગે તે રીતે આ બાબતમા વર્તી શકશે. સને ૧૯૧૨ સુધી હું મુંડન કરેલી સ્થિતિમાં જ આશ્રમનાં કામો કરતી રહી, અને પછી મેં મારા પોતાના જ મનથી વેષ બદલ્યો.

આશ્રમનું કામ હું ત્યારથી તે આજ સુધી એકસરખું કર્યા કરું છું. આ મારા વેદાંતરની બાબતમાં તે વખતે બહુ દીક્ષા થઈ.

હજુ વાગ ઊતરાવવાનો વિચાર મૂક્યો, મુંબઈ જેવાં મોટાં શહેરો બાદ કરતા સર્વત્ર ચાલુ છે. આ બાબતમાં વિધવાને પોતાને શું લાગે છે, તેમને એમાં શું અજવાળું છે, એ હું નાનામોટા વાચકો આગળ મૂકવા ધરિષ્ઠું છું. તેમણે મારા શબ્દોનો મોકલે મને વિચાર કરવો અને આ ચાલ હિંદુ સમાજમાંથી નાબૂદ કરવા પ્રયત્ન કરવો.

મારા પ્રવાસોમાં જે અનેક વિધવાઓ સાથે અને તેમનાં સગાં-વહાલાં સાથે મને આ વિષયમાં બોલવાનો પ્રસંગ આવ્યો, તેમાં તેમણે કેશવપનની રૂઢિથી ઉત્પન્ન થતી મુશ્કેલીઓનું જે વર્ણન કર્યું તે મને મારા પોતાના અનુભવ સાથે પૂરેપૂરું મળતું લાગ્યું.

વિધવાનું કેશવપન એ સંન્યાસીના મુંડન પ્રમાણે સંન્યાસધર્મની દીક્ષા તરીકે પહેલાં થતું હશે; પણ મુંડન કરેલો સંન્યાસી પોતાના આશ્રમધર્મ પ્રમાણે ન રહેતાં સંસારમાં પડે તો તેણે અધર્માચરણનો દોષ કર્યો કહેવાશે. સંસારમાં પડી અને બીજા બધા સંન્યાસધર્મો છોડી કેવળ પંદર દિવસે મુંડન કરાવવું એટલો વિધિ બજાવવા પૂરતો જ કોઈ સંન્યાસી પોતાની સંન્યાસદીક્ષા સાચવે તો તેવા સંન્યાસીની સમાજ ઉપર કંઈજ છાપ પડશે નહિ. કેવળ મુંડનથી તેની કંઈ ઉન્નતિ થશે નહિ. મુંડન કરાવનારી વિધવાની સ્થિતિ, ઉપરના સંન્યાસીના જેવી જ દયાપાત્ર થયેલી છે. વિધવાઓનો આ સંન્યાસાશ્રમ કેવળ બાલાચાર છે, સાચા સંન્યાસાશ્રમમાં રહેવાની યોગ્યતા હજારમાંથી ભાગ્યે જ બસ્સો કે ચાર વિધવાઓમાં દેખાશે. આવી સ્થિતિ હોવાથી આ આશ્રમધર્મ અસહાય, અશિક્ષિત અને તદ્દન પરાધીન વિધવાઓ ઉપર લાદવામાં આવતો હોવો અને હજુયે આવે છે. મારું મત મુંડનની તદ્દન વિરુદ્ધ છે, એમ કંઈ નથી. જે વિધવાને સર્વ આસક્તિ છોડીને સ્વામી રામદાસ પ્રમાણે સમાજ અને દેશની સેવા કરવી હોય, તેમણે યોગ્ય લાગે તો મુંડનક્રિયા સ્વીકારી બૌદ્ધ ભિક્ષુણીઓની માફક મઠમાં રહી તેના યમ-નિયમોનું પાલન કરી સમાજસેવા કરવી. આજની મુંડન કરેલી વિધવાની સ્થિતિ તદ્દન જુદા પ્રકારની છે. આધુનિક

મુંડેલી કે ન મુંડેલો વિધવા પોતાનાં સગાંવહાલાંની સાથે જ રહે છે અને તરુણ સંસારીઓના સર્વે વિલાસી ચાળાઓ દેખતી હોય છે. આથી તરુણ વિધવાના મનની સ્થિતિ કેવી થતી હશે, તે તરુણ વૈધવ્યનો યોગ અનુભવ્યા વિના સમજાય એવું નથી. આજ ત્રીસ વર્ષ પછી વિધવાઓની સ્થિતિ પલટાઈ ગઈ છે, એમ પૂના મુબઈના લોકો કહે છે; પણ ગામડાંઓમાં તો હજુ હજારો વાળ ઊતરાવેલી વિધવાઓ નજરે આવે છે. તેમાંની અનેક નાની ઉંમરની હોય છે. આ સ્થિતિનો ઉકેલ વર્ષમાં એક વાર એકાદ પ્રસિદ્ધ શહેરમાં સોશિયલ કૉન્ફરન્સ ભરવાથી આવશે, એમ મને લાગતું નથી.

જે પ્રમાણે સંન્યાસી થવા ઇચ્છનાર માણસ સ્વયંસ્ફૂર્તિથી પોતાનું શિરોમુંડન કરાવી બધા લોકોના દેખતાં સંન્યાસદીક્ષા લઈ તે આશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે, તે પ્રમાણે ભલે કોઈ વિધવાને યોગ્ય લાગે તો તે સ્વેચ્છાથી જાહેર રીતે કોઈક ધાર્મિક વિધિ કરી સંન્યાસદીક્ષા સ્વીકારે; હાલમાં તો તે વિધિ તદ્દન ખાનગી રીતે આટોપી લેવામાં આવે છે. મુંડનસ્થિતિમાં મેં વીસ વર્ષ ગાળ્યાં. મુંડનનો રિવાજ મારી પોતાની બાબતમાં કેમ રીતે તોડવો, તેનો મેં મારા મનમાં વિચાર કરી લીધો. આ બાબતમાં મને કોઈની સલાહ મળી નહોતી. પ્રો. કર્વેએ આ વાત પૂર્ણપણે મારી ઉપર જ છોડી હતી. તેમણે એ બાબતમાં મને એકે બાજુનો આગ્રહ કર્યો નહોતો કે ઉત્તેજન આપ્યું નહોતું. એ બાબતમાં સૌએ પોતાની મેળે જ નિર્ણય કરી લેવો જોઈએ એમ તેમણે મને કહ્યું.

આશ્રમના કામ દરમિયાન વાળ ઊતરાવવાનો રિવાજ અટકાવવા માટે મેં સેંકડો પ્રયત્ન કર્યા. કેટલેક ઠેકાણે વપન થવાનું જ હોય તો ત્યાં હજામને હાથે વપન ન કરાવતાં ઘરમાં ને ઘરમાં મોટા ભાઈ કે છોકરાની પાસે કરાવવું, એવો ઉપદેશ મેં અનેક ઠેકાણે આપ્યો. કેશવપન એ એક ધાર્મિક વિધિ છે, એમ સમજનારી વિધવાને એનો મોટો ભાઈ કે દીકરો એને એ ધાર્મિક કૃત્ય કરવામાં મદદ ન કરે તો, વિધવાએ આ બાબતમાં સ્વાવલંબી થવું, પણ હજામનો

આધાર ન લેવો જોઈએ. આ ઉદ્દેશથી મેં કેટલીક વિધવાઓને વાળ કાપવાનો મુંગો પણ મનાવી આપ્યો. પણ કેટલીક વિધવાઓમાં એવો ખ્યાલ જોવામાં આવ્યો કે પોતાને હાથે અથવા બીજા પાસે વાળ ઊતરાવવા એ અધર્મ છે અને હજામ પાસે ઊતરાવવા એ જ સંશાસ્ત્ર વિધિ છે!

વપન કરાવેલી વિધવા સાથે મારે અનેક વાર ખાનગીમાં વાતો થઈ છે, અને હજુ પણ થાય છે તેમાં તેઓ એમ કહે છે કે "કોણ જાણે કયા મૂઆએ આ વાત કાઢી છે! રામાયણ, મહાભારતમાં ને કયાંય અમારી નથી. વેદકાળમાં તે હતી કે નહિ તે આપણે જાણતા નથી મનુસ્મૃતિમાં છે એમ પુરોહિતો અમને કહે છે; પણ મનુસ્મૃતિમાં કહેલી બાબતોમાંથી કેટલી વાતો આજના કાળમાં બધાને પાળવી શક્ય છે તેનો કોઈ વિચાર કરતું નથી"

તદ્દન વિધવાનું વપન ૧૫ દિવસે કરવા હજામ બહુ ખુશીથી આવે છે, પણ ૫૦-૬૦ વર્ષની ઉંમરે પહોંચેલી વિધવાની હજામત કરવા મુશ્કેલ જેવા શહેરમાં પણ હજામ મેળવવો કઠણ પડે છે. એવી એકાદ વિધવાનું જો પહેલું કારજ જ નિમંત્રણ બને તો હજામ કહે છે "ભવાનીના મુહૂર્તમાં (સવારના પહોરમાં) હું આવું કામ કરતો નથી બપોરે બાર વાગ્યા પછી બોલાવો તો આવીશ." એવી વિધવાઓને ગામડાંઓમાં હજામ મેળવવામાં બહુ અડચણ પડે છે અને કોઈક ઠેકાણે તો બહુ દૂરથી હજામ બોલાવવો પડે છે આવી અનેક અડચણોને લીધે પ્રૌઢ વિધવાઓના વાળ બબ્બે ચાર ચાર આંગળ વધી આખ ઉપર આવે છે, અને પછી દીકરાના દીકરાઓ તેને પૂછે છે 'દાદી, તારા વાળ આટલા નાના કેમ' કે અબોડો ક્યારે લેશે' તું માથા પર ઓઢો કેમ સે છે?"* વિધવાનું વપન ચાલુ રાખવું હોય તો આવી સ્થિતિમાં એમનાં સગાવહાલાંઓએ પોતાની વિધવા બહેનના ધર્મરક્ષણ માટે જરા જતે ઘસાઈ હજામત કરતાં

* આ હકીકત દક્ષિણની વિધવાઓને લાગુ પડે છે. ગુજરાતમાં તો સધવા અને વિધવા બન્ને સ્ત્રીઓ માથે ઓઢે થયે છે, દક્ષિણીઓમાં માત્ર વિધવાઓ જ એમ કરે છે

શીખી લેવું જોઈએ. હાલમાં હજામોની પણ પરિષદો ભરાય છે અને તેમાં વિધવાના વાળ ન ઉતારવા એવા ઠરાવ થવા માંડ્યા છે. ત્યારે આ કામો કેશવપનના રિવાજનું સમર્થન કરનારા હવે શીખી લે તો તેમનું તેમ કરવું લાભદાયી થશે. પુરુષોને પોતાની દાઢી કરતાં હવે શરમ લાગતી નથી; તો પછી પોતાની વિધવા બહેનોના કેશ-વપનનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તેઓએ હજામને બોલાવવાની કડાકૂટમાં શા માટે પડવું જોઈએ, એ મને સમજાતું નથી. પણ એ સગાં-વહાલાંઓને જુદાં જુદાં દેશકાર્યો એટલાં કરવાનાં હોય છે કે તેમને પોતાનાં કામ આગળ ડોશી પાસે આવી બે સુખદુઃખની વાતો તેમની સાથે કરવાની ફૂરસદ નથી હોતી, તો પછી તેમનો હજામત કરવાનો તો વખત ક્યાંથી જ મળે!

આવી સ્ત્રીઓનું મુંડન બાળપણમાં જે બંધ કરવું જોઈએ અને મન મુંડાયા વિનાનું તેમનું કેવળ શરીરમુંડન વિનાકારણ ચાલુ રાખવું ન જોઈએ. આટલો સુધારો સમાજસુધારકોએ પણ કરાવવો ઘટે છે. અને જો તેમને વિધવાઓનાં દુઃખ દૂર કરવા પૂરતો વખત કે નીતિધૈર્ય+ ન હોય તો વિધવાઓએ સ્વાવલંબનના સિદ્ધાંત પર એ વપન કોઈ પણ ઉંમરે અને કોઈ પણ વખતે બંધ કરવો જોઈએ.

આ બાબતમાં જાને દાખલો બેસાડ્યા વિના આ રિવાજને બંધ કરાવી શકાશે નહિ, એ વિચારથી લોકોનાં કુચેષ્ટા, તર્કવિતર્ક અને નિંદા ઉપર ધ્યાન ન આપતાં મેં ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં જ એ માર્ગ લીધો. કેટલાક લોકોએ એવી ટીકા કરી કે "ચાલીસ વર્ષ સુધી વપનસ્થિતિમાં રહી સમાજ આગળ આશ્રમનું કામ કરી બતાવ્યા પછી પાર્વતીબાઈએ વાળ રાખવા માંડ્યા, તો એમના માર્ગમાં વાળ ક્યાં આડે આવતા હતા? આથી, હવે જો એમણે વાળ રાખવા માંડ્યા છે તો તેમાં એમનો ઉદ્દેશ કંઈક જુદો જ હોય એમ લાગે છે."

તે વખતે અનેક વિદ્વાનોના જે અભિપ્રાયો મારે વિષે આવ્યા વિચાર આવ્યા હતા. તેમાંથી કેટલાક ગો. કર્વે આગળ પૂછપરછ

+ આવું કરવાની હિંમત.

કરવા આવેલા એનું યે મારા સાંભળવામાં આવ્યું. તે પૂછતા કે, "આ તમારાં પાર્વતીબાઈ કંઈ જુદા હેતુથી વાળ વધારે છે કે શું?" કેવે, જવાબ દેતા કે "મને કંઈ એવું લાગતું નથી. એવું હશે તો સમાજ આગળ દેખાઈ આવશે."

હવે લોકો કદાચ પૂછશે, કે જો મારે વપનના વિવાહનો નિષેધ જ કરવો હતો તો આશ્રમમાં કામ કરવા માંડ્યું તે પહેલા જ આવો સક્રિય નિષેધ કેમ કર્યો નહિ? આનાં બે કારણો છે. પહેલું કારણ એ; કે જો આશ્રમમાં જોડાતાં જ મેં વાળ વધારવા માંડયા હોત તો મારે વિષે લોકોના મનમાં ગેરસમજ ઉત્પન્ન થાત, અને હું વિધવાઓ માટે જેટલું કામ કરી શકી તેટલું કરી શકત નહિ વિધવાની સેવા કરી શકાય એ વિચારથી યે મારે મારા વિચાર કેટલાક વર્ષ ઊંચા મૂકવા પડયા

બીજું કારણ એ, કે હું આશ્રમમાં જોડાઈ ત્યારે મારો દીકરો બહુ નાનો હતો. એ જો કે નિશાળે જતો હતો, તોપણ તેનામાં વિચાર કરવાની શક્તિ આવેલી નહોતી. એવી શક્તિ આવ્યા પહેલાં તેના કુમળા મન પર મારા વેષબદલાને લીધે તેમ જ લોકનિંદાને લીધે કંઈ ખરાબ અસર ન થાય તથા તેને પોતાને યે મારી માએ કંઈ અધર્મ કર્યો છે એવું ન લાગે એટલા માટે તે ઉંમરમા આવી પોતાની મેળે વિચાર કરવા શક્તિમાન થાય ત્યા સુધી મેં વાટ જોઈ અને પછી મારે જે કરવું હતું તે કરી બતાવ્યું

કોંકણમા રહેતી હતી ત્યારે મને વૈધવ્ય દશા આવી હતી. ત્યાંના રીતરિવાજ પ્રમાણે મારી ઉપર બંસ્કારો કરવામાં આવ્યા હતા. એ બાબતની જવાબદારી મારા પર નથી એ કહેવાની જરૂર નથી.

હવે કેશવપનની બાબતમાં લોકમત ફેરવાયો છે, પણ તેનો પ્રવાહ ગામડાંઓ તરફ બહુ જ મંદ ગતિએ, જાય છે. વિધવાઓની ઉપર ધર્મને નામે કેશવપનનો જે અન્યાય થાય છે તે બાબતમાં વિધવાઓએ પોતે જ આગળ પડી ચળવળ કર્યા સિવાય તેનું તથા તેવા જ બીજા અન્યાયોનું નિરાકરણ હિંદુ સમાજ કરશે એવો સંભવ બહુ ઓછો છે.

પ્રકરણ અગિયારમું

નાનાનું લગ્ન

બાળકોનું શિક્ષણ અને તેમના લગ્નની બાબતમાં બાબાએ વિચાર-પૂર્વક પોતાનું કર્તવ્ય કરવું જોઈએ, એમ મારો મત છે. શિક્ષણ સેવામાં મારો ઘણોખરો વખત જતો હોવાથી, મારા દીકરા નાનાના શિક્ષણની સર્વ જવાબદારી મારી બહેન બાયા અને અણ્ણાની ઉપર પડી હતી. આવી જોકે સ્થિતિ હતી, તોપણ નાનાના શિક્ષણ ઉપર મારી દેખરેખ રહેતી અને હું તેના સ્વભાવને ઘડવાનો વારંવાર પ્રયત્ન કરતી. અણ્ણાના સહવાસથી જેમ મારા મનમાં વિધવાની સેવામાં મારું આખું જીવન ગાળવું એવી ઇચ્છા થઇ, તે જ પ્રમાણે મારા છોકરાના મનમાં પણ આ કાર્ય માટે બીજ રોપાય એ હેતુથી મેં તેને નાનપણથી અણ્ણાના સહવાસમાં રાખ્યો હતો. આશ્રમનું કામ કરવા માટે મને બિલકુલ પગાર મળતો નહોતો. માત્ર બાઇપી દર મહિને અઢી રૂપિયા બીસાખર્ચ માટે મળતા. આ સિવાય છોકરાના શિક્ષણને માટે આશ્રમમાંથી દર મહિને આઠ રૂપિયા મદદ કેટલાંક વરસ સુધી મળતી હતી નાનાના શિક્ષણને મારાથી આટલી જ મદદ થઇ. શિક્ષણની બાકીની સર્વ જવાબદારી અણ્ણા, મારી નાની બહેન, ચિ. સૌ. કાશીબાઈ અને તેના પતિ શ્રી. ભિડે, જે હેડમાસ્તરના હોદ્દા પર હતા, એમની જ મદદથી પાર પડી અને મારા છોકરાનું શાળા-કૉલેજનું સર્વ શિક્ષણ પૂરું થયું, અને તેણે બી.એ. ની પરીક્ષા પાસ કરી. તેણે એમ. એ. ની પરીક્ષા ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં ડેમોન્સ્ટ્રેટર (વિજ્ઞાનના પ્રયોગકાર) નું કામ કરીને આપી. નાનાએ બાવીસેક વર્ષની ઉંમરે પ્રો. કર્વેની સૂચનાથી પોતાનું આખું જીવન વિધવાના શિક્ષણ માટે અર્પણ કરવાનું ઠરાવ્યું. તે વખતે નાનાનું કૉલેજનું શિક્ષણ પૂરું થયું નહોતું. હું ફંડ ઊઘરાવી હિંગણે પાછી આવી ત્યારે આ બધી વાતની મને ખબર પડી, અને મારા છોકરાએ મારી

ગેરહાજરીમાં પોતાના જ વિચારથી, મારા કહ્યા વગર, જેવું જીવનનું ધ્યેય મને ગમતું હતું તેવું જ ઠરાવ્યું. તે જોઈ મને ખૂબ આનંદ થયો.

તે પછી નાનાને પરણાવવાનો વિચાર મારા મનમાં આવ્યો. ઘણાં માબાપ આ બાબતમાં પોતાનાં છોકરાં માટે કાળજી રાખતાં નથી એમ મેં જોયું છે. કોઈ અપરિચિત છોકરી સાથે નાનાના વિવાહ કરવાની હું વિરુદ્ધ હતી. છોકરી ઓછામાં ઓછી મૅટ્રિક તો થયેલી હોવી જોઈએ જ, એ ઘરકામમાં કુશળ હોવી જોઈએ; વસ્તારીના ઘરમાં રહી કામ કરવાની ટેવ તેને હોવી જોઈએ; એનાં માબાપે એને સારી રીતભાત શીખવેલી હોવી જોઈએ—આવી છોકરી હું મારા નાનાને માટે લાવવા ઇચ્છતી હતી. પણ આવી છોકરી ક્યાંથી મળે અને મળે તો એ તેનું શિક્ષણ કેમ થયું હોય એનો હું વિચાર કરતી હતી, ત્યાં મને અમારી જોડે ગોવામાં રહેનાર મારા પતિના પરમ મિત્ર શ્રી. બાળાજી ભારકર જોશી અને તેમનાં પત્ની સૌ રમાબાઈનું સ્મરણ થયું. અમે ગોવામાં હતાં ત્યારે એક વખત મરકરીમાં શ્રી. જોશી અને તેમનાં પત્નીએ અમને કહેલું, કે એમને જો દીકરી થાય તો નાના માટે અમારે તે લેવી, અને મારા પતિએ પણ મરકરીમાં તેમને સમતિ આપી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં અમે ગોવા હતાં તે પછી હું આશ્રમમાં કામ કરવા લાગી. સન ૧૯૦૩માં શ્રી. જોશી હરણે મુકામે કસ્ટમ ખાતામાં નોકરી કરતા હતા. શ્રી. જોશી તેસમયે ક્યાં હતા તેની મેં તપાસ કરી, અને તેમને એક છોકરી છે અને તેને યોગ્ય શિક્ષણ આપી તેને વરાવવા ઇચ્છે છે એની મને ખબર પડી. મને આ ખબર પડતાં એ છોકરીને યોગ્ય શિક્ષણ આપવું અને નાનાને પસંદ પડે તો એની જોડે પરણાવવી, એવો મેં મારા મનમાં ઠરાવ કર્યો, અને એ મુજબ શ્રી. જોશીને એક કાગળ લખ્યો; એમને આ વિચાર બહુ પસંદ પડ્યો, અને અતિશય આનંદપૂર્વક તેમણે પોતાની છોકરીને હિંગણે શિક્ષણ લેવા મોકલી. છોકરી હિંગણેમાં ભણવા હતી ત્યારે મેં મારા મનની

યોજના કોઈ કરતાં કોઇને જણાવી નહોતી; કારણ, એ બાબતની ચોળાચોળ થાય એ હું ઇચ્છતી નહોતી.

શ્રી. જોશીની છોકરી કેમ વર્તે છે, એનો સ્વભાવ કેવો છે વગેરે બાબતો મેં જાતે જોઈ અને નાનાને માટે તે તદ્દન યોગ્ય છે એવો મારો નિશ્ચય થયો. આથી એ અંગ્રેજી છઠ્ઠીમાં હતી ત્યારે નાનાનો એને વિષે શો મત છે તેની મેં તપાસ કરી. છોકરી સ્વભાવે ઠંડી, ગરીબ અને દેખાવડી હતી. આ છોકરી કરતાં વધારે રૂપાળી છોકરીઓનાં માગાં નાનાને માટે આવ્યાં હતાં. તરુણ છોકરાછોકરીઓની દૃષ્ટિ ઘણીવાર જોવામાં ઉપલક હોય છે અને એમની દૃષ્ટિમાં બીજા ગુણો કરતાં રૂપની કિંમત વધારે અંકાય છે. પહેલી વાર જ્યારે નાનાને શ્રી. જોશીની છોકરી વિષે પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે તેને નાપસંદ કરી; પણ તેનો એ અભિપ્રાય બધી તરફનો વિચાર કરીને થયેલો હોય એમ મને ન લાગ્યું, અને તેથી તે અભિપ્રાય ફરપ્રયત્ને બદલાવવા મેં કોશીશ કરવા માંડી. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આ છોકરી માબાપના સારા સંસ્કારોમાં ઊછરેલી હતી, અને તે માબાપે તેને સાદાઈ અને કરકસર-થી રહેવાની ટેવ પાડી હતી. આ છોકરી સ્વભાવે જોઈ કે ગરીબ હતી તોપણ અમારા જેવાના કુટુંબમાં ચાર માણસો સાથે નિભાવી લેવાની એનામાં વૃત્તિ હતી. વળી તે કામગરી પણ હતી. આ ગુણો કાલ્પનિક નહોતા, પણ તેનો મેં એનામાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ લીધેલો હતો. બીજી છોકરીઓ વિષે મને એવો કશો અનુભવ નહોતો. આથી મેં ફર-પ્રયત્ને નાનાનું મન વાળ્યું, અને તેને મારી પસંદગીની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાથી વિશેષ ગૃહસુખ મળશે એવી ખાતરી કરાવી આપી. છેવટે એ વાત નાનાને ગળે ઊતરી અને એણે લગ્ન કરવા સંમતિ આપી. અનુમતિ મળતાં જ સારો દિવસ જોઈ ઇ. સ. ૧૯૧૫માં લગ્ન થયું. આ વખતે છોકરાની ઉંમર ૨૭ અને છોકરીની ઉંમર ૨૧ વર્ષની હતી. આ લગ્નથી શ્રી. જોશી અને સૌ. રમાબાઇને અને મને મસ્કરીમાં કરાયેલા વિચારને પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ મળ્યું તે જોઈ અતિશય સંતોષ થયો, એ કહેવાની જરૂર નથી.

લગ્નની બાબતમાં છોકરાછોકરીને મોટી ઉંમરે પોતાના માથીને પસંદ કરવાની સ્વતંત્રતા હોવી જોઇએ અને વડીલોએ પોતાની પસંદગી તેમના ઉપર લાદવી ન જોઇએ, એવો મત હાલમાં પ્રચલિત થતો જાય છે. મારો અભિપ્રાય આ બાબતમાં તદ્દન જુદો જ છે. તરુણ છોકરાછોકરીઓને અનુભવ ઓછો હોય છે. તેમની ઉંમર નાની હોવાને લીધે વિકારવશતા આ વખતે અધિક હોય છે. યોગ્યાયોગ્ય કરાવવાની લાયકાત અનુભવથી અને વિચારથી પ્રાપ્ત થાય છે. છોકરાછોકરીને વિવાહની બાબતમાં વડીલોએ મદદ કરવી જોઇએ અને તેમના મન ઉપર યોગ્ય શું અને અયોગ્ય શું, એ ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. છોકરાછોકરીનું મન વાળી તેમને આપણું કહેવું યોગ્ય લાગે એ રીતે તેમની આગળ દલીલ મૂકવી જોઇએ. કેવળ જબરીથી કે ધાકથી હવેનાં ભણેલાં છોકરાં વડીલોનું કહ્યું માનશે, એમ મને લાગતું નથી. આથી, એમના કહેવા ઉપર લક્ષ ન આપવું, એમ સમજવું નહિ. તે જરૂર સાભળવું; પણ તેમનું કહેવું યોગ્ય છે કે અયોગ્ય તેનો વિચાર કરી છેવટનો નિર્ણય વડીલોએ પોતે કરવો. મેં પણ આ બાબતમાં નાનાને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપી હતી. તેનું મન વાળવાનો મેં જે પ્રયત્ન કર્યો તે યોગ્ય રીતે થયેલો હોવાથી તેમાં મને યશ મળ્યો એટલું જ. વિવાહની બાબતમાં બધી બાબતો છોકરાના નિર્ણય ઉપર જ નાખીએ તો રૂપને જ વધારે મહત્ત્વ મળશે, અને કુળ, શીલ, રહેણી અને ગુણ વગેરેનું મહત્ત્વ તદ્દન ઓછું થઈ જશે. મારા મતે રૂપ, કુળ, શીલ, રહેણી, શિક્ષણ અને ગુણ, એ બધું વરકન્યામાં છે કે નહિ તેનો વિચાર કરવો જોઇએ. અને આ બધી બાબતોમાં મારા મતે કુળ, શીલ અને રહેણીનું અધિક મહત્ત્વ છે. માટે વિવાહના પ્રશ્નનો નિકાલ વધૂ, વર અને વાલકોની વચ્ચે પરસ્પર સહકાર અને સૌજન્યથી થવો જોઇએ. જાપાનમા આજ પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી છે, અને તેનું જ આપણે અનુકરણ કરવું જોઇએ. છોકરીનાં માબાપો કેવાં છે તેની પૂછપરછ કરવાનું પ્રયોજન

એ,કે તેમના ગુણો બાળકોમાં ઊતરતા હોય છે. તેમના દાખલાથી છોકરાઓમાં સારી ટેવો આવે છે. નાનાની વહુના પિતા શ્રી. જોશીનું શિક્ષણ જો કે સાધારણ જ હતું છતાં વાચન વગેરેના વ્યાસંગથી તેમણે ઠીક જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. બાલોપયોગી કેટલીક કવિતા પણ તેમણે કરી છે. અને તેમને નાનાં છોકરાંઓને જાતે શીખવવાની એટલી હોંશ છે કે તેમનું ટાબુ બેગું કરી કલાકના કલાક જોડે ગાળવામાં તેમને જરાયે કંટાળો આવતો નથી. છોકરીને મોટી ઉંમરે પરણાવવી જોઇએ એ મતના તેઓ હતા, અને તે મુજબ પોતાની છોકરીને શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન પણ તેમણે આદર્યો હતો. તેમની બીજી છોકરી કુ. કાવેરી મહિલા વિદ્યાપીઠની 'ગૃહીતાગમા' (સ્નાતક) થઈ છે અને હાલ સાગરીમાં છોકરીઓની અંગ્રેજી શાળા ચલાવે છે. શ્રી. જોશીનાં પત્ની સૌ. રમાબાઇ અતિશય મહેનતુ, શાંત સ્વભાવનાં અને કરકસરથી સંસાર ચલાવનારાં છે. આવા માબાપની કેળવણી નીચે ઊછરેલી છોકરી તેમના જેવી જ હશે એમ મને લાગ્યું, અને તે અનુભવે સાચું હર્યું. તેથી જ મારા નાના માટે એ જ યોગ્ય વહુ છે એમ મેં મનમાં ઠરાવ્યું.

આજે જગત આગળ પાશ્ચાત્યોની પ્રીતિલગ્નપદ્ધતિ અને હિંદુસ્તાનની વિવાહપદ્ધતિ એવી બે પદ્ધતિઓ છે. બન્ને પદ્ધતિઓમાં ગુણ તેમ જ દોષ છે. પ્રીતિલગ્નમાં વરકન્યાની પરસ્પર પસંદગી હોય એ ગુણ ગણીએ, તો તેમા કુળ, શીલ, ગુણ વગેરે ઉપર બિલકુલ ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી, એ મોટો દોષ છે. આપણા દેશમાં વડીલો વિવાહ નક્કી કરી કન્યાદાન આપે છે, એ પદ્ધતિમા કુળ, શીલ, ગુણ ઉપર પૂરતું ધ્યાન અપાતું હોય તો યે પરણનારાંઓની સંમતિ કે નહિ તે ઉપર જરા યે ધ્યાન નથી અપાતું, એ મોટો દોષ છે. વરકન્યાને પરસ્પર પસંદગી કરવાની પૂર્ણ તક આપીને તેમના નિર્ણયને વડીલની પસંદગીનો પણ આધાર મળે તો આપણી પદ્ધતિ ઠીક નિર્દોષ થાય; અને પશ્ચિમના લોકો પણ તેમની પદ્ધતિની ન્યૂનતા

ભરી કારે તો ને પણ ઠીક કામ આપવાવાળો થાય, એમ મને લાગે છે. આ બધી બાજુનો ઉલ્લેખ કરવાનું કારણ એ, કે આપણી વિવાદપદ્ધતિ આજે પાશ્ચાત્ય પ્રીતિસમની નિકટ જવા લાગી છે. તેને યોગ્ય વળાંક આપી જે વિવાદપદ્ધતિથી ગૃહસુખ વધી કુટુંબનું સુખ લાંબો વખત ટકી રહે તેવી પદ્ધતિ આપણે સ્વીકારવી જોઈએ. આ બાબત દાખલા સાથે વાચકો આગળ મૂકવા માટે જ મેં આ બધી હકીકત લખી છે. મારા છોકરાને ગૃહસુખ મળે, એ હેતુથી મેં એને ઈ.સ. ૧૯૧૫માં પરણાવ્યો. અને આજે ૧૯૨૮માં પણ મારા છોકરાનું કુટુંબસુખ જોઈને મારો તે વખતનો નિર્ણય યોગ્ય હતો, એમ કોઈને યે લાગ્યા વગર રહેશે નહિ.*

મારા છોકરાનાં લગ્ન થયા પછી મારે માથેથી મોટી જવાબદારી ઊતરી એમ મને લાગ્યું. અને આ પછી મારાથી મારો બાકીનો સમય આશ્રમના કામમાં જ આપી શકાયો.

---

* આખા પ્રકરણમાં ચાંદીબાઈ પોતાની પુત્રવધૂનું નામ આપવું ભૂલી ગયાં જણાય છે. મૂળ પુસ્તકમાં એમણે કુટુંબીઓનો ફોટો આપેલો છે, તે ઉપરથી તેનું નામ સરલાદ છે એમ જણાય છે. પોતાના પતિનું નામ પણ એમણે કોઈ ઠેકાણે સૂચવ્યું નથી. એ જ ફોટા ઉપરથી 'એમ' થી શરૂ થાય છે એમ ભાસ્યમ પડે છે; એમનું પોતાનું નામ સાસરેથી ચાંદીબાઈ રાખેલું લાગે છે, તે ઉપરથી 'મ' એટલે મહાદેવ એવું અનુમાન થાય છે. —અનુવાદક

પ્રકરણ બારમું

ઇંગ્રેજી શીખવા માટે ફાંફાં

જે દિવસે મારો શિક્ષિકાનો અભ્યાસ પૂરો કરી હું આશ્રમમાં કાયલ થઈ તે જ દિવસે પ્રાઈમર વેચાતી આણી મેં ઇંગ્રેજી શીખવાનો આરંભ કર્યો હતો. તે વખતે આશ્રમને મારા બધા શ્રમ અને સમયની જરૂર હોવાથી ઈંગ્રેજી શીખવા માટે હું પૂરતો સમય મેળવી શકી નહિ અને તેથી મારો એ મનોરથ મારે થોડો પાછળ ઠેલવો પડ્યો.

આગળ ઉપર ૧૯૦૨થી હું આશ્રમની પ્રચારિકા થઈ પ્રવાસે નીકળવા લાગી. વધવાઓ માટેની મારી "भिक्षां देहि" આથરે આસિક રૂ. ૩૦૦ ની જોગી થતી, અને તેટલી રકમમાથી તે વખતની સોંઘવારીને લીધે આશ્રમની ૫૦ વિધવાઓનું ભોજનખર્ચ નીકળતું. આવી સ્થિતિ હોવાને લીધે મારા જેવી એક કામ કરનાર બીજું ઇંગ્રેજી શિક્ષણ બંધ પડે, પણ તેને લીધે ૫૦ બાળાઓને ઈંગ્રેજી ભણવું શક્ય થાય તો તેમાં કંઈ જ ખોટું થતું નથી, એવા વિચારથી મેં ઇંગ્રેજી ભણવાની હોશ મોળી કરી નાખી અને આશ્રમ માટે પૈસા મેળવવાનું કામ જ ઉત્સાહપૂર્વક કરવા માંડ્યું

મારે આશ્રમના કામ માટે મહારાષ્ટ્રની બહાર જવું પડતું. કોચીન, કાલીકટ તરફ એક વાર પ્રવાસ કરતાં ઇંગ્રેજી નામ મને વાંચતાં ન આવડતું હોવાથી અને ત્યાંની દેશી ભાષા જાણતી ન હોવાથી હું બે સ્ટેશન આગળ ચાલી ગઈ. કેટલીક વાર મદદ માટે મારે જુદાં જુદાં શહેરોમાં ફરવું પડતું. તે વખતે ઓળખાણ વિના કે ઓળખાણના પત્ર વિના જે એકાદ મોટો બંગલો કે વાડો જોઈ તેમાં હું પેસતી અને વિધવાઓની કરુણ કહાણી સંભળાવી પૈસા લઈ આવતી. આવે વખતે બંગલાની ઉપર લટકાવેલું ઇંગ્રેજી પાટિયું હું વાચી શકતી ન હોવાથી મારે તે બીજા પાસે વંચાવવું પડતું. આવી અનેક અડચણો મને

ઇંગ્રેજીના અજ્ઞાનને લીધે વારંવાર નડતી અંત્યનું કામ કરવુ હોય તો ઇંગ્રેજી વિના ચાલવાનું નથી, એમ મારા અનુભવમા ઉપરની અડચણોને લીધે આવતુ ગયુ અને પૂનની મારી ઇંગ્રેજી શીખવાની ઇચ્છા પાછી જાગ્રત થઈ ,અને ૧૮૧૨મા મેં ઇંગ્રેજી પ્રાઇમર પાઠી ખરીદ કરી ફરી ઇંગ્રેજી શીખવાની શરૂઆત કરી મારો ઇંગ્રેજી શીખવાનો નિશ્ચય અરણ્યાને પણ પસંદ પડયો અને તેમણે પણ એ નિશ્ચય કાયમ રાખવા સલાહ આપી અને ઇંગ્રેજી શીખવામા પોતે મદદ કરવા વચન આપ્યુ. મેં મુબઇમાં ઇંગ્રેજી શીખવાની શરૂઆત પણ કરી, પણ વચ્ચે એક બે વરસ આશ્રમમાં મારી મદદની વળી પાઠી જરૂર ઉત્પન્ન થવાથી મારે ઇંગ્રેજીનો અભ્યાસ મુલતવી રાખી વળી પાછુ આશ્રમના કામ પર ચડવુ પડયુ

૧૯૧૪માં વાદરાથી ડો ખાડવાળાનો અરણ્યા ઉપર એક કાગળ આવ્યો, કે ત્યાંની કેન્ટૉન્મેન્ટ સ્કૂલમા (ખ્રિસ્તી માની શાળામા) મને મૂકવાથી મારો અભ્યાસ ઝપાટાબંધ થશે બોર્ડની મદદ કરવાની પણ તેમણે તેમા પોતાની તૈયારી બતાવી આ શાળામાં ઇંગ્રેજી શીખવવા માટે મિશનરી બીબીઓ હોવાથી અને શાળાના ગ્રંથાલયમાં પણ બધાની બોલવાની ભાષા ઇંગ્રેજી જ હોવાથી મારો ઇંગ્રેજી અભ્યાસ ત્યા જલદી થશે, એમ અરણ્યાને લાગ્યુ અને તેમની સલાહથી મેં વાંદરાની શાળામાં જઈ રહેવાનું ઠરાવ્યુ આશ્રમમાં હવે કામ કરવા માટે પૂરતાં માણસો હોવાથી ,મને પણ ઇંગ્રેજી શીખવા માટે આશ્રમ છોડી જતા વિશેષ ખરાબ લાગ્યુ નહિ. કેન્ટોન્મેન્ટ શાળામા ગયા પછી, મારી ઉંમર ૪૨ વર્ષની હોવાને લીધે મારી રહેવાની વ્યવસ્થા ઘરડી બીબીઓના બોર્ડ વસતિગૃહમા કરવામાં આવી, અને મને રહેવા માટે એક ઓરડી આપવામા આવી વસતિગૃહ પાસેની એક બાલણિયા વીણીબાથી દૂધ મગાવી મેં મારી બાવાની વ્યવસ્થા જુદી કરી હતી. અને નિશાળમાં જઈ ત્યાંની છોકરીઓ સાથે ઇંગ્રેજી ભણવાનું મળશે એ મેં ધાર્યું હતું, પણ મારી ઉંમર પ્રૌઢ હોવાને લીધે શાળાની

શિક્ષિકાએ મને નાની છોકરીઓના વર્ગમાં લીધી નહિ અને દરરોજ બપોરે એક ખ્રિસ્તી થયેલી હિંદી છોકરી આવી જેવુંતેવું ઇંગ્રેજી એક કલાક શીખવી જવા લાગી. પણ આ વ્યવસ્થાથી મને કશો જ લાભ થતો નહોતો અને મહીનું જીવન મને લગભગ કેદખાના જેવું લાગવા માંડયું. આગળ ઉપર અણ્ણાના પ્રયત્નથી શાળાની મુખ્ય શિક્ષિકાએ મને નાની છોકરીઓના વર્ગમાં દાખલ કરી, પણ મારી ઉંમર બહુ જ વધારે હોવાને લીધે વર્ગમાં મને સાવ છૂટાં બેસવું પડતું, અને વર્ગની છોકરીઓ તથા શિક્ષિકા મને પ્રશ્નો પૂછવાનું તેમ જ મારી ઉપર ધ્યાન આપવાનું બને તેટલું ટાળવા લાગ્યાં. નાની છોકરીઓના વર્ગમાં જઈ માત્ર 'થાંભલાની જેમ બેસી રહેવાથી મને ઇંગ્રેજી કેમ આવડશે, એની મને ચિંતા થવા લાગી અને આ શાળા કરતાં મુંબઈની કોઈ બીજી સારી શાળામાં જવાની વ્યવસ્થા થાય તો સારું, એમ મને લાગ્યું. બહુ મહેનતથી હું શાળા બદલવાની બાબતમાં ડૉ. આંડવાળાની સંમતિ મેળવી શકી, અને બે મહિના અનુભવ લીધા પછી આંટરોડ ઉપર ગોવાળિયા તળાવ પાસે આવેલી સ્કૉચ મિશનની કન્યાશાળામાં મેં મારું નામ દાખલ કરાવ્યું. એ શાળામાં પણ મારી ઉંમર મોટી હોવાથી મારાથી નાની છોકરીઓમાં ભળી શકાતું નહિ, અને શિક્ષક પણ નાની છોકરીઓને જેમ પ્રશ્ન પૂછતા તેમ મને પૂછતા નહિ. આ કારણથી શાળામાં ભણવાથી જેટલો લાભ મળવો જોઈએ તેટલો મળી શકયો નહિ. ૧૯૧૫ થી ૧૯૧૮ સુધી લગભગ ત્રણ વર્ષ મેં આ નિશાળમાં ગાળ્યાં અને મારું ઇંગ્રેજી શિક્ષણ ઇંગ્રેજી એ ત્રણ ચોપડી જેટલું જેમ તેમ થયું. છુટ્ટીમાં હું આશ્રમમાં રહેવા જતી. તે વખતે અણ્ણા મને જે શીખવતા તેથી બહુ ફાયદો થતો. મુંબઈ હતી ત્યારે ઇંગ્રેજીના અભ્યાસ સાથે આશ્રમ માટે પૈસા મેળવવાનું કામ પણ થોડું ઘણું કરતી; કારણ, ઇંગ્રેજી શીખવાથી જે કંઈ ભવિષ્યમાં ફાયદો થવાનો હોય તેની સરખામણીમાં ફંડ ઉઘરાવવાના મારા પ્રિય કામમાં મારા

ઇંગ્રેજીના અભ્યાસથી જે વિઘ્ન આવતું હતું તેથી મને ઘણું દુઃખ થતું હતું. આને લીધે મને જેટલી પુરસદ મળતી તેનો ઉપયોગ હું ફંડ ઉઘરાવવામાં કરતી.

મિશનરી શાળાના શિક્ષણને લીધે મને ઇંગ્રેજી થોડું થોડું વાંચતાં આવડયું, પણ ઇંગ્રેજીમાં બોલવાની બાબતમાં મારી જરા યે પ્રગતિ થઈ નહિ, અને મારી મહત્ત્વાકાંક્ષા તો ઇંગ્રેજીમાં બોલતાં આવડે તો આશ્રમનું કામ સારી રીતે કરી શકું એવી હતી, તે નિષ્ફળ જ રહી. અણ્ણાના મિત્રોની ડૉ. શકરરાવ કર્વેએ એમ સૂચના કરી કે એકાદ ઇંગ્રેજી કુટુંબમાં આઠેક મહિના રહેવાની સગવડ થઈ શકે તો પ્રત્યક્ષપરિચય પદ્ધતિથી મારું ઇંગ્રેજી શિક્ષણ જલદી થાય. એ દિશામાં પ્રયત્ન પણ કર્યો, પણ મને રાખે એવું કોઈ ઇંગ્રેજી કુટુંબ ન મળવાથી એ વિચાર પણ અફળ જ રહ્યો.

મને પરદેશ મોકલવામાં આવે તો ત્યાંની સ્ત્રીઓની જુદી જુદી સંસ્થાઓ જોવા ઉપરાંત મારાથી ઇંગ્રેજી પણ શીખી શકાય, એવ વિચાર અણ્ણાના મનમાં આવવા લાગ્યા. એ વિચારોને થોડા દિવસમાં જ વધારે ચલન મળ્યું અને તેનો અંત મને અમેરિકા મોકલવી એ નિશ્ચયમાં આવ્યો. મને કયારે પણ અમેરિકા જવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થશે એવું મારા સ્વપ્નામાં યે કદી આવ્યું નહોતું.

*

પ્રકરણ તેરમું

અમેરિકા જવાની તૈયારી

મારી ૪૫ વર્ષની ઉંમરે અણ્ણાએ જ્યારે મને પરદેશ મોકલવાનો વિચાર કર્યો, તે વખતે તેમની સાથે કામ કરનારા સાથીઓ અને મિત્રમંડળને આ વિચાર બિલકુલ ગમ્યો નહિ. તેમનું એમ કહેવું થયું, કે અમેરિકા કે ઇંગ્લંડમાં કોઈને મોકલવાની જરૂર જ હોય તો કોઈ તરુણ ગ્રેજ્યુએટ બાળાની પસંદગી કરવી, પણ મારા જેવી રોશીને મરવા માટે દૂર દેશ મોકલી પૈસાનો બગાડ ન કરવો. પણ અણ્ણાએ મારી જ પસંદગી કાયમ રાખી તેનું કારણ એ હતું, કે મારો ખર્ચ કોઈપણ સંસ્થા ઉપર નાખવાનો નહોતો, અને મારે પરદેશમાં શક્ય હોય તે રીતે સ્વાવલંબનથી જ રહેવું, એવો નિશ્ચય થયેલો હતો. વળી આશ્રમનું દશબાર વર્ષ પ્રચારકામ કરેલું હોય અને તે જ કામ આગળ પણ કરવાનો નિશ્ચય હોય એવી પોતાના જ બળ પર અંગમહેનતથી અમેરિકાનો ખર્ચ પોતે જ મેળવી લેવા બીજી કોઈ આશ્રમની વિશેષ ભણેલી આજની સેવિકા તૈયાર થઈ શકત નહિ; માટે ઉંમરની નહિ તો યે પૂર્વે કરેલા કામની લાયકાતને લીધે મારી પસંદગી કાયમ કરવામાં આવી, એમ મને લાગે છે.

પરદેશમાં શીખવા માટે જનારી હિંદી સ્ત્રીઓની સંખ્યા, પરદેશ જનારા પુરુષોની સંખ્યા સાથે સરખાવતાં બહુ જ ઓછી થશે. આપણા કરતાં પરદેશીઓની જો કોઈ બાબતમાં સરસાઈ હોય તો તે તેમની જ્ઞાનવૃદ્ધિ, શાસ્ત્રીય સુધારણા અને સંઘશક્તિમાં દેખાઈ આવે છે. પરદેશમાં જઈ ત્યાંની શિક્ષણસંસ્થાઓ અને સમાજનું તુલનાત્મક જ્ઞાન અને અનુભવ મને બહુ જલદી મળી શકશે, એ પરદેશ જવામાં મારો એક હેતુ હતો. વળી, મારી ભરતભૂમિના આ વિધવાશ્રમ માટે પરદેશમાં જો થોડુંઘણું ફાળો ઉઘરાવવાનું કામ થઈ શકે તો જોવું, એ પણ મારો પરદેશ જવાનો બીજો ઉદ્દેશ હતો; પણ આ બાબત

મેં કોઈને વાત કરી નહોતી. આ ઉપરાંત બને તો મંત્રાપદ્ધતિ (Direct method) થી પરદેશમાં ઈંગ્રેજી શીખવાની તક મળશે એમ લાગવાથી પરદેશ જવાનો નિશ્ચય કાયમ કરવામાં આવ્યો. પરદેશ જવાની બાબતમાં મારી અને અણ્ણાની કલ્પના ઉપર મુજબ હતી, પણ તે વખતે લોકોમાં એ વિશે ઘણી ગેરસમજ થઈ; કારણ કે મારા ઉદ્દેશો વિશે પરિપૂર્ણ અજ્ઞાન હતું. આથી મને તે બાબત કંઈ ખોટું લાગ્યું નહિ.

શરૂઆતમાં અણ્ણાનો વિચાર મને ઈંગ્લંડ મોકલવાનો હતો; પણ તે વખતે લડાઈ ચાલતી હોવાથી ત્યાં જવાનો માર્ગ બંધ પડયા જેવો થઈ ગયો હતો. એથી ઇંગ્લંડનો વિચાર છોડીને મને અમેરિકા મોકલવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. ઈંગ્લંડ કરતા અમેરિકામાં સ્ત્રીશિક્ષણની તેમ જ સમાજકાર્યની પ્રભાત ખૂબ થયેલી હોવાને લીધે, અને ઇંગ્લંડને બદલે અમેરિકા જવાની તક મળશે તેથી આનંદ થવા લાગ્યો. મને અમેરિકા મોકલવાને સોબતી કોણ મળશે, એની તપાસ કરતાં પ્રો. ધર્માનંદ કોસંબી અમેરિકાની હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં પાલી ભાષા શીખવવા પોતાની મ્રીવિમસ પાસ થયેલી છોકરી અને ચૌદ વર્ષનો છોકરો સાથે જવાના છે, એવી ખબર પડી. અણ્ણાએ તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર કરીને મારું જવાનું નક્કી કર્યું, અને પ્રો. કોસંબીએ મને પોતાની સાથે લઈ જવાનું કબૂલ કર્યું. આ ઉપરાંત અમેરિકામાં ઈંગ્રેજી શીખવા માટે ચાલતી રાત્રિશાળામાં મને ઇંગ્રેજી શીખવાનું સહેજે પ્રાપ્ત થશે, એમ એમણે જણાવ્યાથી મને અતિશય આનંદ થયો. આ પ્રમાણે હાથમાં આવેલી તકનો ફાયદો લઈ લેવો, એમ વિચારી અણ્ણાએ મારા જવાના ખર્ચના પૈસા આપી મને પ્રો. ધર્માનંદ કોસંબીને હવાલે કરી.

તે વખતના પરદેશ જઈ આવેલા લોકોમાંથી ઘણાખરા મારા પરદેશગમનની વિરુદ્ધ હોવાથી ત્યાં કપડાંની તથા ખાવાપીવા વગેરેની શી તૈયારી કે વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ, તે વિષે મને ઝાઝી માહિતી

મેળવવાનું બન્યું નહિ. પ્રો. કોસંબી એક વાર અમેરિકા જઈ આવેલા હતા. તેથી એમની મદદથી મેં કપડાંલત્તાની થોડીઘણી તૈયારી કરી. મેં મારી સાથે ચાર ગુજરાતી ફેશનની રેશમી સાડીઓ, ૭ મોટાં પોલકાં, એક ઓવરકોટ અને રાત્રે પહેરવાનો ઝભ્ભો, ૪ સુતરાઉ બંડી, બે જોડી બૂટ વગેરે સામાન લીધો હતો. પણ એ બધાંનો મને ઝાઝો ઉપયોગ થયો નહિ, અને પ્રવાસમાં જોઈએ તેટલો અને તેવો સામાન ન હોવાથી મારે ખૂબ સહન કરવું પડ્યું.

મુંબઈથી ૫ મી ઓગસ્ટે પી. ઓ. કંપનીની 'ડનેરા' આગબોટમાં પ્રો. કોસંબીની સાથે સગાંવહાલાંની બહુ લાગણીભરી વિદાય લઈ હૉંગકૉંગ જવા માટે મેં ભરતભૂમિનો કિનારો છોડ્યો.

*

પ્રકરણ ચૌદમું

આગબોટમાં પ્રવાસ

પી. ઓ. કંપનીની ડનેરા સ્ટીમરમાંથી મેં મારી જન્મભૂમિનું જ્યારે છેલ્લું દર્શન કર્યું ત્યારે મારા મનમાં કેવા પ્રકારના વિચારો અને લાગણીઓનાં મોજાં ઊછળી રહ્યાં હતાં, તેનું હું શબ્દથી વર્ણન કરી શકું એમ નથી. અમારી આગબોટ હૉંગકૉંગ સુધી જવાની હતી અને ત્યાંથી અમારે બીજી સ્ટીમરમાં બેસી સેન ફ્રાંસિસ્કો જવાનું હતું. હૉંગકૉંગ સુધી જવામાં અમારી સાથે એક ગુજરાતી વેપારી કુટુંબ અને અમેરિકા જવામાં અમદાવાદના મહેતા નામના એક વિદ્યાર્થી અને એક શીખ ગૃહસ્થ એટલા હિંદીઓ હતા.

મારી અને પ્રો. કોસંબીની દીકરી માણેક વચ્ચે એક ઓરડી (કેબિન) અમને મળી હતી. જેને નિરામિષ ભોજનની ટેવ છે અને એ કાયમ રાખવી છે તેમને આગબોટમાં બહુ અડચણ ભોગવવી

પડે છે. આગબોટમાં જમવાની, રહેવાની, નાહવાની વગેરે વ્યવસ્થાથી અપરિચિત હોવાથી પ્રથમ જ પ્રવાસ કરનારને શરૂઆતમાં બહુ મુશ્કેલી લાગે છે.

હું માત્ર બતાવવા પૂરતી દરરોજ જમવાના મંડપમાં જતી. ત્યાં પાઠ, માખણ અને ફળ સિવાય મારે લાયક કંઈ ખાવાનું હોતું નહિ; પરંતુ જમવાના ટેબલ ઉપર કાંટા, ચમચા કેમ મૂકવામાં આવે છે, જમવાની પદ્ધતિ કેવી હોય છે, એનું ત્યાં સારી રીતે નિરીક્ષણ કરવાનું મને મળતું. જમવાના ઓરડામાં જઈ હું કંઈ ખાઈ શકતી નહિ, અને ફ્રેન્ચિનમાં યે સાથે ભાતું ન હોવાને લીધે મારે શરૂઆતમાં બહુ વેઠવું પડ્યું; પણ પેલા ગુજરાતી કુટુંબ સાથે મારી ઓળખાણ થવાથી તેમની તરફથી મને રોજ એક ભાણું આવવા લાગ્યું, અને આને લીધે મારો સ્ટીમરમાં નિભાવ થયો.

સિંગાપુર સુધી જનારા નથ્થુભાઈ નામના એક વેપારી અને તેમની પત્નીએ પોતાની સાથે એક કૂકર રાખેલો હતો; તે ઉપરાંત તેમણે ભાથામાં અથાણું, મુરબ્બા, ફળફળાદિ વગેરે ઘણી વસ્તુઓ લીધેલી હતી. આગબોટના ભડિયારામાં તેઓ પોતાનો કૂકર રખાવી મંગાવતા અને તેમાંથી થોડું મને મોકલતી અ . આને લીધે મારા જેવી દક્ષિણી બાઈના પ્રવાસમાં ખાવાની અડચણ ઘણી કમી થઈ. અમારી સાથેના વિદ્યાર્થી શ્રી. મહેતાનો પરિચય થયા પછી તેમનો પણ મને પ્રવાસમાં ઘણો જ ઉપયોગ થતો.

અમારી આગબોટ મુંબઈથી ઊપડી તે પ્રથમ કોલંબો થોભી. ત્યાં એ છ કલાક જ ઊભી રહેવાની હતી, પણ તેટલા વખતમાં અમે મોટરમાં બેસી ગ્રે. કોલંબીના મિત્રો સાથે એક મોટો બુદ્ધવિહાર જોવા ગયાં હતાં. તે દિવસે હું માંડ માંડ ફરી. કારણ, મારા પગમાં જોડા બૂબ ડંખતા હતા. મારા આજ સુધીના જીવનમાં જોડા પહેરીને ફરવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. પહેલી જોડી બૂબ સખત લાગી

તેથી પ્રો. કોસંબીએ એક નવી જોડી અપાવી. તોપણ એનું એ જ થયું. આખા પગમાં જોડા ડંખવાથી ફોલ્લા ઊઠયા; તોપણ સ્ટીમરમાં જોડા કાઢીને ફરાય નહિ. ટૂંકામાં, જોડાની વેદના મને અસહ્ય થઈ અને તેથી મને એમ લાગ્યું કે, દરેક સ્ત્રીએ પરદેશ જતાં પહેલાં ત્રણ મહિના જોડા પહેરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ.

કોબેથી સિંગાપુર જતાં અમને દશબાર દિવસ લાગ્યા, ને ત્યાં નથ્થુભાઈ વેપારી અમને બધાંને પોતાને ઘેર લઈ ગયા. પહેલે પ્રથમ જમીન પર જઈ એક બે દિવસ રહેવાનું મળશે તેથી સર્વને ખૂબ આનંદ થયો. સગાપુરમાં અમારો વખત ખૂબ આનંદમાં ગયો. ત્યાં આપણા પૃ ા શ્રીયુત ભાસ્કરરાય ડોંગરે મળ્યા અને તેમણે પણ મને અને પ્રો. કોસંબીને ચાપાટી આપી અમારું માનું સ્વાગત કર્યું.

સિંગાપુર પછી અમારે હૉંગકૉંગ બંદર પર આગબોટ બદલવાની હતી. તેથી ત્રણચાર દિવસ અમારે હૉંગકૉંગમાં રહેવું પડયું. પણ ત્યાં હોટેલમાં માણસ દીઠ ૭ યેન* ખર્ચ આવવા લાગ્યો. પરંતુ ત્યાં શ્રી. મહેતાએ પોતાના ઓળખીતા એક સિંધી વેપારીને ત્યાં અમારી ખાવાપીવાની સગવડ કરવાથી અમારો ઘણો ખર્ચ અને ત્રાસ બચ્યાં. પછી અમે 'ટોયોકિસાન કૈશા' પેઢીની 'ટેનિયોમારુ' એ નામની આગબોટમાં સેનફ્રાંસિસ્કો જવા ઊપડયાં.

આ કંપની હિંદુસ્તાનથી અમેરિકા જનારા હિંદીઓને પહેલા વર્ગમાં જ લઈ જાય છે. આથી હદીઓને નાહક વધારે ખર્ચ થાય છે. અનેક યુરોપિયનો બીજા વર્ગમાં પ્રવાસ કરે છે, છતાં માત્ર હિંદીઓ ઉપર જ આ કંપનીની આવી અવકૃપા શા માટે છે તે સમજાતું નથી.

હૉંગકૉંગથી અમે શાંગાહી, નાગાસાકી વગેરે બંદરો કરતાં કરતાં ટોકિયો જઈ પહોંચ્યાં. ત્યાં મહેતાના મિત્ર શાંતિલાલને લઈ પ્રો. કોસંબી અને હું ટોકિયોની જાપાન મહિલા વિદ્યાપીઠ

* લગભગ દોઢ રૂપિયાની કિંમતનો સિક્કો.

જોવા ગયા હતા. ત્યાંની સર્વ વ્યવસ્થા, અને શિસ્તપદ્ધતિ જોઈ, અપણાએ આવું જ મહિલા વિદ્યાપીઠ હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓ માટે રચાયું છે એનું મને સ્મરણ થયું અને તેથી ઘેરો સંતોષ થયો. ફોનોગ્રાફ ઊતર્યા પછી અમારી સ્ટીમરમાં નવ્યુભાઈ ફેર નહોતા તેથી ફેરફારની રમેાઈ આવતી બંધ થઈ; મહેતાની પાસેના ચોખા પણ ખલાસ થઈ ગયા: તેથી સ્ટીમરમાં મળતાં પાંઉ, માખણ, ઈંડાં વગેરે ઉપર જ મારે ચલાવવું પડયું આગબોટમાં પ્રવાસ કરનારાઓએ પોતાની જમવાની બાબત અને તેટલી સારી રાખવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. મારાથી તેની વ્યવસ્થા કરી શકાઈ નહિ. એની અસર મારી તબિયત ઉપર થઈ અને તેને પરિણામે હોનોલૂલૂથી મને ત્રીજો તાવ અને ઉધરસ લાગુ પડયાં. વધારામાં અમારી બોરડી ઇન્જીનની પાસે હોવાને લીધે ઇન્જીનના અવાજ અને ઊકળાટને લીધે મને ખૂબ ત્રાસ થતો હતો, અને તેથી શરીરમાં આખો દિવસ બળતરા થતી. હું માત્ર ફળો ઉપર રહેતી, તેને લીધે મને ઉધરસ થઈ હશે અને હું બરની ચિંતા કર્યા કરતી હોઈશ એવો મારી આજુબાજુના લોકોનો મારા મદવાડ વિષે મત બંધાયો હતો. મારા મંદવાડ વિષે આગળ શું કરવું તે બાબત મેં મહેતાની સલાહ પૂછી. તેમણે કહ્યું કે બોરડીમાં નર્સને બોલાવવા માટે બટન હોય છે તે દાબો એટલે નર્સ આવી બધી વ્યવસ્થા કરશે. અમારી બોરડીમાં વીજળીનાં ઘણાં બટનો હતાં અને કયું કયા કામ માટે દાબવું તે મને બરાબર ખબર નહોતી. આથી મેં મહેતાને જ બટન દાબી નર્સને બોલાવવા વિનતિ કરી. મહેતાએ બટન દાબવાથી નર્સ આવી અને તેણે ડૉક્ટરને બોલાવી મારી પરીક્ષા કરાવી બોસડ થર કર્યું. મને દૂધ ઉપર રહેવાની ડૉક્ટરે સલાહ આપી. પણ આગબોટમાં દૂધ સારું મળતું ન હોવાથી મારે ખૂબ વેઠવું પડયું છતાં ડૉક્ટરના બોસડથી મને ઘોડો ફાયદો થયો. પણ ઉધરસ ને તાવ સાવ મટયાં નહિ. દૂધ ઉપર રહેવાને લીધે અને મંદવાડને લીધે મને અશક્તિ ખૂબ આવી ગઈ હતી. આથી અમારે ઊતરવાનું

બંદર સેનફ્રાંસિસ્કો જેમ જેમ નજીક આવતું ગયું, તેમ તેમ મારું આગળ શું થશે તેની મને ચિંતા થવા લાગી. મનની આવી સ્થિતિમાં અંતે બંદર આવી લાગ્યું. ત્યાં દાક્તરની તપાસ અને કસ્ટમની તપાસમાં એક દિવસ ચાલ્યો ગયો. બીજે દિવસે બોટરમાં બેસી પ્રો. કોમંબીના કુટુંબ સાથે હું એક ભવ્ય હોટેલમાં રહેવા ગઈ. હોટેલમાં અમારી સાથેનો બધો સામાન આવી લાગ્યો નહોતો. વળી મુસાફરીના અજ્ઞાનને લીધે મેં મારી સાથે કંડીને માટે પૂરતાં કપડાં લીધાં નહોતાં. આથી હોટેલની બારીમાં અશક્તિને લીધે તેમ જ ટાઢને લીધે હું ખૂબ જ હેરાન થઈ અને મારો મંદવાડ પણ વધ્યો. પ્રો. કોમંબી બહારના એક રેસ્ટોરાંમાં (ભોજનાશ્રમમાં) પોતાના છોકરાં સાથે ગયા. મારી અશક્તિને લીધે મારાથી તેમની સાથે જઈ શકાય એમ ન હોવાથી મેં એમને મારા માટે દૂધ લઈ આવવા કહ્યું. પણ આણેલું દૂધ ત્યાંની પદ્ધતિ પ્રમાણે બાટલીમાં ભરેલું હતું, અને તદ્દન ઠંડું હોવાથી તથા ગરમ કરવાની બારીમાં કંઈ સગવડ ન હોવાથી મને હોટેલનો પહેલો દિવસ ચોખ્ખા ઉપવાસનો જ ગયો. આથી મારી અશક્તિ વધતી જ ગઈ. બીજે દિવસે માણેક મને હાથ પકડીને જેમ તેમ કરી એક રેસ્ટોરાંમાં લઈ ગઈ; પણ ત્યાં ઘોડા દૂધ સિવાય મારાથી કંઈ ખાઈ શકાયું નહિ. આ રીતે મારી રહેવાની તથા ખાવાની જોઈએ તેવી સગવડ થઈ ન શકવાથી મારો મંદવાડ બહુ વધી પડ્યો. આવી સ્થિતિમાં પ્રો. કોમંબી સાથે બોસ્ટન સુધી જવું શક્ય થાય એમ મને લાગ્યું નહિ; અને પ્રો. કોમંબીને પણ લાગ્યું કે, મારાથી પ્રવાસની હાડમારી આવી અશક્તિમાં ખમી શકાશે નહિ. એમને તો બોસ્ટન જઈ પોતાના કામ પર હાજર થયા વિના છૂટકો નહોતો. આથી તેમણે સેનફ્રાંસિસ્કોમાં જ કોઈક ઠેકાણે હું સારી થાઉં ત્યાં સુધી મને રાખ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. બોસ્ટન જઈ, પ્રો. કોમંબીને ઘેર રહી, તેમનાં છોડી ઘણી મદદ કરવી અને રાત્રિશાળામાં ઇંગ્રેજી શીખવું એમ જે પહેલાં ઠરાવ્યું હતું. પણ એ વિચાર મારે છેવટે છોડી દેવો પડ્યો

અને અમેરિકામાં બીજા હિંદી ગરીબ વિદ્યાર્થી પ્રમાણે શિક્ષણને માટે અને ઉપજીવિકા માટે મળે તેવી મજૂરી કરી પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ સાથે ઝગડવાનો એ મારો નિશ્ચય કાયમ કર્યો, અને પ્રો. કોર્સંબીને સેનફ્રાન્સિસ્કોના વિશ્વવિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરતા કોઈ પણ હિંદી વિદ્યાર્થીના તાબામાં મને સોંપી જવા વિનંતિ કરી. પણ પ્રો. કોર્સંબીને હિંદી વિદ્યાર્થીઓનાં ટેકાણાં જલદી ન મળવાથી કોઈ વગર ઓળખીતા વિદ્યાર્થીઓને હવાલે મને કરવા કરતાં ત્યાંની 'યંગ વિમેન્સ ક્રિશ્ચિયન એસોસિયેશન' (ખ્રિસ્તી તરુણ ભગિની મંડળ) ની સંસ્થામાં મને મૂકવાનું નક્કી કર્યું. એ કલ્પના મને પસંદ હતી કે નહિ, એ વિષે મને પૂછતાં જ મેં તેને સંમતિ આપી.

હેટલનું જીવન અસહ્ય થવાથી અને મને કંઈ પણ કામ મળે તો ઠીક એમ લાગવાથી મેં પ્રો. કોર્સંબીએ કરાવેલી યોજનાને સંમતિ આપી, અને તે પ્રમાણે પ્રો. કોર્સંબીએ મને બોસ્ટન જતાં પહેલાં ખ્રિસ્તી ભગિની મંડળની મંત્રિણીને સ્વાધીન કરી. મારા પ્રવાસ-ખર્ચમાંથી બાકી રહેતી ૧૫૦ ડોલરની રકમ તેમણે એ બાઈને સોંપી અને મારો મદવાડ મારો ન થાય તો મને પાછી હિંદુસ્તાન મોકલવાની વ્યવસ્થા કરવા, અને મારો થાય તો મને બોસ્ટન પહોંચાડવા ભલામણ કરી, પ્રો. કોર્સંબી, આલ્ફ્રેડ અને તેમનો છોકરો બોસ્ટન રવાના થયાં. જેઓ મને અમેરિકા લઈ આવ્યા તેમને મારા મદવાડને લીધે અને તેમનાથી વધારે દિવસ મારી પાસે રહેવું શક્ય ન હોવાથી મને આવા પરદેશમાં બીજાને ત્યાં છોડી જવું પડતું હતું તેથી, મને તેમ જ તેમને કેટલું દુઃખ થયું હશે તેની વાચકોએ જ કલ્પના કરવી.

પ્રકરણ પંદરમું

ખ્રિસ્તી બહેનની મંડળીના પહેલા અનુભવો

મને આ ખ્રિસ્તી બાઇઓની સંસ્થામાં મૂકી તે વખતે હું બહુ અશક્ત હતી. ઉધરસ અને તાવ હજુ સારાં થયાં નહોતાં. તે વખતે મને ઇંગ્રેજી પૂરું બોલતાં પણ આવડતું નહોતું; અને બોલેલું સમજતું યે નહોતું. સહેલાં વાક્યો ધીમે ધીમે બોલાય તો હું સમજી શકતી, પણ અમેરિકન લોકો જરા ઉતાવળું બોલે છે, અને તેમના ઉચ્ચાર પણ થોડા જુદા પડે છે, તેથી શરૂઆતમાં મને ગભરામણ થતી. આ સર્વ અડચણોને લીધે મારી સ્થિતિ આ સંસ્થામાં બહુ મુશ્કેલ થઇ.

પહેલા બેત્રણ દિવસ હું સેક્રેટરી બાઈ સાથે રેસ્ટોરાંમાં જમવા ગઈ; પણ ત્યાં મને દૂધ, પાઉં, માખણ અને ફળ સિવાય બીજું કંઈ ખાવાલાયક ન હોવાથી મેં સેક્રેટરી બાઇને આ પદાર્થો મારી ઓરડીમાં મંગાવી આપવા વિનંતિ કરી અને તેમણે બહુ પ્રેમપૂર્વક તે માન્ય રાખી. ત્યારપછી તે મને ખાવાના પદાર્થો મારી ઓરડીમાં જ મંગાવી આપતાં. મને રહેવા માટે મળેલી ઓરડી બહુ સારી હતી. એ ઓરડીમાં નાહવા માટે મોટી કૂંડી (ટબ) અને બીજા સર-સામાનની વ્યવસ્થા સર્વોત્કૃષ્ટ હતી. ઓરડીમાં ગરમી રાખવાની પણ વ્યવસ્થા હોવાને લીધે મારી પાસે ગરમ કપડાં ન હોવા છતાં ઠંડીનો ત્રાસ પણ ઘણો ઓછો થયો.

મારી અહીંઆં રહેવાની અને આવવાની સગવડ થઈ છતાં મારી ઉધરસ કંઈ મટે નહિ અને તેથી મને બહુ ત્રાસ થતો હતો. આવા સંજોગોમાં ડૉક્ટરને બોલાવી પાસેના પૈસા ખર્ચી નાખવાને બદલે કુદરતી ઉપચારોથી મેં મારી ઉધરસ અને તાવ મટાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે પ્રમાણે દરરોજ રાત્રે ગરમ ગરમ પાણીથી કૂંડીમાં ૨૦ મિનિટ છાતી શેકતી, અને રાત્રે નવ વાગ્યાથી સવારે સાત વાગ્યા સુધી પૂરું આરામ લેતી. આ ઉપચારોથી મારી ઉધરસ સારી થઇ, મને ઘણી સ્ફૂર્તિ લાગવા માંડી. મને માંદગીમાંથી સાજી કરવા માટે મેં ઈશ્વરનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માન્યો.

અમેરિકામાં મારા પગ પર ઊભા રહી મારે શિક્ષણ મેળવવું જોઇએ, એ વાત મારા મનમાં હમેશાં ઘોળાયા કરતી હોવાને લીધે પૂર્વતૈયારીરૂપે હું સેક્રેટરી બાઇના ઓરડાનાં ગાલીચા સાફ કરવા, બારીના કાચ લૂછવા, ઓરડો વાળવો વગેરે કામો 'સ્વયંસેવક' તરીકે કરવા લાગી. સંસ્થાના બીજા નોકરચાકર કેવી કાળજીથી પોતાનાં કામ કરે છે તે હું બારીકાઇથી જોતી હતી અને તેમના અનુકરણરૂપે જ મેં ઉપલા કામો કરવા માંડ્યાં હતાં મેં, સ્વયંસ્ફૂર્તિથી આદરેલું કામ સેક્રેટરી બાઇને પણ પસંદ પડ્યું અને તે પણ મને મારા કામમાં સૂચનાઓ કરી ઉત્તેજન આપતાં. આ ખ્રિસ્તી બાઇઓની સંસ્થામાં મારા પાંચ દિવસ ગયા, પણ સેટલમાં મારી પૂંજીમાંથી રોજના અઢી ડોલર લેખે લગભગ ૫૦ રૂપિયા ખર્ચાઈ ગયા; તેથી મારે કંઈ પણ કામ મેળવવું જોઇએ એમ મને લાગવા માંડ્યું. અમેરિકામાં પાસેના પૈસા પૂરા થતાં ભૂખ્યા મરવાનો વખત આવશે એ દેખાતું હોવાથી હું સેક્રેટરી બાઇને મારે માટે કંઈ પણ મજૂરીનું કામ શોધી આપવા સતત વિનંતિ કરવા લાગી અને તેણે પણ મને એવું કામ મળી શકશે કે નહિ તેની શોધ ચલાવી.

ઠીક થયું કે ઈશ્વરકૃપાથી મારો ભટકવાડ મટી ગયો, નહિ તો મને હિંદુસ્તાન પાછી મોકલી દેવા માટે પ્રો. કોસંબીએ સેક્રેટરી બાઇને કહી રાખ્યું હતું જ. જો મારો ભટકવાડ વધી ગયો હોત તો 'આ કોશીમા અમેરિકામાં જઇને મરવાનાં છે' એવું ભવિષ્ય હિંદુસ્તાનના કેટલાક ટીકાકારોએ જે ભાખ્યું હતું તે સાચું પડત, અને મારાથી મારા પ્રિય વિશ્વાશ્રમની કંઈ સેવા થઈ શકી નહોત. આ કટોકટી વેચમાંથી જોકે હું સારી પેઠે બચી ખરી, છતાં મારી આશાળ બેકારી અને ભૂખમરો એ બે સંકટો ઊભાં થયાં અને એ સંકટોને પહોંચી વળવા મેં તૈયારી કરવા માંડી. મારી પાસેના ૧૫૦ ડોલર એટલે લગભગ ૪૦૦ રૂપિયાની પૂંજી. મહિના દોઢ મહિનામાં ખલાસ થઈ જાત. તેટલો વખત જો હું હાથપગ હલાવ્યા

વગર બેસી રહી હોત તો અમેરિકાના ગરીબોને લગતા કાયદા પ્રમાણે સૅનફ્રાંસિસ્કોના બ્રિટિશ વકીલને હવાલે મને સોંપવામાં આવી હોત અને તેણે મને હિંદુસ્તાન પાછી મોકલી દઈ મારો પ્રવાસખર્ચ મારાં હિંદુસ્તાનનાં સગાંવહાલાં પાસેથી વસૂલ કર્યો હોત. પણ આવો મરવા જેવો પ્રસંગ મારી પર આવ્યો નહિ એ પરમેશ્વરની કૃપા જ સમજવી જોઈએ.

સંસ્થાની સેક્રેટરી બાઈને કરેલી વિનંતિ મુજબ તેમણે મારે માટે ઘરડાં અને પેન્શન લીધેલા મિશનરી લોકો માટે ઑકલંડમાં કાઢેલા એક નિવાસ આશ્રમમાં બાટણની જગ્યા શોધી કાઢી. તે કામ પર હાજર કરવા મને તે લઈ ગયાં, અને તે આશ્રમની પ્રમુખ બાઈ સાથે મારી ઓળખાણ કરાવી. એ બાઈએ હિંદુસ્તાનમાં મરાઠી ભાષા બોલનારા જિલ્લાઓમાં કામ કરેલું હોવાથી તેમણે મને અહમદનગરના મિશન વિષે તેમ જ કેડ ગામના પંડિતા રમાબાઈના શારદાસદન વિષે ઘણા પ્રશ્ન પૂછ્યા અને બોલ્યાં: "બાઈ, જે પ્રમાણે રમાબાઈને પૂર્વે ઈશુએ અમેરિકામાં મોકલી હતી તે પ્રમાણે તને પણ મોકલી છે તો એ જ હવે તારું તારણ કરો." આમ આશીર્વાદ આપી તેમણે મને કામે લગાડી.

*

પ્રકરણ સોળમું

મિશનરીઓનું શાંતિસદન

મને કામે વળગાડી તરુણ ભગિની મંડળનાં સેક્રેટરી બાઈ પાછાં ગયાં. આ શાંતિસદન (હોમ ઑફ પીસ) હિંદુસ્તાન અને બીજા દેશોમાં ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારનું ઘણાં વર્ષો કામ કરી પાછાં ફરેલાં વૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોના ઘડપણના દિવસો ગાળવા માટેનું ઠેકાણું હતું. આ ઠેકાણે આવાં ૪૦ મિશનરીઓ વિશ્રાંતિ લેવા રહેતાં હતાં; અને તેમાં મને ભોજનગૃહ, પ્રાર્થનામંદિર, અને વાંચનાલયના ઓરડાઓના ગાલીચા

સાફ કરવાનું અને ભોજનગૃહની જમવાની રકાબીઓ ધોવાનું તથા બારીઓના કાચ સાફ કરવાનું કામ કરવું પડતું.

શાંતિભવનમાં મને રહેવા માટે જુદી ઓરડી આપવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત જુદા ટેબલ ઉપર મારી ઇચ્છા મુજબ મારી ખાવાની વ્યવસ્થા કરવાની મને પરવાનગી આપવામાં આવી હતી. મેં આ સંસ્થામાં મારો અગાઉનો ખોરાક જ ચાલુ રાખ્યો હતો. માત્ર મારે સવારથી સાંજ સુધી સતત કામ કરવું પડતું. અમેરિકામાં જમવાના પદાર્થો જુદીજુદી રકાબીઓમાં પીરસવાની પદ્ધતિ હોવાને લીધે દરેક માણસ દીઠ જમતી વખતે આશરે દસ રકાબીઓ ઊંચી થતી, અને મારે રકાબી વીંછળવા માટે રાખેલ એક મુખ્ય બાઈના હાથ નીચે રોજ ૪૦૦ રકાબીઓ માંજ કરવી પડતી. ગાળીયા સાફ કરવાનું, રકાબીઓ વીંછળવાનું અને બારીના કાચ સાફ કરવાનું કામ ચાલુ હોય, તે વખતે હિંદુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તીધર્મપ્રચારકનું કામ કરીને થાકી પાકી આવેલાં મિશનર સ્ત્રી-પુરુષો પુરસદને સમયે મારી પાસે આવી ખ્રિસ્તીધર્મનો ઉપદેશ આપતા અને સમજાવતા કે બાઇ, ખ્રિસ્તને સ્વીકાર્યા વિના તારો અને તારા દેશનો ઉદ્ધાર થવાનો નથી." એમનો આ ઉપદેશ સાંભળી હું આટલો જ હમેશનો ટૂંકાવેલો ઉત્તર દેતીઃ "તમે મને ઇંગ્રેજી શીખવો એટલે તમારા ધર્મનો હું તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીશ અને મને જો એ ધર્મ પસંદ પડશે તો અવશ્ય એને સ્વીકાર કરીશ." મારા ઉત્તરની કંઈક અસર મારો ઉદ્ધાર કરનારાઓ ઉપર થઈ, એમ મને જલદી જ લાગ્યું. કારણ, બે જ દિવસમાં એક વૃદ્ધ મિશનરી બાઈ મને બાઇબલ વાંચતાં શીખવવા માટે આવવા લાગી. મારું બાઇબલનું વાચન જ "કર, ઘર, મકે, રથ,"ની માફક ચાલ્યું હતું. પણ એ રીતે ઇંગ્રેજીનું શિક્ષણ થયે છે એટલું જ મને સમાધાન હતું.

આ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓના શાંતિસદનમાં આવ્યે ત્રણચાર દિવસ થયા, પણ મને કંઈ શાંતિ મળી નહિ, અને મારું આગળ શું થશે તથા અજાણ્યાએ જે ઉદ્દેશથી મને અહીં મોકલી તે કેમ પાર પડશે, એની

ચિંતા મને થવા લાગી. ઉપરાંત હું ઉપજીવિકા માટે કંઈ કામ મળે એ ઇચ્છાથી ખટપટ કરવા ગઈ ત્યાં હોલામાંથી ચૂલામાં પડીએ તેમ મારા દૈવયોગે અજ્ઞાનપણે આ મિશનરી મંડળના શાંતિસદનમાં ફસાઈ પડી. તે જગ્યાએ ઉંચેજી શીખીને અમેરિકાની શિક્ષણસંસ્થાઓ જોવાની આશા રાખવી એ મૃગજળની પાળ લાગવા જેવું હતું. પોલું, મારી પાસે ખ્રિસ્તી ધર્મ લેવરાવવા માટે કેવા પ્રયત્નો કરવામાં આવશે એ વિષે મારા મનમાં ધાસ્તી પેઠી, અને ગમે તેવો પ્રસંગ આવે તોયે મારો ધર્મ છોડવો નહિ એવો મેં પાકો નિશ્ચય કર્યો.

મારું રોજનું કામ સાંજે પૂરું થતું. પછી પ્રાર્થનામંદિરમાં રાતની પ્રાર્થના પૂરી થયા બાદ મારી ઓરડીમાં જઈ મનને કંઈક શાંતિ મળે એ હેતુથી ભગવદ્ગીતામાંથી ભક્તિયોગનો ૧૨મો અધ્યાય વાંચીને 'હે ભગવાન, હે કૃષ્ણ, અમેરિકામાં મારો હવે તું જ ઉદ્ધારક [illegible]" એવી પ્રાર્થના કરીને હું સૂઈ જતી. આ શાંતિસદનમાં હું દશ દિવસ રહી, અને પછી અકલ્પિત રીતે મારે ત્યાંથી છૂટકારો થયો; પણ એ દશ દિવસ મારા અતિશય કાળજી અને ધાસ્તીમાં ગયા. મારી તબિયત સારી હતી. ખાવાપીવાની અને રહેવાની અડચણ નહોતી. પણ મારા મનમાં અહીંથી કેમ છૂટકારો થશે તેની જ ચિંતા પેઠેલી હતી. આથી દિવસ કાઢવા માટે મારે બહુ ધૈર્ય ધારણ કરવું પડતું.

અમેરિકા આવતી વખતે કોઈ હિંદી વિદ્યાર્થીનું ઠેકાણું મારી પાસે હોય એ ઉદ્દેશથી આશ્રમના પ્રો. ચીપળુણકરે મને પોતાના એક મિત્ર શ્રી. કોકટનૂરનું ઠેકાણું મને આપ્યું હતું. હું સેનફ્રાંસિસ્કોના તરુણ ખ્રિસ્તી ભગિની મંડળમાં રહેતી હતી ત્યારે ત્યાંના કોઈ વિદ્યાર્થીનું ઠેકાણું મને જડી આવે એ ઉદ્દેશથી કેવળ નિરાશામાં જ મેં એક પત્ર એમને સરનામે મોકલ્યો હતો અને તેમાં એમને પણ મારી હકીકત જણાવી મને કોઈ પણ યોગ્ય ઠેકાણે લઈ જવા વિનંતિ કરી હતી. આ કાગળનો ઉત્તર આવશે એવી આશા પણ મને તે વખતે નહોતી. પણ ડૂબતો માણસ તરણાને ઝાલે, એ ન્યાયે મેં આ કાગળ મોકલ્યો.

હતો. પણ આ કાગળ પરમેશ્વરની કૃપાથી મારો મોટો ઉદ્ધારક નીવડયો. ન્યૂયોર્ક પાસે નાયેગ્રા ફોલ્સના એક મોટા કારખાનામાં ડૉ. કોકટનૂર કામ કરતા હતા. મારો કાગળ આવ્યો કે તરત તેમણે પોતાની ભલામણ માટે મારો પત્ર ન્યૂયોર્કમાં લાલા લજપતરાયની 'યંગ ઇંડિયા' ઑફિસમાં મોકલી દીધો. ત્યાં બન્ને પત્રો ડૉ. ના. સુ હાર્ડીકરને મળ્યા અને તેમણે તુરત જ સ્ટેનફર્ડ યુનિવર્સિટી અને બર્કલેના હિંદી વિદ્યાર્થી, વેપારી અને થિયોસોફીસ્ટ અમેરિકન સ્ત્રીપુરુષોને તારો મૂકયા કે 'અંકટમાં સપડાયેલાં પાર્વતીબાઈને શક્ય હોય તેટલી મદદ કરો.' તેનું પરિણામ એ આવ્યું, કે એક શનિવારે રાત્રે દશ વાગે શાંતિસદનમાં ટેલીફોનથી પૂછવામાં આવ્યું, કે હિંદુસ્તાનથી આવેલાં પાર્વતીબાઈ તમારે ત્યાં છે કે ? પ્રમુખ બાઇએ તેનો હકારમાં ઉત્તર આપ્યો અને રવિવારે બપોરે બાર વાગે મને મળી પણ શકાય એમ જણાવ્યું.

આ બધું જ્યારે મારા જાણવામાં આવ્યું ત્યારે મારા જીવમાં જીવ આવ્યો, અને હવે મને હિંદુસ્તાનના મિત્રો મળશે અને તેમની સાથે હું રહેવા જઇશ, એવા મનોરથો હું સહજનું કામ કરતા કરતાં માંગ મનમાં ઘડવા લાગી. છેવટે એ ન ભૂલાય એવો રવિવારનો દિવસ ઊગ્યો અને ૧૧ વાગ્યાથી જ હું મારી ભરતભૂમિના સુપુત્રોનું દૂરથી દર્શન કરવાની ઉત્સુકતાથી સંસ્થાની ગેલેરીમાં વાટ જોતી બેઠી. ૧૨ વાગે સૌએક કદમ ઉપર મને પણ હિંદી વિદ્યાર્થીઓના પાણીદાર ચહેરા દેખાયા અને મારા જેવી પરદેશમાં પડેલી દીન વિધવાના રક્ષણ માટે જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે લક્ષ્મી, વિષ્ણુ અને મહેશને જ વિદ્યાર્થીને રૂપે મોકલી આપ્યા છે એમ મને લાગવા માંડયું. મને હદી વિદ્યાર્થી મળતા જ મારી આંખમાં આનંદાશ્રુ આવ્યાં. તે વખતે મારા તેમ જ તેમનાં અંત કરણમાં કેવા વિચારો આવ્યા હશે તેની કલ્પના કરવાનું કામ વાચકોને જ સોંપું છું. આવેલા વિદ્યાર્થીઓ બધા મરાઠી ભાષા બોલનારા અને આપણા મુંબઈ પૂના તરફના હતા. તેમણે મને તેમની સાથે બર્કલેમાં રહેવાનો બહુ આગ્રહ કર્યો. મને

હિંદી વિદ્યાર્થીઓની અડચણોની થોડીઘણી ખબર હોવાને લીધે મેં તેમને મને વખતોવખત મળી જવું અને મારી ખબરઅંતર લેવી, પણ મને લઇ જઈ પોતાની દરિદ્ર સ્થિતિ વધારે દુઃખમય ન કરવી એમ ઘણી રીતે સમજાવ્યું. પણ તેઓએ પોતાનો આગ્રહ છોડ્યો નહિ. છેવટે મેં તેમના કહેવા પ્રમાણે કરવાનું કબૂલ કર્યું, અને તેમણે અમારી પ્રમુખ બાઈને સમજાવી તે જ વખતે મને લઈ જવાનું નક્કી કર્યું. દરેક જણ મારો સામાન ઉપાડવા ઉત્સુક થયો. આ રીતે એક કાગળને લીધે અચાનક રીતે મારો એ શાંતિસદનમાંથી છૂટકો થયો અને હું બર્કલેમાં મારા દક્ષિણી ભાઇઓ સાથે કેટલોક સમય રહેવાનો નિશ્ચય કરી શાંતિસદનને સલામ કરી તેમની માથે જવા નીકળી.

*

પ્રકરણ સત્તરમું

મહારાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીઓનો સમાગમ

કેલિફોર્નિયાના બર્કલે શહેરમાં ત્રણ દક્ષિણી વિદ્યાર્થીઓ સાથે ખૂબ આનંદથી હું રહેવા ગઈ. અમે જે ઘરમાં રહેતાં હતાં તે ઘર મારી વસ્તીમાં આવેલું એક માળવાળું મકાન હતું. જોયતળિયે મારી સાથે ત્રણ વિદ્યાર્થીઓનું રહેઠાણ હતું. માળ પર એક અમેરિકન કુટુંબ રહેતું હતું. કેલિફોર્નિયામાં ઠંડી બહુ ન હોવાથી અમેરિકાના બીજા ઘરો પ્રમાણે આ ઘરમાં ગરમી રાખવા વ્યવસ્થા કરેલી નહોતી. અમારા મકાનમાં અમે એક વીજળીનો ચૂલો રાખેલો હતો. બહુ ઠંડી પડે ત્યારે તે અમને બહુ ઉપયોગી લાગતો. કેલિફોર્નિયામાં સમશીતોષ્ણ હવાપાણી હોવાને લીધે આપણા દેશના વિદ્યાર્થીઓને અમેરિકાનાં બીજા સંસ્થાનો કરતાં આ સંસ્થાનમાં રહેવું શરૂઆતમાં અતિશય હિતકર અને સુખરૂપ લાગે એવું છે.

હું જે વિદ્યાર્થીઓ સાથે રહેતી હતી તેઓને હું તેમનું ઘરનું નામ દઈને જ બોલાવતી* અને તેઓ પણ મને પોતાની માશીની જેમ ગણી માન આપતા. આ ત્રણે વિદ્યાર્થીઓમાં વધારે અનુભવી અને અમેરિકામાં વધારે વર્ષ રહેલા કેશવરાવ એ ૧૯૦૭ માં અમેરિકા આવ્યા હતા. તેમણે હિંદુસ્તાનમાં ટેક્નિકલ સ્કૂલનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો હતો, અને આગળ અભ્યાસ કરવા અહીં આવ્યા હતા. શરૂઆતમાં એમને એમના કાકા થોડા પૈસા મોકલતા, પણ આગળ ઉપર એમને પોતાની ઉપજીવિકા માટે સ્વાવલંબનનો માર્ગ લેવો પડયો હતો. તેને લીધે અમેરિકામાં દશેક વર્ષ રહ્યા છતાં તેમને વિદ્યાર્જન કરવાનું બહુ બન્યું નહિ. જ્યારે હું એમની સાથે રહેવા ગઇ ત્યારે તેમને એક લોખંડના કારખાનામાં ૧૫૦ ડૉલરની નોકરી હતી. જે ઘરમાં અમે રહેતાં હતા તે ઘર એમણે ભાડે રાખેલું હતું. તેમના જ આશ્રય તળે બીજા બે વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા.

બીજો વિદ્યાર્થી દામોદર ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં શિક્ષણ માટે અમેરિકા આવ્યો હતો. એને ઘેરથી પૂરતા પૈસા મળતા નહોતા, તેને લીધે નોકરી મેળવવા વચ્ચે વચ્ચે તેને કૉલેજ છોડવી પડતી. આ કારણથી તેનો અભ્યાસ સંતોષકારક થતો નહિ. એ જરા શોખીન હતો, પણ પૈસાને અભાવે કેશવરાવ પાસે ઉછીના પૈસા લેતો. પણ એ કરજ ફેડવાનો સંભવ ન હોવાથી બિચારા કેશવરાવને જ પોતાનો અર્થ કાઢવા ઉપરાંત પોતાના મિત્ર માટે કંઈક ઘસાવું પડતું.

ત્રીજા વિદ્યાર્થી વાસુદેવરાવ મહારાષ્ટ્રના એક મહાવિદ્યાલયમાં ગણિતના અધ્યાપક હતા અને તેનો વિશેષ અભ્યાસ કરવા માટે બર્કલેની વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થયા હતા. તેમની આર્થિક સ્થિતિ પણ જોઇએ તેવી સંતોષકારક નહોતી. એટલે એમને પણ બીજા વિદ્યાર્થીઓની જેમ અભ્યાસ અને કામ બન્નેને માટે ખટપટ કરવી પડતી.

અમેરિકામાં સ્વાવલંબી હિંદી વિદ્યાર્થીઓને કેટલું દુઃખ વેઠી

* આનો અર્થ એ કે જાણે, દામને એમ અટકથી નહિ, પણ કેશવરાવ, દામોદર ઇ૦ નામે.

સરસ્વતીદેવીની આરાધના કરવી પડે છે, એ જોવાનો મને અહીં પ્રત્યક્ષ પ્રસંગ મળ્યો. અને મારે પણ ત્રણ વિદ્યાર્થીઓની જેમ રહેવાનું હોવાથી મેં એમની પરિસ્થિતિનો ખૂબ બારીકાઈથી અભ્યાસ કર્યો. કેશવરાવ, દામોદર અને વાસુદેવ સવારે થોડો નાસ્તો કરીને કામ પર અથવા કૉલેજમાં જતા તે છેક સાંજે ઘેર આવતા. હું સવારે તેમને કૉફી અથવા ચા અને થોડું ખાવાનું કરી આપતી, અને બપોરે રોટલી, ભાત, દાળ અને શાક કરી રાખતી. દરેક જણ કામ પરથી આવી વીંટીની જેમ જમીને પાછો જતો. કેશવરાવ માત્ર રાત્રે મોડા આવતા અને ઠંડું ખાઈને એમની તબિયત બગડે નહિ એટલા સારુ હું ખાસ ઊની જુદી રસોઈ કરી એમને જમાડવાની વ્યવસ્થા રાખતી. હું સવારે ૭ વાગે ઊઠતી અને બપોરે બધા બહાર ગયા બાદ જે નવરાશનો વખત મળતો તેમાં ઘરનું કામ તથા અભ્યાસ કરતી. અમારી બધાંની સ્થિતિ ગરીબ હોવાને લીધે અમે શેર દૂધ લેતાં, તેમાંથી બીજાઓ થોડું લેતા અને હું મોટી તથા અશક્ત હોવાથી બાકીનું દૂધ બધા આગ્રહ કરીને મને જ પીવડાવી દેતા. આ ઉપરાંત ત્રણ જણા વચ્ચે બે પથારી રાખી ત્રીજી હું ના કહેતી છતાં મને આપતા. આ ત્રણ છોકરાઓમાંથી કેશવરાવને કંઠમાળ થયેલો હતો અને ઝીણો તાવ આવતો હતો તેથી એને માટે મને બહુ ચિંતા થતી. પરદેશમાં પેટને માટે સવારથી રાત સુધી કામ કરવાનું, ઘેરથી કોઈની મદદ નહિ, શરીરને આવો રોગ લાગેલો અને ઉપરાંત બે દક્ષિણી મિત્રોને પોતાના જ પૈસામાંથી મદદ કરવાની,—આવી ગરીબાઈ અને દુઃખભરી તેમની સ્થિતિ હતી. અને તેમાં મારા આવવાથી કંઈક ઉમેરો જ થયો. મારી પાસે પણ માત્ર સો ડૉલર રહ્યા હતા અને ભવિષ્યમાં મારે અમેરિકામાં એ જ પૈસા પર દિવસ કાઢવાના હતા. હું કામ કરવા તૈયાર હતી અને તે પ્રમાણે મેં કેશવરાવ અને વાસુદેવને કંઈ કામ શોધી આપવા વારંવાર વિનંતિ પણ કરી; પણ તેઓ કહેતાઃ "તમારા જેવાં પુખ્ત બાઈને અમારા જેવા તરુણ છોકરા જીવતા હોય છતાં અમેરિકા જેવા દેશમાં પેટ માટે કામ કરવા મોકલવાં, એ અમને અત્યંત શરમભરેલું લાગે

છે અમે ગરીબાઈથી રહીને તમને ગંભાણીટ્ય નથુમા તમે ચોથાં અમને બારે પડતાં નથી. તમે તમારું જ ઘર સમજીને નિશ્ચિંતપણે રહેજો."

આવી પરિસ્થિતિમા હું એમની રસોઇપણ તરીકે દિવસ કાઢવા લાગી ખરી, પણ જે હેતુથી અરણાએ મને અહીં મોકલી હતી તે હેતુ અહીં સિદ્ધ થાય એમ નહોતુ તેમ મને જણાવા લાગ્યુ. આથી અને વધારે દુ:ખ થવા લાગ્યું આપણા દક્ષિણી વિદ્યાર્થીઓની દયાજનક સ્થિતિ જોઈ મને દુ:ખ થતું હતું તેમા મારી પોતાની શોચનીય સ્થિતિને લીધે મને જીવન પર કટાળો આવ્યો અને હવે આ કાંઈ પરિસ્થિતિમાંથી કેવી રીતે છૂટવુ તેની હું ચિંતા કરવા લાગી આ વિદ્યાર્થીઓ તરફથી મારા અમેરિકા આવવાના ઉદ્દેશને જરા સહાનુભૂતિ મળી નહિ તેઓ કહેતા "તમને આવડી ઉંમરે ગ્રેા કર્વેએ શુ કામ અહીં મોકલ્યા ?" તેઓ મને ઇંગ્રેજી શીખને એમ આશા રાખુ તો તેમને પોતાનાં કામ કરવાને જ પૂરતી ફુરસદ નહોતી તો મને ક્યાથી શીખવે ? અભ્યાસપદ્ધતિથી અહીં ઇંગ્રેજી શીખવાનું બને એમ આવુ તો અહીં ઘરમા મરાઠી જ બોલાતી અને બહાર જવાનો વિશેષ પ્રસંગ જ નહોતો આને લીધે સંસ્થા માટે કામ કરવું પણ અશક્ય થયુ

બર્કલેમા હતી ત્યારે મિ અને મિસિસ બગાઈ નામના એક પગ્સી કુટુબની ઓળખાણ થઈ હતી કેલિફોર્નિયામા શીખ મજૂરોની વસ્તી હતી, અને બર્કલેમાં પગ્સી તથા બગાઈ વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા. પણ કોઇની ઓળખાણ ન હોવાથી કોઇની પાસેથી મદદ મેળવવી શક્ય થઈ નહિ. એક દિવસ કેશવરાવનું ચોપડીઓનુ કબાટ સાફ કરી ગોઠવતાં મને અમેરિકામા રહેતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓના ઠેકાણાની એક નોટબૂક મળી. એ ચોપડી ચાળીને જોતા, મને તેમાથી ઈદોરની કોલેજમાં પૂર્વે કામ કરતા ગ્રેા ગોખલેનું ઠેકાણુ મળી આવ્યુ. તેમની પાસે જાઉ તો મારી બધી મુશ્કેલ થઈ જાય એમ લાગવાથી મે કેશવરાવને એમની બધી માહિતી પૂછી લીધી અને પછી મારી બની.

હકીકત જણાવી મને એમની પાસે બોલાવવા માટે મેં એમને એક કાગળ લખ્યો.

પ્રો. ગોખલે ન્યુયોર્ક પાસે સિનેકટાડી શહેરમાં રહેતા હતા. એમને ત્યાં જવા માટે ૭ દિવસનો આગગાડીનો પ્રવાસ કરવો પડે એમ હતું. માત્ર ગાડીભાડું જ ૧૫૦ ડોલર એટલે લગભગ ૪૫૦ રૂપિયા બેસતું હતું. મારી પાસે એટલા પૈસા નહોતા. આ બધી હકીકત મેં ગોખલેને જણાવી હતી. મારા સારે નશીબે ગોખલેનો મને ત્યાં બોલાવવા માટે પત્ર આવ્યો અને તેમણે પ્રવાસખર્ચ માટે પૈસા પણ મોકલી આપ્યા. તેમણે મારા પર કરેલો ઉપકાર હું કદી ભૂલીશ નહિ. પૈસાની તંગીને લીધે આટલા લાંબા પ્રવાસ પર મારી સાથે કોઇ પણ આવે એ શક્ય નહોતું. તેથી મારે એકલાં જ આટલો લાંબો પ્રવાસ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. મને ટિકિટ કઢાવી આપી તથા જે જે જગ્યાએ ગાડીઓ બદલવાની હતી તેનાં નામો ઇંગ્રેજીમાં લખી આપી કેશવરાવે મારી જવાની બધી તૈયારી કરી આપી, અને હું અમુક ગાડીએ ઊપડીશ એવો ગોખલે પર તાર કર્યો. સ્ટેશનથી સિનેકટાડી સુધી કેવી રીતે જવું તેનો એક નકશો કાઢીને ગોખલેએ મને મોકલ્યો હતો. આટલી પૂર્વતૈયારી સાથે હું પ્રવાસ માટે ઊપડી.

*

પ્રકરણ અઢારમું

૭ દિવસનો આગગાડીનો પ્રવાસ

હિંદુસ્તાનમાં મેં અનેક વાર દૂર દૂરના પ્રાંતોમાં આશ્રમ માટે એકલાં પ્રવાસ કર્યો હતો; પણ દેશના અને અમેરિકાના પ્રવાસોમાં મોટો ફરક એ હતો કે હિંદુસ્તાનની માફક મને અમેરિકાની ભાષા આવડતી નહોતી. અમેરિકાના રીતરિવાજોથી હું તદ્દન અજાણી હતી અને મારા વનસ્પતિ આહારને લીધે મને

મૉંસાહારી દેશમાં પ્રવાસ કરતાં પગલે પગલે અનેક અડચણો આવવાનો સંભવ હતો. આ સર્વ અડચણોનો અનુભવ મને પ્રવાસમાં પૂર્ણપણે થયા. આગગાડીમાં સાથે ડાઇનિંગ કાર (જમવાનો ડબ્બો) હોય છે. ત્યાં જઈ હું રોજ સવારે પાઉં, માખણ અને ચા લેતી, એટલાનો ૧૨ આના પડતા. આ પછી હું બીજા દિવસની સવાર સુધી કંઈ જ ખાતી નહિ. સાથે બિસ્કિટનો ડબ્બો અને ફળો રાખેલાં હતાં, પણ તેની મને વિશેષ જરૂર પડી નહિ. સાંજને વખતે મગફળી (Pea-Nuts) ના દાણાનાં અઢી આનાનાં પડીકાં સ્ટેશન પર વેચવા આવતાં, તેમાંથી હું એક લેતી. આ મારો સાંજનો ખોરાક હતો. આ રીતે મેં ૭ દિવસ કાઢયા.

નવું દિવસ પછી મારે શિકાગો સ્ટેશને અને ત્યારબાદ એક દિવસે બફેલો સ્ટેશને ગાડી બદલવી પડી હતી. ગાડી બદલવી એ મારે માટે એક મોટા સંકટની વાત હતી. "I am Indian. I have no language. Will you help me to change the car?" [હું હિંદી છું. મારી પાસે ભાષા નથી. ડબ્બો બદલવામાં મને મદદ કરશો?] આવું બાંધ્યુંતૂટ્યું બોલી હું કોઈ અમેરિકન સ્ત્રીની મદદથી ગાડી બદલતી. આવી રીતે પ્રવાસ કરતાં કરતાં હું ૭ દિવસે રાત્રે ૧૧ વાગે સિનેકટાડી સ્ટેશને આવી પહોંચી. સ્ટેશન પરથી ગોખલેને ઘેર જવાના રસ્તાનો નકશો ગોખલેએ મોકલેલો મારી પાસે હતો. પણ એ નકશાની મદદથી હું રાત્રે ૧૧ વાગે ગોખલેને ઘેર એકલી જાઉં કેવી રીતે એની મને ચિંતા થવા લાગી. સ્ટેશન પર ઊતર્યા પછી ઉતારૂઓની ગરમાગરમી ઓછી થયા પછી હું સ્ટેશનમાસ્તર પાસે ગઈ. સ્ટેશનમાસ્તર ઊંચા, હૃષ્ટપુષ્ટ અને સજ્જન ગૃહસ્થ હતા. તેમની પાસે હું ગઈ અને તેમને નકશો બતાવી: "I want to go here," [મારે અહીં જવું છે] એમ મેં તેમને કહ્યું. તેમણે મને સામેના બાંકડા ઉપર બેસવાની નિશાની કરી. હું બે કલાક ત્યાં જ બેઠી અને સ્ટેશનમાસ્તર મારી શું વ્યવસ્થા કરે છે તેની ચિંતામાં હતી, ત્યાં એમના હાથ

નીચેના બે મદદનીશો આવ્યા. તેમણે મને ગોખલેને ત્યાં પહોંચાડવા તેમને કહ્યું. ગોખલેનું ઘર નજીક જ હતું. અને અમે ત્યાં ચાલતાં જ ગયાં. મારી સાથે આવેલા સ્ટેશનના નોકરે બારણું ઠોકયું, પણ દશ મિનીટ થઈ ગઈ તો યે કંઈ જ જવાબ મળ્યો નહિ. બહાર ઠંડી અતિશય પડતી હતી. અમારા બધાના પગ કળવા લાગ્યા, અને સ્ટેશન પરથી આવેલા માણસો પાછા જવાને અધીરા બન્યા.

ઘર ભૂલી કે શું એવી મારા મનમાં શંકા ઉત્પન્ન થઇ અને તેમ થયું તો મારું હવે શું થશે, એવી ચિંતા જાગી. પણ મેં જાતે આગળ જઈ એક વાર ખૂબ જોરથી બારણું ખખડાવ્યું તેને લીધે અંદરથી એક ગૃહસ્થે આવીને બારણું ઉઘાડયું. જે ઘરમાં ગોખલે રહેતા હતા તેને બોંયતળિયે એક મિશનરી રહેતા હતા. તેમણે આવીને બારણું ઉઘાડયું હતું. મને પહેલાં લાગ્યું કે આ જ ગોખલે હશે, અમેરિકામાં રહીને બૂબ લકુ બન્યા હશે. અને ત્યાંની પદ્ધતિ પ્રમાણે મૂછો કઢાવી નાખી હશે, એવી મારી સમજૂત થઈ. એ નાતાલના દિવસો હોવાથી તેમણે મને એક ફ્રેન્ડી (એક જાતની મિઠાઈ) ના ટુકડો ખાવાને આપ્યો અને ઉપર જઈને ગોખલેને ઉઠાડયા. એ જ્યારે ગોખલેને ઉઠાડવા ઉપર ગયા ત્યારે એ ગોખલે છે એ મારી ગેરસમજ દૂર થઈ. ગોખલે નીચે આવ્યા અને પોતાની ઓરડીની પાસે એક જુદી ઓરડીમાં મારી વ્યવસ્થા કરી હતી ત્યાં મને લઈ ગયા. ધરધણિયાણી મિસિસ સિકારબાર્ડ સાથે મારી ઓળખાણ કરાવી આપી અને, "મારે સવારે વહેલા કામ પર જવાનું હોવાને લીધે તમે આ બાઈની બરાબર કાળજી લેજો અને એમને જે જોઇએ તે આપજો" એમ કહ્યું. મને આપેલી ઓરડીની પથારી સારી ન હોવાથી ગોખલેએ પોતાની પથારી મારે માટે નાખવાનું કહી પોતે મિશનરી મિત્રને ત્યાં જઈને સૂઈ ગયા.

પ્રો. ગોખલેને કેશવરાવે બર્કલેથી મારા ઊપડવા બાબતનો તાર કરેલો હતો, પણ હું સિનેકટાડી ક્યારે પહોંચીશ તેની એમને જાણ ન

થવાથી તે સ્ટેશન ઉપર આવી શકયા નહિ અને તેથી મારી ઉપર મુશ્કેલ દશા થઈ, એમ પાછળથી માલમ પડ્યું.

*

પ્રકરણ ઓગણીસમું

સિનેકટાડીના અનુભવો

સ્કેનેકટાડીથી ન્યૂયોર્ક જવા માટે આગગાડીને ૧૨ કલાક લાગે છે. આ શહેરમાં જનરલ ઇલેકિટ્રક કંપની એ નામનું એક વીજળી ઉત્પન્ન કરનારું મોટું કારખાનું છે. તે કારખાનામાં ૨૬૦૦ માણસો કામ કરે છે. પ્રો. ગોખલે આ કારખાનામાં ઇલેકિટ્રકલ ઈજીનિયર હતા. તેમનો માસિક ૫૦૦ રૂપિયા પગાર હતો. પ્રો. ગોખલે પોતાની ફુરસદનો વખત મજૂરવર્ગની ઉન્નતિ કરવામાં ગાળતા. એમણે 'બેકારી' (Unemployment) નામનું એક પુસ્તક પણ અમેરિકામાં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

પ્રો. ગોખલેની ધરધણિયાણીનું નામ સિકોરબાઈ હતું. તેના ઘરમાં સાત-આઠ ભાડુતો હતાં. તેને બે દીકરી અને એક દીકરો હતાં. એ જ ઘરમાં મને એક ઓરડી આપવામાં આવી હતી. પ્રો. ગોખલેના કહેવાથી સિકોરબાઈ મને જોઈતી મદદ આપતાં, અને બજારમાંથી પોતાની છોકરી પાસે દૂધ ચોખા મંગાવી આપતાં. હું દિવસમાં એક વાર કયારેક કયારેક સગડી પર ભાત રાંધી ખાતી, પણ મારો દરરોજનો ખોરાક પાઉં, માખણ અને દૂધનો હતો. મારાથી અમેરિકામાં ઘરઘાટીનું કામ કરી શકાય એ હેતુથી ગોખલેની વિનંતિથી સિકોરબાઈએ મને એ વિષયના પદાર્થપાઠો આપવાની શરૂઆત કરી હતી. આ રીતે મેં બે મહિના બાઈ પાસે ગાળ્યા. પછી પ્રો. ગોખલેના ઉપર ભારરૂપ થઈ રહેવાનો મને કંટાળો આવ્યો અને કંઈ પણ કામ શોધી કાઢવાની તૈયારીમાં હું પડી. મેં સિકોર-

ભાઈને કેઈ પણ નોકરી શોધી આપવા વિનતિ કરી. તેણે છાપા-ઓમા આવતી જાહેરખબરો જોઈ મારે લાયકનુ કામ ખોળવા માડ્યું.

સિકોરભાઈના પ્રયત્નથી મને જે પહેલું કામ મળ્યુ તે એક યાહુદી ડૉક્તરને ત્યાં હતું. એમને ત્યા સવારે આઠ વાગ્યાથી માજે ચાર વાગ્યા સુધી ઘરઘાટણના બધા કામો કરવા પડતા. આ કામ માટે મારો અઠવાડિયાના ૩ ડૉલર એટલે લગભગ ૯ રૂપિયા પગાર નક્કી કર્યો હતો. મેં અહીં એક અઠવાડિયુ કામ કર્યું. ત્યારપછી પ્રો. ગોખલેના એક ઓળખીતા અપલમન નામના યાહુદી ડૉક્તરને ત્યા કામ મળ્યુ. તેમને ઘેર પણ ઘરગથુ નોકરનુ કામ કરતી. આગ્લો વખત સુધી અમેરિકન બાળકોને કપડા કેવી રીતે પહેરાવવા તે હુ જાણતી નહોતી, તે મને શેઠાણીએ શીખવ્યુ અને પછી હુ રોજ શેઠના દોઢ વર્ષના છોકરાને અને ત્રણ તથા ૭ વર્ષની છોકરીઓને પોશાક પહેરાવતી. આ ઘરમા મારી રહેવાની વ્યવસ્થા સાધારણ ઠીક હતી, પણ મને અહીં ત્રણચાર દિવસમા તાવ આવવા માડ્યો તેથી મારે એ ઘર છોડવુ પડ્યુ.

આ પછી સિકોરભાઈએ પોતાના ઘરથી ટ્રામથી એક કલાકમા પહોચાય એટલે દૂર સ્કોશિયો નામના ગામમા જનરલ ઈલેક્ટ્રિકમા મોટો અધિકાર ધરાવનાર ડેવિડ નામના એક ગૃહસ્થને ત્યા કામ શોધી આપ્યુ આ મારા શેઠ શ્રીમત હતા મને રહેવા માટે એક જુદી ઓરડી આપવામા આવી હતી, અને મારી જમવાની વ્યવસ્થા પણ મારી ઈચ્છા મુજબ રાખવા દેવામા આવી હતી. આ વખતે મને અઠવાડિયાના ૫ ડૉલર એટલે ૧૫ રૂપિયા મળતા એ એ ઘેર પાચ અઠવાડિય કામ કર્યું, પણ આ રીતે ઘરઘાટણનુ કામ કરી, મારો અમેરિકન કુટુબો સાથે ઓળખાણ કરી લેવાનો હેતુ અને ઈગ્રેજી શિક્ષણનો હેતુ સાધ્ય થવો મને શક્ય લાગ્યો નહિ, અને તેથી હુ અમેરિકન કુટુંબ સાથે ઓળખાણ કરવા સારુ શુ ઉપાય કરવો

એના વિચારમાં હતી ત્યાં મને એક ઉત્તમ યુક્તિ સૂઝી. અમેરિકામાં સ્ત્રીઓ ચોપડીઓ વેચી પૈસા મેળવે છે એવું મેં સાંભળ્યું હતું. પ્રો. ગોખલેએ અમેરિકામાં મજૂરો માટે લખેલું "અનએમ્પ્લોયમેંટ" નામનું પુસ્તક છપાઈને આવ્યું હતું અને તેની ઘણી પ્રતો વગર વેચાયેલી ઘેર જ પડી હતી. એક રવિવારે હું સિદ્ધારથાઈને ત્યાં પ્રો. ગોખલેને મળવા ગઈ અને તેમને ચોપડીઓ વેચવાનો અનુભવ લેવાની મારી યોજના સંભળાવી. તેમને મારી કલ્પના પસંદ પડી અને પ્રોત્સાહન ઉત્તેજન આપવા 'મને પોતાની દશ પુસ્તકો આપ્યાં. અમેરિકામા ટાઢને લીધે ઘરનાં બારણાં બંધ રાખવાનો રિવાજ હોય છે તેથી ઘરમાં જવા ઇચ્છનારને બારણું ખખડાવવું અથવા ઘંટડી વગાડવી પડે છે. આથી સ્ત્રીઓની ઓળખાણ કરવી હોય તો બારણું ઉઘડાવવાને કઈ પણ નિમિત્ત જોઈએ. પુસ્તક વેચવાને બદલે મને આ નિમિત્ત મળી ગયું. ડેવિડના ઘરના કામથી પરવારીને હું માંડ ત્રણ વાગે પુસ્તકો લઈને બહાર નીકળતી અને જુદે જુદે ઘેર જઈને ઘંટડી વગાડી બારણું ઉઘડાવતી અને 'પુસ્તક લેશો કે ?' એમ પૂછી ઘરની બહિયારણી માથે ઓળખાણ કરતી. 'આ રીતે મેં પ્રો. ગોખલેના પુસ્તકની આશરે ૪૦ નકલો વેચી અને કેટલીક ઓળખાણ કરી લીધી. પુસ્તકો વેચવાનું કામ ચાલુ હતું તેવામાં, ડેવિડની બૂની બાઈ આવી જવાથી હું ત્યાંથી છૂટી થઈ. પણ ડેવિડને ત્યાં હતી ત્યારે જ બાજુના ઈલેક્ટ્રિકના કારખાનામાં કામ કરતા મિસ્ટર એન્સનાં પત્ની મિસિસ એન્સની મને મારી ઓળખાણ થઈ હતી અને તેમને બાઈની જરૂર હતી તેથી મેં એમને ઘેર નોકરી સ્વીકારી. મેં એમને ઘેર પાંચ છ અઠવાડિયાં કામ કર્યું. તેમને માટું કામ. બપોર પછીનું પડ્યું હતું. તે કેકાણે અને રહેવાને ઓરડી પણ સરસ મળી હતી; પણ એ ગૃહસ્થની બદલી બોસ્ટનમા થવાથી મને ફરીથી કામ શોધવાનો પ્રસંગ આવ્યો. અમેરિકામાં જુદાં જુદાં કુટુંબોમાં બાઈનું કામ કરતી હતી ત્યારે મને પ્રત્યેક ઘેરથી

ભલામણપત્ર મળતા હતા. તેમાંથી એન્સબાર્ગે મને આપેલા ભલામણપત્રની નકલ નમૂનારૂપે હું અહીં આપું છું:

૨૯ મે, ૧૯૧૮

પાર્વતીબાઈ આઠવલે પોતાના કામમાં અત્યંત પ્રામાણિક, વિશ્વાસુ અને સુશીલ જણાયાં છે. કોઈ પણ ઘરમાં સામાન્ય ઘરગથુ નોકરનાં કામો તે કરી શકશે એનો મને વિશ્વાસ છે.

ફ્રેન્ક એચ. એન્સ
સિનેકટાડી, ન્યૂયૉર્ક.

એન્સબાર્ગના ઘરનું કામ છૂટયા પછી સિકોરબાર્ગે મને ત્યાંની તરુણ ખ્રિસ્તી બહિની મંડળ મારફતે એક મોટી ઈસ્પિતાલમાં રકાબીઓ વીછળવાનું કામ અપાવ્યું. અહીં મને અઠવાડિયે ૧૫ રૂપિયા પગાર મળવાનો હતો.

જે ઈસ્પિતાલમાં મારે જવાનું હતું, ત્યાનો ટ્રામનો રસ્તો મેં સિકોરબાર્ગ તથા પ્રો. ગોખલે પાસેથી જાણી લીધો. ત્યા જવાના બેત્રણ દિવસ પૂર્વે મારે દિલે પિત્તને લીધે શીળસ ઊઠવા લાગ્યો હતો અને તેને લીધે બજવાળ આવવા લાગી હતી. હિંદુસ્તાન છોડયુ ત્યારથી ચારપાંચ મહિના સુધી મેં કેવળ દૂધ, પાઉં, માખણ અને ફળ ઉપર ચલાવ્યું હતું. વચ્ચે વચ્ચે ભાત કરતી. ખોરાકમાં ફરક પડવાથી અને નવાં હવાપાણીથી મને પિત્ત થયુ હોય એમ લાગ્યું. પણ આપોઆપ આવેલી ઈસ્પિતાલની નોકરી તબિયતને કારણે છોડવી તે ઠીક નહિ, એવા વિચારથી અને જલદી સારું થઈ જશે એવી આશાથી હું રવિવારે સવારે દવાખાનામા રજૂ થઈ ગઈ અને ત્યાંની મુખ્ય બાઈએ મને મારા ઘાટણના કામથી વાકેફગાર કરી દીધી, અને મેં આખે દિલે પિત્તને લીધે બજવાળ આવતી હતી છતાં તે સંભાળી લીધું.

હું જે ઈસ્પિતાલમાં કામ કરવા આવી હતી તે બહુ મોટું એ માળવાળું મકાન હતું, અને આશરે ૫૦૦ દરદીઓની સગવડ

હતી. પહેલે અને બીજે માળે દરદીઓની મુલાકાત રાખેલી હતી બોંય-તળિયે રસોડું અને નોકરચાકરને રહેવાની ઓરડીઓ હતી. આ ઓરડીઓ પૈકી જે ઓરડીમાંથી ઉપલા મજલા ઉપર ઉષ્ણતા મેળવવા વરાળના મોટા મોટા નળો લઈ જવામાં આવ્યા હતા તે ઓરડી મારે નશીબે આવી. ઓરડીની હવા ગોંધાયેલી, અજવાળું સાધારણ, અને બિછાના પર વચ્ચે વચ્ચે વરાળના નળમાંથી બાકીનું પાણી થઈ ટપકતું—આવી સ્થિતિ હતી. અમેરિકામાં આવી ત્યારથી આજ સુધીમાં આવી નમૂનેદાર ઓરડી મને મળી નહોતી.

આ હૉસ્પિટલમાં એકંદર ૧૦૦ મેવિકા હતી. ધાણીઓ કરતાં એમની રહેવાની તથા આવવાની વ્યવસ્થા વધારે સારા પ્રકારની હતી. ઘાટણ, ધોબણ અને રસોઈયણ, એ બધાને માટે બોંયતળિયે જમવા માટે એક મંયુક્ત ટેબલ નાખેલું હતું અને તેમને માટે પાછળ કહેલી નીચેની ગોંધાયેલી હવાવાળી ઓરડીઓમાં વ્યવસ્થા કરેલી હતી. રકાબીઓ વીછળવા માટે મને પહેલે માળે એક રકાબી વીછળનારી મુખ્ય બાઈના હાથ નીચે કામ કરવા જવું પડતું અમેરિકામાં દરેક રોગીને જુદી જુદી વાનીઓ જુદી જુદી રકાબીમાં આવા આપે છે, તેથી રોજની હજારો રકાબીઓ ધોવાની થાય છે રકાબી વીછળવાને માટે જે જે જગ્યા મુકરર કરેલી હતી ત્યાં નળમાંથી ગરમ પાણી પુષ્કળ આવતું, અને આ કામ કરવામાં જેને કુશળતા પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તેને શરૂઆતમાં આ કામ બહુ કઠણ લાગવાનો સંભવ છે.

કામની અને રહેવાની આવી પરિસ્થિતિમાં હું નાદુરસ્ત તબિયત છતાં કામે ચડી. ચેળ આવતી હતી તોયે થોડી વારે સારું લાગશે એ આશા પર કામની શરૂઆત કરી પણ રકાબી વીછળવાની ઓરડીમાં ગરમ પાણીના બાકથી ઊકળાટ થતો હતો રકાબીઓ ધોવાને હેકાણે રકાબીમાંનો વધેલો ખોરાક કાઢીને ત્યાં જ મૂકેલો તેમાંથી દુર્ગંધ છૂટતી હતી. આ સ્થિતિમાં મારાં ચેળ અને પિત્ત વધી ગયાં અને ઊકળાટને લીધે મને

ઊલટી આવવા લાગી. હું જેમ તેમ કરી મારી નમૂનેદાર ઓરડીમાં ગઇ. ત્યાં આગળ બિછના પર બાજુના નળમાંથી પાણી ટપકતું જોયું ત્યારે ઓલામાંથી ચૂલામાં પડવા જેવું લાગ્યું; પણ શું કરી શકાય? હું તેવી જ પથારીમાં પડી અને બટન દાબીને મુખ્ય બાઈને બોલાવી. એ બહુ જ સારી બાઇ હતી. તેણે મારા શરીરે હાથ ફેરવી મને ખૂબ ધીરજ આપી અને ડૉક્તરને બોલાવી મારી તબિયત તપાસરાવી. ડૉક્તરે પિત્તનો વિકાર છે એમ જણાવી પહેલાં ગરમ પાણીએ નાહવા સૂચના કરી અને તેથી બજવાળ ઓછી થશે એમ કહ્યું. મારી ઓરડીથી નાહવાની ઓરડી ૨૦૦ પગલાં દૂર હતી, ત્યાં જઇ હું નાહી, પણ તેને લીધે મને ચક્કર આવી અંધારાં આવવા લાગ્યાં. આને લીધે હું નાહવાની ઓરડી આગળથી મારી સૂવાની ઓરડી આગળ કેમ પહોંચીશ એમ મને થયું. એટલામાં અમારી મુખ્ય બાઈ કમધર્મસંયોગે મને ત્યાં કઇ કામે આવેલી દેખાઇ અને તેને મેં મારી પાસે આવવા નિશાની કરી. પછી મને મૂર્છા આવી અને પછી શું થયું તેની પાછળથી ખબર પડી. મને દરદીઓને લઇ જવાની ખુરશી પર મારી ઓરડી સુધી લઇ ગયા. ઓરડીના બારણા આગળ મને ઊલટી થઈ અને નર્સે વાસણ આણ્યું અને પછીથી બધી વ્યવસ્થા કરી અને મને ઓરડીમાંના ખાટલા પર સુવાડી. હું મારી ઓરડીમાં પધારીવશ જ હતી. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઓરડીમાં ખૂબ ઠંડવાટ અને બફારાની વાસથી મને મંદવાડમાં બહુ ત્રાસ થયો. મારી ઓરડી ભોંયતળિયે હતી અને રસોડું પણ ત્યાં જ હતું તેમાં દરદીઓને સારૂ રોજ ગાડાં ને ગાડાં ભરીને તાજાં માંસ અને માછલાં આવતાં અને તેની દુર્ગંધ મારે મંદવાડમાં સહન કરવી પડતી. હૉસ્પિતાલમાં હું રકાબીઓ ધોવાને માટે રહી ખરી, પણ ત્યાં માંદી પડી મારી જ રકાબીઓ ઓમને ધોવી પડશે એની મને કલ્પના પણ નહોતી. મારા મંદવાડમાં મુખ્ય બાઇએ મારી સારી સંભાળ લીધી. મારી પાસે આવીને તે બેસતી. હું તેમને કહેતીઃ "કામ ઉપર આવી

અને 'હું પોતે જ માંદી પડી તેની મને બહુ શરમ લાગે છે." ત્યારે તે કહેતી- "You are very clean. You are a high caste woman. You are not used to do this kind of work. It is better you should go." [તું ઉચ્ચ જાતિની સ્ત્રી હોઈ તારી રહેણી બહુ સ્વચ્છ છે. તારાથી આવાં ગંદાં કામો થઈ શકશે નહિ. બીજું કામ ખોળશે તો ઠીક.] ઈસ્પિતાલના ડૉક્તરથી જ્યારે મને કંઈ ફાયદો ન થયો ત્યારે બાઈએ પોતાની ઓળખાણના એક બહારના ડૉક્તરને બોલાવ્યો અને તેણે મારી તબિયત જોઈ અને દવા આપવા માંડી. હું કેવળ અજાણી સ્ત્રી હોવા છતાં આ અમેરિકન બાઈએ પોતાની સગી હોય તેમ જ મારી સંભાળ લીધી તેથી અમેરિકન સ્ત્રીઓ વિષે મને અતિશય આદર થયો.

આશરે ૭ દિવસે મારી તબિયત સુધરી. પછી એક દહાડો એ બાઈ મને બહાર ફરવા લઈ ગઈ. એની ઓળખીતી એક મિસિસ બૉલ્ડવિનના ઘર આગળથી અમે જતાં હતાં તેટલામાં મિસિસ બૉલ્ડવિને અમને જોયાં અને 'કેમ છો? ઠીક છોને" વગેરે મુખ્ય બાઈને સવાલ કર્યા અને મારે વિષે પણ પૂછયું. મુખ્ય બાઈએ મારી બધી હકીકત કહી અને જો કોઈ ઘરગથુ બાળકની નોકરી હોય તો મારે જોઈએ છે, એમ પણ જણાવ્યું. મિસિસ બૉલ્ડવિનને એક નોકર તથા પીરસનારીની જરૂર હતી. તેણે તરત જ મને રાખી લેવાનું ઠરાવી સાંજે સામાન લઈ હાજર થવા કહ્યું. હું તો મુજબ પાછી જઈ સામાન લઈ હાજર થઈ ગઈ. આ રીતે ઈસ્પિતાલની રહ્યાની વીજળનારની નોકરીનું ગૂંચળું આપી મેં મુખ્ય બાઈની અતિશય પ્રેમભરી વિદાય લીધી

મિકેરબાઈ અને પ્રો. ગોખલેને મારા માંદવાડની હકીકત મેં જાણી જોઈને જણાવી નહોતી; કારણ, તેમને નિષ્કારણ ત્રાસ આપવા કરતાં હું ઈસ્પિતાલમાં જ ઠીક છું, એમ મને લાગ્યું. સારું થયા બાદ

ત્યારે મને નવું કામ મળ્યું ત્યારે બધી હકીકત મેં એમને જણાવી.

મને મળેલું નવું ઘર બહુ સારું હતું. મારા શેઠ મિસ્તર બૉલ્ડવિનને જનરલ ઇલેક્ટ્રિકમાં મોટા પગારની નોકરી હતી. શેઠાણી પણ બહુ આનંદી અને પ્રેમાળ હતી.

અમેરિકામાં જેટલી નોકરીઓ મેં કરી તેમાં આ ઘર મને સૌથી વધારે ગમ્યું. પણ દૈવનું ચક્ર અહીં પણ મારી પાછળ આવ્યું અને કોઈ દિવસ સ્વપ્નમાં યે ધારેલું નહિ એવી રીતે અમેરિકામાંથી ગાંસડાં-પોટલાં ઉપાડવાનો સંજોગ મારા ઉપર આવ્યો. અને તેમાંથી બહુ મુશ્કેલીથી હું છૂટી.

*

પ્રકરણ વીસમું

અમેરિકામાંથી ઉઠાંગરીનો પ્રસંગ

મિસિસ બૉલ્ડવિનને ત્યાં મને રહેવાને જુદી ઓરડી આપવામાં આવી હતી, અને મારી ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા મારી ઇચ્છા મુજબ કરવાને મને સ્વતંત્રતા હતી. રસોઈયણ બાઈ નોર્વેની* રહીશ હતી. એ બાઈ મારા ઉપર બહુ પ્રેમ રાખતી, અને હું શાકાહારી હોવાથી મારે માટે એને બહુ માન હતું. મારી શેઠાણીને અનુક્રમે બાર અને આઠ વર્ષનાં બે બાળકો હતાં. તેમને કપડાં પહેરાવવાં અને ઘરનું બીજું સામાન્ય કામ કરવું, એ મને સોંપેલી ફરજો હતી. નોર્વેજિન રસોઈયણ અને હિંદી ઘાટણ એવી નોકરોની જોડ બૉલ્ડવિન સાહેબને મળી હતી. અમે જો કે નોકર હતાં તોપણ અમારી રહેવાની વ્યવસ્થા હિંદુસ્તાનના એકાદ કલેક્ટરના ઘરના જેવી હતી.

* યુરોપની ઉત્તરનો એક દેશ છે. ત્યાંની ભાષા ઇંગ્લેન્ડથી સાવ નોખી છે.

ને કે અમે સામાન્ય ઘરગથુ નોકરનાં કામો કરતાં હતાં છતાં અમારી શેઠાણી અમને બહુ પ્રેમથી અને સમાન બુદ્ધિથી રાખતી.

આ રીતે મારો વખત બહુ આનંદથી જતો હતો, ત્યાં એક દિવસ એક બંગાળી વિદ્યાર્થીએ મને ટેલીફોન કરીને મળવા માટે બોલાવી. આ બંગાળી ગૃહસ્થ ત્યાંના વીજળીના કારખાનામાં વિદ્યુત્ શાસ્ત્ર શીખવા માટે હિંદુસ્તાનથી આવ્યા હતા, અને મારા શેઠ બોરડવિન મારફતે તેમણે મારી બધી હકીકત જાણી હતી. એક શનિવારે હું તેમને મળવા ગઈ ત્યારે મારી અને એમની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે સંવાદ થયો.

બંગાળી વિદ્યાર્થી : તમને પ્રો. કર્વેએ અમેરિકા મોકલવાની ભૂલ કેમ કરી ?

હું : અમેરિકાની શિક્ષણસંસ્થાઓ જોવા અને ઇંગ્રેજીનું જ્ઞાન મેળવવા એમણે મને અહીં મોકલી છે.

બં. વિ. : તમને ઉચ્ચ બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મ મળેલો હોવા છતાં તમે આ પ્રમાણે યવનોને ત્યાં કેમ નોકરી કરો છો ?

હું : હું કંઈ કોઈને ત્યાં ચોરી કરતી નથી. પ્રામાણિકપણે કામ કરી મારી આજીવિકા મેળવું અને ફુરસદને વખતે મારો હેતુ સાધવા પ્રયત્ન કરું છું. તેમાં શું ખોટું કરું છું, વારૂ ?

બં. વિ. : તમે આ દેશમાં કામ મેળવવા માટે બાર ઘર ને તેર ઓટલા ભાંગતાં શું કામ કરો છો ? તમે આ દેશમાં રહો નહિ. તમારા આવા કામથી અમને હિંદીઓને બહુ શરમાવા જેવું થયું છે.

હું : મને તમારા જેટલું જ દેશ માટે અભિમાન છે, અને મેં નિર્વાહ માટે બીજા હિંદી વિદ્યાર્થીઓની માફક સ્વાવલંબનનો માર્ગ સ્વીકાર્યો છે. એમાં શરમાવા જેવું મને કશું જ લાગતું નથી. ઊલટું, ભૂષણરૂપ લાગે છે.

બં. વિ. : એવું બેવું કંઈ નહિ. તમને શરમ ન લાગતી હોય તો યે તમે અમેરિકામાં ધાટણનું કામ સ્વીકારી યવનને ઘેર પ્યાલા રકાબી વીછળો એ વાત બ્રાહ્મણને કલંક લગાડનારી છે. તમારે અહીંથી સ્વદેશ જવું જ જોઇએ.

હું : મારી પાસે હિંદુસ્તાન પાછા જવા પૈસા નથી. તમારાથી કંઈ વ્યવસ્થા થાય તો જોજો, તો પછી હું એનો વિચાર કરીશ.

લગભગ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મારે અને બંગાળી વિદ્યાર્થીને ખૂબ વાતો થઈ. ખરું જોતાં મારા શેઠ બોલ્ડવિન સાહેબ એ જન્મે નહિ તોપણ એમની સાત્ત્વિક વૃત્તિથી અને ગુણથી બ્રાહ્મણ જ હતા, અને મને એમને ઘેર કામ કરવામાં કંઈ જ હલકાપણું લાગતું નહોતું. મેં બીજા વિદ્યાર્થીઓની જેમ જ આ સ્વાવલંબનનો માર્ગ સ્વીકાર્યો હતો, પણ આપણા આ બંગાળી બંધુને આ માર્ગ ખૂબ લજ્જાસ્પદ લાગ્યો અને એને મને મારી મચડીને હિંદુસ્તાન મોકલી દેવા માટે કટિબદ્ધ થયેલો જોઈ મારા મનમાં એક નવી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ. મારા આ નવા થયેલા બંગાળી ભાઇએ પ્રો. શંકરરાવ ગોખલેને મળી વૃથા દેશાભિમાનનું અને ખોટા ભગિનીપ્રેમનું પોતાનું સર્વ પુરાણ કહ્યું અને તેમણે પણ કોઈ સોબત મળતી હોય તો પ્રવાસખર્ચની વ્યવસ્થા હું કરીશ, એમ એ બંગાળી બંધુની કટકટમાંથી છૂટવા માટે કહ્યું. શંકરરાવની આ અકલ્પિત સંમતિથી મારા આ બંગાળી બંધુને મારે વિષે લાગનારા પ્રેમમાં નવી ભરતી આવી અને એમણે મારી અમેરિકાથી સ્વદેશ પાછા જવાની ઇચ્છા છે કે નહિ એનો વિશેષ વિચાર ન કરતાં મારી ઉઠાંગરી કરવાની સર્વ વ્યવસ્થા મને ન પૂછતાં થવાવી.

આ જ અરસામાં બ્રહ્મદેશનો બીઆન નામનો એક વિદ્યાર્થી સ્વદેશ જવા નીકળ્યો છે, એ વાતની મારા આ બંગાળી બંધુને ખબર પડી, અને એણે તેની સાથે મને મોકલવાનું ઠરાવી આગબોટની ટિકિટ વગેરે સુદ્ધાં લઈ લીધાં. પેટી અને ચામડાની બેગ લાવી મારા પેટના

દીકરાની જેમ મારો બધો સામાન બાંધવામાં તેણે મદદ કરવા માંડી. હું હવે જઈશ એમ ધારી શંકરરાવે પોતાનું ચોજગીતું કારખાનું મને બતાવ્યું અને મારી ખૂબ પ્રેમથી રવાનગી કરી. મારા મનમાં તો કે અમેરિકાથી જવાનું નહોતું તોપણ મારા જવાથી એક બંગાળી બંધુનું સમાધાન થતું હોય તો આપણે આપણા સ્વાર્થને બાજુએ મૂકવો જોઈએ એમ મેં મારા મનમાં ઠરાવ્યું હતું. મારા આ બંગાળી બંધુએ પણ મારી રવાનગીની એટલી બધી તડામાર તૈયારી ચલાવી હતી, કે જો તે વખતે મેં ના કહી હોત તો પરદેશમાં પારકા લોકોની સામે બંગાળી પુરુષ વિરુદ્ધ મહારાષ્ટ્રીય સ્ત્રી એમ પરસ્પર કલહનું અને તમાસાનું એક નાનકડું નાટક થયું હોત. આ શોભા (!) ટાળવાના હેતુથી મેં મારા બંગાળી બંધુને તેના સમાધાન માટે અને આત્મ-શાંતિ માટે મારો અમેરિકાના આયુષ્યનો સૂત્રધાર થવા દીધો. એ બતાવે તે રસ્તો, એ કરે તે પ્રમાણ એમ ઠરાવી હું આજ્ઞા વર્તવા લાગી. આપણા બંગાળી બધુને હું આજીવિકા માટે બાર ઘર અને તેર ઓટલા કરની કરતી તે બહુ સન્માનપદ છે એમ ખરેખર મનથી લાગતું હતું, અને એનો હેતુ તદ્દન શુદ્ધ અને પ્રામાણિક હતો એમાં કંઈ જ શંકા નથી. મને સ્વદેશ પાછી મોકલવા એ તે એક ભગિની-કાર્ય સમજીને જ કરતો હતો એની મને પૂરી ખાતરી થઈ તેથી જ મેં વધારે વિરોધ ન કરતાં ઈશ્વર ઉપર ભાર નાખી, શું થાય છે તે જોવાનું ઠરાવ્યું અને ખૂબ દુઃખથી બોસ્ટનના મારા કુટુંબના માણસો, સિકોરબાઈ અને શંકરરાવ, એ પ્રેમાળ માણસોની ઓથટની રજા લઈ હું આપણા બંગાળી બંધુ માર્ગે સિનેકટાડી છોડી ન્યુયોર્ક જવા નીકળી.

ન્યુયોર્ક આવ્યા પછી તરત ખ્રિસ્તી ભગિની મંડળની સંસ્થામાં મને મૂકવામાં આવી. "જ્યાં મૂકશો ત્યાં રહીશ, અને કોઈને પણ માગવા જઈશ નહિ" આ બે શરત પર મને આ સંસ્થામાં આણી અહીંની વ્યવસ્થાપક બાઈને સ્વાધીન કરવામાં આવી હતી. ત્યાં આવ્યા પછી બંગાળી બંધુએ "હું એક દક્ષિણી બાઈને યવનના ઘરની ગુલામ-

ગીરીમાંથી છોડાવી સ્વદેશ પાછી મોકલવા ન્યૂયૉર્કમાં લાવ્યો છું અને તેને જોવી હોય તો ચાલો," એમ પોતાના ન્યૂયૉર્કના મિત્રોને જણાવ્યું.. અને આની ખબર પડતાં જ ત્યાંના વેદાંત આશ્રમના સ્વામી બોધાનંદ અને સુરેન્દ્ર બોઝ એ નામના વિદ્યાર્થી અને એમના બીજા ત્રણ ચાર બંગાળી મિત્રો મારું દર્શન કરવા અને પોતાના પરાક્રમની વાહવાહ કરવા ત્યાં આવ્યા. એ બધાએ આવીને હું ગજીખુશીથી સ્વદેશ જાઉં છું કે કેમ તે પૂછ્યું. મેં કહ્યું: "ના, હું જે કામ સારૂ આવી હતી તે સિદ્ધ ન થતાં મારે જવું પડે છે તે મને ખૂબ લજ્જાસ્પદ લાગે છે." "તમે જુદે જુદે ઘેર કામ કરતાં કેમ ફરો છો?" આમ પ્રશ્ન પૂછતાંની સાથે, "જુદા જુદા કુટુંબના અનુભવ મળે એ ઉદ્દેશથી હું એમ કરું છું. અને મને જ્યાં ઇંગ્રેજી શીખવાનું મળે અને અમેરિકાની જુદી જુદી સંસ્થા જોવાની તક જે ઠેકાણે મળે ત્યાં જ કામ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. પણ એવાં ઠેકાણાં બહુ થોડાં હોય માટે જુદે જુદે ઠેકાણે મારે જવું પડે છે, એમાં મારો શું દોષ છે?" એમ મેં એમને પૂછ્યું. ત્યારે એ બોલ્યાઃ "તો પછી તમે સ્વદેશ આટલાં જલદી શું કામ જાઓ છો?" આમ પૂછ્યું તેથી મેં કહ્યું: "મારા બંગાળી બંધુને મેં એમ વચન આપ્યું [redacted] અને મારા જવાથી એમના મનને શાંતિ થશે, એમ મારી ખાતરી છે; માટે ખૂબ નાખુશીથી જવાનું મેં ઠરાવ્યું છે."

સ્વામી બોધાનંદ અને સુરેન્દ્ર બોઝની મારી સાથે વાતચીત થયા પછી, મારા બંગાળી ભાઈ અને એ બધા મિત્રો વચ્ચે મારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ, માત્ર હું નોકરી કરીને મારો નિર્વાહ કરું છું એટલા જ કારણસર મને સ્વદેશ પાછી મોકલી દેવાનો વિચાર યોગ્ય છે કે અયોગ્ય, એ વિષય પર ચર્ચા શરૂ થઈ. એમની ચર્ચામાં સુરેન્દ્ર અને બીજા બંગાળી વિદ્યાર્થીઓનો અભિપ્રાય એવો થયો, કે બ્રાહ્મણ સ્ત્રીએ યવનને ઘેર ઘાટણનું કામ કરવું એમાં કશું જ અયોગ્ય નથી; જો. આપણે બ્રાહ્મણપુત્રો અનેક વાર યવનોને ત્યાં મજૂરીનું કામ

કરીએ છીએ તો આપણી એક બહેન પોતાની આબોલતિ માટે આપણું અનુકરણ કરે તો તેમાં શો દોષ છે? સુરેન્દ્ર બાબુએ મને એક બાજુએ બોલાવીને કહ્યું, કે જો મારી રહેવાની ઈચ્છા હોય તો પોતાના મિત્રની વિરુદ્ધ જઈને પણ એ મને મદદ કરવા તૈયાર છે. પણ મેં એમને કહ્યું, કે હું રહીને મારા ભાઈને શત્રુ બનાવવા માગતી નથી. અને જવા બાબત મેં એમને આપેલું વચન ગમે ને થાય તોયે મારે પાળવું જોઈએ.

પછી એ મિત્રો વચ્ચે મને જબરજસ્તીથી સ્વદેશ મોકલી દેવાની ન્યાયાન્યાયની બાબતમાં વાદવિવાદ થયો. દરમિયાનમાં હું દક્ષિણી હોવાથી સુરેન્દ્રબાબુ ડૉ. હાર્ડીકરને બોલાવી લાવ્યા. હવે ડૉ. હાર્ડીકર બંગાળી બંધુ પાસેથી કેમ છોડાવશે અને આ કટોકટીની પરિસ્થિતિમાં શો માર્ગ લેશે તેની હું ચિંતા કરવા લાગી અને કંઈક આશા યે ઊપજી. ડૉ. હાર્ડીકરે મારી બધી હકીકત સાંભળી લીધી અને પછી બંગાળી મિત્રોને કહ્યું: "હું પાર્વતીબાઈની બધી જવાબદારી ઉઠાવી લેવા તૈયાર છું. એને તમે મારે સ્વાધીન કરો." સ્વામી બોધાનંદ અને સુરેન્દ્ર બોઝ મને ડૉ. હાર્ડીકરને સ્વાધીન કરી મારી ઈચ્છા વિરુદ્ધ સ્વદેશ ન મોકલવા મારા બંગાળી ભાઈને સમજાવવા લાગ્યા. આપણા બંગાળી ભાઈ હજૂ સુધી વાદવિવાદમાં બહુ ભાગ લેતા નહોતા, પણ જ્યારે એમણે ડૉ. હાર્ડીકરના આવવાથી પોતાના ભગિનીકાર્યમાં મોટું વિઘ્ન આવેલું જોયું ત્યારે તે બોલ્યા: "પાર્વતીબાઈ મને આપેલા વચનનો ભંગ કરે છે, અને હું એ બાઈને શંકરરાવ ગોખલેની પરવાનગી વિના તમારે સ્વાધીન કરવા તૈયાર નથી." આ ઉત્તર સાંભળતાં જ ડૉ. હાર્ડીકરે સિનેકટાડી ટેલીફોન કરી શંકરરાવ સાથે વાત કરવાનું ઠરાવ્યું અને તે પ્રમાણે એમણે બોલવાની શરૂઆત કરી. હવે શંકર-રાવ શું જવાબ આપે છે એની ઉપર મારું ભાવિ અવલંબેલું લાગ્યું અને એ ૧૫-૨૦ મિનિટ મારી અત્યંત ચિંતામાં ગઈ. "પાર્વતીબાઈ હવે નાનાં નથી; એમની ઈચ્છા હોય તેમ તે કરે," એમ શંકરરાવનો સંદેશો

આવવાથી મારી આજુબાજુ ઘેરાયેલા નિરાશાના અંધકારમાં એક આશાનું કિરણ પ્રકાશ્યું અને મારા બંગાળી બંધુનું ભગિનીકાર્ય કરવાનું મનોરાજ્ય એકદમ ગબડી પડ્યું. એણે મારે માટે હિંદુસ્તાનની ટિકિટ પૈસા ભરીને કઢાવી રાખી હતી, એ પૈસા શંકરરાવે આપેલા હોવાથી એ પાછા કેમ મળશે તેની મને ચિંતા થવા લાગી. પણ બીજા બંગાળી ભાઇઓની ખટપટથી ૧૦-૧૨ ડૉલરનો દંડ ભરીને એ રકમ પાછી મેળવી શકાઈ અને તે મેં શંકરરાવને પાછા મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી, ત્યારે મારો જીવ હેઠો બેઠો.

આ કઠણ પ્રસંગમાંથી હું બરોબર જ મોટી મુશ્કેલીથી અને અણધાર્યા પુણ્યથી જ ઊગરી. આ પ્રસંગે મને મારા દક્ષિણીભાઈ તરફથી થયેલી મદદ હું કદી ભૂલીશ નહિ. ત્યારપછી મારા બંગાળી ભાઈ સિનેકટાડીમાં વિદ્યાભ્યાસ કરતા હોવાથી મારે ત્યાં પાછું જવું નહિ, એમ મેં ઠરાવ્યું; પણ ન્યૂયૉર્કમાં જ રહી નવા મિત્રોની મદદથી કામ મેળવી મારો હેતુ બર લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને છેવટે બધા બંગાળી મિત્રોનો તેમજ પેલા ભાઇનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માની મેં રજા લીધી.

*

પ્રકરણ એકવીસમું

ન્યૂયૉર્કના અનુભવો

હું જે વખતે ન્યૂયૉર્કમાં રહેતી હતી તે વખતે લાલા લજપતરાય અને ડૉ. હાર્ડીકર 'યંગ ઇંડિયા ઑફિસ' દ્વારા હિંદુસ્તાન સંબંધી અમેરિકામાં રાજકીય ચળવળનું કામ બહુ જતપૂર્વક કરતા હતા. 'યંગ ઇંડિયા' સંસ્થા મારફત ન્યૂયૉર્કમાં વસતા હિંદીઓને ઇંગ્રેજી શીખવવા માટે એક રાત્રિશાળા ચાલતી હતી, પણ હું ખ્રિસ્તી ભગિની મંડળની સંસ્થામાં રહેતી હોવાથી અને આ શાળા ત્યાંથી બહુ દૂર હોવાથી મારાથી તેનો વિશેષ લાભ લઈ શકાયો નહિ.

માલના આયાત અને નિકાસના એક વેપારી શ્રી. ઠક્કર સાથે લાલજીએ મારો પરિચય 'વંગ ઈંડિયા' ઑફિસમાં કરાવી આપ્યો. અને એમને જો કંઈ ઘરકામ હોય તો મને રાખવા ભલામણ કરી. ઠક્કર ન્યૂયૉર્ક પાસે બ્રુકલિન શહેરમાં રહેતા હતા અને તેમણે એક આઇરિશ કૅથલિક સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું. એને બે સુંદર છોકરાં હતાં. પહેલાનું નામ મનુ અને બીજાનું નામ ચિકમાહિત્ય હતું. ઠક્કરને ઘેર રાંધવું, પાણી ભરવું, નાનાં બાળકોનું 'ડાયાપર' ઉર્ફે બગોતિયાં ધોવાં એ કામ પર હું નિભાવું. એમની પત્નીને છગ્ગત ભાષાઓ આવડતી હતી, પણ એમને એમનાં બીજાં કામોને લીધે અને મને મારા ઘર-કામને લીધે શીખવા-શીખવવાને વખત જ નહોતો. એમને ત્યાં મેં ત્રણ અઠવાડિયાં કામ કર્યું. છેવટ એમને ત્યાં મારો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય એમ ન લાગવાથી મેં તેમના મિત્ર બનર્જી સાથે ન્યૂયૉર્ક આવી નોકરી શોધવાનો પ્રયત્ન પાછો શરૂ કર્યો.

અમેરિકામાં નોકરી શોધવા માટે હું રસ્તા પર ચાલતાં 'ઓરડી ભાડે આપવાની છે' એવા પાટિયાવાળા ઘરો પર નજર નાખતી અને બટન દબાવીને ઘરધણિયાણીને બોલાવતી અને તેની પાસે ઓરડી છે કે કેમ તેની અને કોઈ નોકરની જરૂર છે કે કેમ તેની, એમ બેવડી તપાસ કરતી. અમેરિકામાં કોઈ પણ ઘરમાં કામ સિવાય જઈ શકાતું નથી. બહારનાં બારણાં ટાઢને લીધે બંધ રાખવાનો રિવાજ છે. બટન દાબીને માત્ર નોકરીની તપાસ કરવી એ ત્યાંના શિષ્ટાચારની વિરુદ્ધ છે, માટે ઓરડીની તપાસ કરવા જવું જોઈએ. ઓરડી ન હોય તો બાકીનું કામ કરી હું ક્યાં આપીશ એવી રીતે નોકરીનો પ્રશ્ન આગળ ધરવો, આવો ક્રમ મેં રાખેલો હતો. આ ક્રમ પ્રમાણે એક દિવસ 'ભાડે આપવાની ઓરડીઓ' એવું પાટિયું વાંચી મેં એક ઘરના આગલા દરવાજાનું બટન દબાવ્યું, એટલે એક સ્ત્રીએ બારણું ઊઘાડી બહાર આવ્યાં. એમનું નામ મિસિસ મરે હતું. એમના પતિ ગામડામાં ખેતીનું કામ કરતા. આ બાઈ પાસે મારે લાયકનું કામ હોવાથી એણે

મને તરત જ નોકરીમાં રાખી લીધી. આ બાઈના ઘરમાં ૧૫ ઓરડીઓ હતી અને ૧૮ ભાડૂત રહેતા હતા. આ ઘરમાં મને ઝાડઝૂડનું કામ એટલે અમેરિકામાં જેને 'ચેંબર વર્ક' કહે છે તે મળ્યું.

અમેરિકામાં ગરીબ સ્થિતિના કુટુંબો વચ્ચે વસ્તીવાળા રસ્તા પર મોટા ઘરો ભાડે રાખે છે અને એને ટેબલ, ખુરશી, પલંગ અને કબાટ વગેરે મરસામાનથી સુશોભિત કરે છે. પ્રત્યેક ઓરડીના પલંગ પર પથારી, ચાદર, ઓઢવાનું વગેરે સૂવાના સામાનની વ્યવસ્થા આ ઘરધણિયાણી જેને ઇંગ્રેજીમાં 'હાઉસ કીપર' કહે છે, તે રાખે છે. એક નાની ઓરડીનું ઓછામા ઓછું રૂા ૩૬) ભાડું પડે છે. એમાં ઓરડીનું ભાડું, સગ્રામાનનું ભાડું, વીજળી તથા ગૅસનો ખર્ચ, પથારી તથા ઓરડી ઝાડવાનો સમાવેશ થાય છે. કેટલીક જગ્યાએ, ભાડૂતોને નાસ્તો આપવાની પણ વ્યવસ્થા હોય છે. એને માટે જુદું ખર્ચ આપવું પડે છે. આવી રીતે ભાડૂતો રાખી અનેક ગરીબ કુટુંબો પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે.

આ પ્રકારે બાઈને ત્યાં હું છ અઠવાડિયા કામ પર હતી. પછી તેની આર્થિક સ્થિતિ ખરાબ થઈ જવાથી તે હાથે જ ઘર-કામ કરવા લાગી, તેથી મારે નોકરી શોધવાના ચક્કર પર વળી પાછું ચડવું પડ્યું નવે ઠેકાણે નોકરી મળ્યા પહેલાં હું જૂનું ઘર છોડતી નહિ નોકરી માટે ફરતી હતી ત્યારે એક દિવસ 'ભાડે આપવાની ઓરડીઓ' એવું પાટિયું જોઈ મેં આગળના બારણા પાસેનું બટન દાબ્યું. બટન દાબતા જ ઘરધણિયાણી, એક આયરિશ બાઈ, બારણું ઉઘાડી બહાર આવી. તેની અને મારી વચ્ચે પહેલાં 'મૂરત' ના જ જે સંવાદ થયો તે મનોરંજક હોવાથી જેવો ને તેવો નીચે આપું છું.

હું: આપને ત્યાં ઓરડી અથવા કામ મળશે કે?

આયરિશ બાઈ: તું કોઈ ભટકતી બાઈ (Gypsy) છે કે?

હું : તમે કહો છો તેવી સ્ત્રી હું નથી.

આ. બાઈ : તારે તું કોણ છે ? હિંદી કે બ્રિટિશ છે ?

હું : હા, હું હિંદી છું અને બ્રિટિશ હિંદી પ્રજા છું.

આ. બાઈ : તો હું તને ઓરડી કે કામ આપી શકીશ નહિ.

હું : એમ કેમ વારુ ?

આ. બાઈ : બ્રિટિશલોક ખરાબ હોય છે.

હું : બધા બ્રિટિશલોક ખરાબ હોય છે શું ?

આ. બાઈ : ના, તેમ નહિ. કેટલાક બ્રિટિશલોક બહુ મારા હોય છે.

હું : તે કયા ?

આ. બાઈ : બોડવે ઘર નં ૧૪૦ માં રહેનાર લાલાજી અને હાર્ડીકર એ બ્રિટિશહિંદીઓ બહુ માઠા માણસો છે.

હું : તેઓ અને હું એક જ દેશના છીએ. તેઓ મારા સગા જેવા છે.

આ. બાઈ : (હસ્તાંદોલન—શેકહેંડ—કરીને) તો તો આખું યે ઘર તારું જ છે. તારે જોઇએ ત્યાં રહે અને કામ કર.

ઉપર મુજબ થયેલી પ્રસ્તાવનાના પરિણામે હું આ આયરિશ બાઈને ત્યાં કામે રહી. એને ત્યાં ૧૮ ભાડુતો રહેતા હતા. તે મને અઠવાડિયાના પાંચ શેલર પ્રમાણે પગાર આપતી. આ બાઈનું નામ મિસિસ શીહી (Mrs. Shehe) હતું. આ બાઈનો ધણી એક કારખાનામાં દારૂનાં પીપો ઊંચકવાની મજૂરી કરતો હતો. મિસિસ શીહી મને દૂધ, ઈંડાં, રોટી, માખણ વગેરે વસ્તુઓ ખાવા આપતી અને મારા પર પ્રેમ રાખતી. આ બાઈ જો કે પોતાનો ઉદરનિર્વાહ ભાડુતો રાખી કરતી હતી તોપણ તેને પોતાની માતૃભૂમિ જે આયર્લેંડ દેશ તેને માટે બહુ અભિમાન હતું. આયર્લેંડના સ્વાતંત્ર્ય માટે જેમણે પોતાનો દેહ ધારાતીર્થમાં મૂક્યો તે બધા આયરિશ દેશભક્તોના ફોટો તેની સૂવાની ઓરડીમાં ટાંગેલા હતા. દરરોજ આ ફોટાનું દર્શન કર્યા વગર અને આયર્લેંડના સ્વાતંત્ર્ય માટે પ્રાર્થના કર્યા વગર આ બાઈ સૂતી

નહિ. સંધ્યાકાળને વખતે ત્યાંના રિવાજ પ્રમાણે બધા લોક માંજે માંડ વાગે જમી બાઈ સિનેમા, નાટક અથવા સભા વગેરેમાં જવા બહાર જતાં. રસ્તામાં બીજાઓના દીવા હોલવાને લીધે બધે ઠેકાણે અજવાળું હોય છે. તેવે વખતે મારી ધરખણિયાણી "આયરિશ લોક-સત્તાક રાજ્યને મદદ કરો" "આયરિશ સ્વાતંત્ર્યને મદદ કરો" એવા શબ્દો લખેલી એક ટીનની નાની પૈસાદંડ જેવી પેટી લઈ મોટા રસ્તાની મુખ્ય જગ્યાઓ પર ફરી કોઈ વાર ૧૫ રૂપિયા તો કોઈ વાર ૨૦ રૂપિયા એમ મદદ માગી લાવતી. તે પુરમદને સમયે આયરિશ છાપુ અથવા માસિક પુસ્તકો વાંચતી. આ બાઈનું શિક્ષણ પણ પ્રાથમિક શિક્ષણ કરતા વધારે થયેલું નહોતું. આવી ગરીબ અને અજ્ઞાની આયરિશ સ્ત્રીનું દેશાભિમાન અને દેશકાર્ય વિષે દાઝ જોઈ આવી સ્ત્રીઓ જે ઠેકાણે જન્મે છે તે દેશને જલદી સ્વતંત્રતા મળશે, એમ તે જ વખતે મેં ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું. આ બાઈને ઘેર રહીને જ મેં પહેલે પ્રથમ તેના ઘરમાના ભાડૂતો પાસેથી આશ્રમ માટે ૨૫ ડોલર (૭૫ રૂપિયા) મદદ મેળવી અને પૂનાના આશ્રમ માટે મદદ મેળવવાના કામનો મેં ત્યાં આરંભ કર્યો મિસિસ શીહીના ઉત્તેજનથી હું નાગરિક-શાળામાં ઈંગ્રેજી શીખવા જવા લાગી તેને પૈસેથી જ હું 'થર્ડ ઇંડિયા' ઑફિસમાં એક વાર ગઈ હતી ત્યારે ત્યાં ડૉ. હાર્ડીકરે મારી ક્લુકલિન શહેરમાં રહેનારી મિસિસ ઓરેલી એ નામની ઉદાર મતવાદી બાઈની ઓળખાણ કરાવી આપી તે બાઈએ "પાવતીબાઈને વૉશિંગ્ટનમાં ભરાનારી સર્વરાષ્ટ્રીય મજૂર પરિષદમાં અમેરિકામાની હિંદી સ્ત્રી મજૂરની પ્રતિનિધિ તરીકે કેમ મોકલતા નથી?" એમ ડૉ હાર્ડીકરને પૂછ્યું. પૈસાના અભાવે અમારાથી એમ કરી શકાતું નથી, એમ ડૉ. હાર્ડીકરના કહેવાથી, "ઠીક, હું આગળ જઈ આ વિષયમાં પ્રયત્ન કરી જોઈશ" એમ તેણે ઉત્તર આપ્યો અને પોતે વૉશિંગ્ટન તરફ નીકળી ગયાં. તે ગયા તે વખતે મને વૉશિંગ્ટન જવાની તક મળશે એવું મારા સ્વપ્નામાં પણ આવ્યું નહોતું. બે અઠવાડિયા થઈ ગયા પછી મારે

ફોર્ટ વાર ત્યાં જવાનું થશે એવી આશા પણ મેં છોડી દીધી હતી. એક દિવસ સવારે મેં નવું કામ જોઈ મૂકયું હતું ત્યાં જવાની તૈયારીમાં હતો તેટલામાં ગીદીને ત્યાં મારા નામનો "યંગ ઇંડિયા" ઑફિસ-મંત્રી ટેલીફોન આવ્યો. ટેલીફોન પાસે જઈ જોઉં તો ખરે જ ડૉ. હાર્ડીકરે તે જ દિવસની ગાડીમાં ઓગ્રેસીના બોલાવવાથી વૉશિંગ્ટન જવા માટે મને કહ્યું. વૉશિંગ્ટનમાં મને મોકલી દેવા વિષે ઓગ્રેસીનો તાર આવ્યો હતો, અને તેણે મારી રેલવેની ટિકિટ અને ત્યાંની સર્વ વ્યવસ્થા કરી તે સ્ટેશન પર મને લેવા માટે આવવાની હતી, એમ મને પાછળથી હાર્ડીકરે કહ્યું. તે જ દિવસે મારી બધી વ્યવસ્થા કરી ડૉ. હાર્ડીકરે મને સ્ટેશન પર લઈ જઈ વૉશિંગ્ટનની ગાડીમાં બેસાડી.

*

પ્રકરણ બાવીસમું

આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર પરિષદ

યુરોપના મહાન યુદ્ધ પછી જે અનેક પરિષદો ભરવામાં આવી તે પૈકી ઉપલી પરિષદ વૉશિંગ્ટનમાં ઈ. સ. ૧૯૧૯માં સૂર્ય રાષ્ટ્રો તરફથી ભરવામાં આવી હતી. એ પરિષદમાં પુરુષમજૂરોની પરિષદ અને સ્ત્રીમજૂરોની પરિષદ એમ બે વિભાગ રાખવામાં આવ્યા હતા. પુરુષમજૂરોની પરિષદમાં હિંદુસ્તાન તરફથી શ્રીયુત બી. પી. વાડિયા અને શ્રીયુત નારાયણ મલ્હાર જોશીની નિમણૂક થઈ હતી અને એ બન્ને આગેવાનો પરિષદમાં આવ્યા હતા. સ્ત્રી-મજૂરોની પરિષદમાં હું અમેરિકાની હિંદી સ્ત્રીમજૂરોની એક પ્રતિ-નિધિ તરીકે ગઈ હતી. અમેરિકાના કૅલિફૉર્નિયા, ન્યૂયૉર્ક અને બીજાં સંસ્થાનોમાં હિંદી પુરુષોની માફક હિંદી સ્ત્રીઓ પણ મજૂરી કરીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે. એમની સંખ્યા ભલે થોડી હોય તોપણ

તેમના માર્ગમાં અનેક અડચણો આવે છે અને તેમને અનેક અન્યાયી અને જુલમી કાયદાઓનો ત્રાસ સહન કરવો પડે છે.

ન્યૂયૉર્કથી અમેરિકાની રાજધાની વૉશિંગ્ટન જતાં રેલવેરસ્તે ૭ કલાક લાગે છે. હું સાંજે ૭ વાગે વૉશિંગ્ટન પહોંચી. સ્ટેશન પર ઓરેલી, ઓરેલીનાં વૃદ્ધ માતુશ્રી અને ઓરેલીનાં મિત્રો મિસ્ટર અને મિસિસ કિંગ એટલાં જણ મારું સ્વાગત કરવા આવ્યાં હતાં. તેમણે પરિષદ દરમિયાન પાંચ દિવસ રહેવું પડે એમ હોવાથી એક ઓરડી ભાડેથી રાખી હતી. મિસ્ટર કિંગને ત્યાં અલ્પાહાર કરીને તે દિવસે રાત્રે હું મારે માટે રાખેલી ઓરડીમાં સૂવા ગઈ.

પરિષદનું કામ પાંચસાત દિવસ ચાલ્યું હતું. રોજ સવારના ૯ થી ૧૨ અને બપોરે ૨ થી ૫ કામના સમય રાખેલા હતા. મજૂર-સ્ત્રીઓની પરિષદમાં એકંદર જુદાં જુદાં ૧૮ રાજ્યોની પ્રતિનિધિ-સ્ત્રીઓ હાજર હતી. દરેક પ્રતિનિધિ સ્ત્રીએ પોતે લખી આણેલું ભાષણ પોતપોતાની ભાષામાં વાંચી સંભળાવવું અને પછી એનો સારાંશ ઈંગ્રેજીમાં દુભાષી સ્ત્રીએ સમજાવવો, એવો ક્રમ રાખ્યો હતો. મેં મારું ભાષણ ઇંગ્રેજીમાં લખ્યું હતું. મારે તે મરાઠીમાં કરવું અને ઓરેલીએ તે ઇંગ્રેજીમાં વાંચી સંભળાવવું, એમ અમે ઠરાવ્યું હતું. ઓરેલીએ પણ આયર્લેંડની મજૂરસ્ત્રીઓની પ્રતિનિધિ તરીકે પોતાનું ભાષણ તૈયાર કર્યું હતું. પણ પરિષદની સ્વાગતકારિણી સમિતિએ આયર્લેંડ અને હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીમજૂરોની પ્રતિનિધિનાં ભાષણો છેવટે ઘડીએ રદ કર્યાં. એને લીધે અમને બન્નેને ખૂબ નિરાશા થઈ. ઓરેલીના પ્રયત્નથી મારું નામ પ્રતિનિધિઓની યાદીમાં દાખલ થયું એ જ મોટું કામ થયું એમ હું માનું છું.

આ પરિષદમાં નીચે મુજબ ઠરાવો પસાર થયા હતા –

(૧) સ્ત્રીઓના કામનો સમય આઠ કલાકનો ગણવો.

(૨) સ્ત્રીઓનો પગાર વધારવો.

(૩) સ્ત્રીમજૂરો માટે રહેવાનાં ઘરો સુધારવા.

(૪) સ્ત્રીમજૂરોને માટે ઓજાર તથા નમૂનો વ્યવસ્થા કારખાનાવાળાઓએ કરવી

(૫) સ્ત્રીમજૂરોના શિક્ષણ માટે કારખાનાવાળાઓએ સગવડો આપવી.

(૬) ચૌદ વર્ષની નાની ઉંમરના છોકરાછોકરીઓને કોઈ પણ કારખાનામાં કામે લગાડવા નહિ, અને લગાડવામાં આવે તો થોડા કલાક લગાડવા અને તેમના આવાપીવાની વ્યવસ્થા કારખાનાવાળાઓએ કરવી.

(૭) મજૂર સ્ત્રીઓના નાનાં બાળકોને ઉછેરવાની વ્યવસ્થા કારખાનાવાળાઓએ પોતાને ખર્ચે કરવી

પરિણામ કામ શરૂના થાય પાંચ વાગે આરોપાતુ અને ત્યારબાદ ઓરેલી તથા એની ઓગણીસની બીજી સ્ત્રીઓ મેગરમાં બેમી વોલિંગ્ટનના જોવાલાયક ઐતિહાસિક, ઔદ્યોગિક તથા શિક્ષણવિષયક સ્થળો જોવા જતી. તેમની આ દરેકની સ્મરણમાં ઓરેલી મને લઈ જવાનું ભૂલતી નહિ, અને તેથી મારા જેવી અજાણી અને પરદેશી સ્ત્રીને અમેરિકાની મુખ્ય ગણવાનીના ઘણા સ્થળો જોવાની સોનેરી તક મળી. આ તક નો જે પૂરો લાભ લઈ લીધો અને ત્યાંના અનેક સ્થળો જોયા ખાસ કરીને વોલિંગ્ટનનુ ભવ્ય અને નમૂને ૧૨ વાચનાલય તથા ત્યાની દવાખાનાં એ બે સ્થળો અમને બહુ જોવા જેવા લાગ્યા. દવાખાનાના અધિકારીઓએ જુદા જુદા ગ્રુપોની પાંચસો સ્ત્રીઓને દવાખાનામાં ભણવાની રજા આપી તે વખતે જુદા જુદા દેશની સ્ત્રીપ્રતિનિધિ સાથે પ્રેમ કરવાની તક મળી.

રજાઓ વખતે અમેરિકામાં લોકો કેવી રીતે આનંદમાં આવે છે તથા શિક્ષા કેવી રીતે પામવામાં આવે છે, તેનું ચિત્તાકર્ષક વર્ણન આપવામાં આવ્યું

આ મજૂરપરિષદમાં જવાથી મને અનેક ફાયદાઓ થયા. તેમાંનો મુખ્ય અને મહત્ત્વનો ફાયદો એ કે, સ્ત્રીમજૂરોની ખરી

બ્રુકલીનમાં રહેનારી બાપ્ર ઓરેલીની સાથે મારો ગાઢ પરિચય થયો, અને અમારી બેની વચ્ચે સારો સ્નેહ બંધાયો. પરિષદ પૂરી થઈ તેને આગલે દિવસે ઓરેલીએ મને મનપસંદ કામ મળે છે કે નહિ, તથા છગ્રેજી શીખવું અને સંસ્થા માટે પૈસા ભેગા કરવા એ મારા બે હેતુઓ સિદ્ધ થાય છે કે નહિ, તેમ જ મારે કેવી શેઠાણી જોઇએ એ વિષે પૂછપરછ કરી. મેં કહ્યું કે પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યા છતાં મને છગ્રેજી શીખવે એવી કોઇ શેઠાણી મળી નથી. આ સાંભળીને ઓરેલીએ પોતાની મા સાથે મસલત કરી મને પોતાને ઘેર રાખી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. "મારી મા સાથે તું બ્રુકલીન જઈ શકે?" એમ મને પૂછ્યું. મારે તો કયાંયે કામ જોઇતું જ હતું તેથી આ આવેલી તક જવા ન દેતાં ઓરેલીની મા સાથે હું બ્રુકલીનમાં તેને ઘેર ગઈ.

*

પ્રકરણ તેવીસમું

ઓરેલીને ઘેર

મને મારા સદ્‌ભાગ્યે મળેલી નવી શેઠાણી ઓરેલી, પોતાની માતુશ્રી સાથે, ન્યૂયૉર્ક પાસે આવેલા બ્રુકલીન શહેરમાં પોતાના નાના સરખા ઘરમાં ખૂબ આનંદથી રહેતી હતી.

ઓરેલીની મા પોતાની જુવાનીમાં દરજ્જીનો ધંધો કરતી હતી. એ ૨૭-૨૮ વર્ષની ઉંમરે પરણી અને પછી એકબે વર્ષમાં જ તેને છોકરી થઈ અને તરત જ એનો પતિ ગુજરી ગયો. પોતાના વૈધવ્યમાં એણે પોતાનો ધંધો ચાલતો રાખી પોતાની એકને એક દીકરીને બધા પ્રકારની કેળવણી આપી ને એક આદ્યોગિક શિક્ષણસંસ્થાની પદવીધર બનાવી. એ જ અમારી શેઠાણી ઓરેલી. જ્યારે હું આ માદીકરી સાથે રહેવા ગઈ તે વખતે માની ઉંમર ૮૧ વર્ષની અને દીકરીની ઉંમર ૫૩ વર્ષની હતી. મારી શેઠાણીએ લગ્ન કર્યું નહોતું.

મદદગાર થયા પછી તેણે પોતાની કલ્પના પ્રમાણે એક ઉદ્યોગશાળા સ્થાપી અને ૧૪ વર્ષ સુધી પોતે ચલાવ્યા બાદ એને મારી સ્થિતિમાં લાવી અમેરિકન સરકારને સ્વાધીન કરી. આ ઉદ્યોગશાળામાં કેવીકેવી કરી શકે એવી જાતના નિર્ધંક માણસો જુદા જુદા ધંધા શાસ્ત્રીય રીતે પ્રયોગોમહિત શીખવવામાં આવે છે. દાખ એ શાળામાં આશરે ૧૦૦૦ થી ૧૫૦૦ છોકરીઓ જુદાં જુદાં કામો શીખે છે. ટોપીઓ બનાવવી, પોશાક સીવવા, ઊનનાં જાડાં મોજાં (સ્વેટર્સ) ગૂંથવાં, ચા-કોફીની લૉરેલો ચલાવવી, કારખાનાં કામો કરવાં, પાકશાસ્ત્રની શાળાઓ ચલાવવી વગેરે જુદા જુદા ધંધાઓની શાળાઓનું કામ શીખવવામાં આવે છે. અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાની પૂર્વતૈયારી, આવડત અને ઉદ્દેશને દૃષ્ટિમાં રાખી યોગ્ય ધંધાનું જ્ઞાન મેળવી જીવનવિકાસ કરી બહાર પડે છે.

મારી કોકણી ઓરડી આ સંસ્થાની ગૃહપતિ હતી, અને તેણે તેની શરૂઆતથી ઘણાં વર્ષ એમાં કામ કર્યું હતું. શાળા ઊઘડ્યા પછી તે અને તેની મા બચાવેલી રકમ પર કરકસર અને ગરીબાઈથી રહીને પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા નિવૃત્તિમાં ગાળતાં હોય એમ લાગ્યું.

બન્ને જણાં ગરીબાઈથી રહેતાં છતાં તેમના ઘરની વ્યવસ્થા અને ટાપટીપ અતિશય નમૂનેદાર અને જોવાલાયક હતી. ઓરેલીએ મને એક નાનકડી ઓરડી આપેલી હતી, અને તે ઓરડી મારે માટે સરસ રીતે ગોઠવવાનું કામ તેણે જાતે કરવાનું રાખ્યું હતું. મારી શી જરૂરિયાતો છે તે પૂછી લઈ તેણે મારી ઘરના જેવી વ્યવસ્થા કરી આપી.

ઇંગ્રેજી શીખવાની મારી વિશેષ જિજ્ઞાસા જોઈને તેણે પ્રોફેસર આણીને મને દરરોજ ઇંગ્રેજી શીખવવાનું વ્રત ચાલુ રાખ્યું.

મને મળેલા નવા ઘરમાં માત્ર મા-દીકરી બે જ હોવાથી ઝાડવા-ઝૂડવાનું, નાસ્તાની તૈયારી કરવાની વગેરે સહેલાં કામો સિવાય મને ઝાઝાં કામો કરવાનો પ્રસંગ આવતો નહિ. તેઓ પણ ૯૯ ટકા

શાકાહારી હોવાથી મને તેમને ઘેર ખાવાપીવાની ખાસ અડચણ કદી જણાઇ નહિ. આ રીતે મને મારો ઉદ્દેશ પાર પાડવાને અમેરિકામાં કામ કરાવનારી જેવી શેહાણી જોઇતી હતી તેવી જ ઈશ્વરકૃપાથી મળી અને આગળ જતાં હું જાણે ઓરેલી કુટુંબની જ હોઉં એમ મને લાગવા માંડયું, અને મારા દિવસ બહુ આનંદમાં ગયા. મેં આ ઘરમાં સવા વર્ષ કાઢયું, અને એ મુદતમાં મારે જે કંઇ અમેરિકામાં જોવું હતું તથા શીખવું હતું તેમાંનું ઘણુંખરૂં હું ઓરેલીની કૃપા અને મદદથી કરી શકી. ઓરેલીનું આ ઋણ હું કયારેયે ફેડી શકીશ કે કેમ તે બાબત મને શંકા છે. અત્યાર સુધી મેં અમેરિકામાં આવી જે હલાકી અને દુઃખ વેઠયાં તેના પ્રમાણમાં પરમેશ્વરે ઓરેલીનો આશ્રય મેળવી આપી સારા દિવસ દેખાડયા. મને ઓરેલીનો જે અનુકરણીય અને સ્મરણીય જીવનક્રમ જોવાને મળ્યો તેનો થોડો પરિચય વાચકને કરાવ્યા વિના હું આ પ્રકરણ પૂરૂં કરી શકતી નથી.

જો કે ઓરેલી અમેરિકાની નાગરિક સ્ત્રી હતી, છતાં તેના પૂર્વજો આયરિશ હોવાથી આયર્લેંડ માટે તેને બહુ અભિમાન હતું, અને પોતાની માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતા માટે તે અમેરિકામાં રાતદહાડો મન-વચન-કાયાથી મહેનત કરતી. તેનું બીજું પ્રિય દેશકાર્ય અમેરિકાનાં સ્ત્રી તથા પુરુષ મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવાની ખટપટનું હતું. તેને મન મજૂરસેવા અને આયર્લેંડની સેવા એ બે વાત આગળ જગતના બીજા પ્રશ્નો ગૌણ હતા. હિંદુસ્તાન માટે તેને જે લાગણી હતી તેની દેખીતી નિશાની તેણે મને અમેરિકામાં વિનામૂલ્ય આપેલી મદદ છે. માનવજાતિ પર પ્રેમ રાખી તેની નિષ્ઠાપૂર્વક સેવા કરવી, એ ઓરેલીનો ધર્મ હતો. તેનો સ્વભાવ અતિશય ઉદાર મતવાદીનો હતો. એ જાતિભેદ તો માનતી જ નહિ; પણ રાષ્ટ્રભેદ રાખવાની એ વિરુદ્ધ હતી, અને જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રોના પ્રશ્નોનો એકબીજાની મદદ વિના નિકાલ નહિ આવે એમ મને વારંવાર કહેતી. ઓરેલીની આ ૮૧ વર્ષની હોવા છતાં

આ કથાક તે વાચવામાં ગાળતી અને ઓરેની બહારનું કામ કરીને આવે ત્યારે જુદા જુદા વિષયો પરનાં પુસ્તકો તેને વાચી સંભળાવતી. અને ઓરેની પોતાના પગ ઉપર વિશ્રાંતિ લેતી તે સાભળતી. ઓરેથી મોટી માતૃભક્ત હતી, અને માની પથારી તથા તેનાબીજાં કામો અતિશય ભક્તિપૂર્વક કરતી સવારે ચાની વખતે તે પોતાની માતા સાથે બાપાજીના ખાસ વિષયો પર ચર્ચા કરતી એ ચર્ચા સાભળીને મને રોજ છાપા વાચ્યા વિના જ પુષ્કળ માહિતી થોડામા સાભળવા મળતી ઓરેનીએ નાનપણથી જ વિવાહનો મોહ છોડી દઈ પોતાનું જીવન મજૂરવર્ગની સેવાને માટે અર્પણ કર્યું હતું તે હમેશા નિરાશ્રિત છોકરીઓને પાળતી. પોતે અવિવાહિત હોવા માટે મે તેને કદી દુ ખ કરતી જોઈ નથી આપણા દેશની વિધવા ઘણી મરી જવાથી અથવા મોટી વયની છોકરીઓના વાળી છોકરી માટે યોગ્ય વર મળી ન શકવાથી દુ ખિત થતા દેખાય છે પણ આ રીતે વિવાહ ન થવાને લીધે અથવા વિવાહ બાદ વૈધવ્ય આવવાને લીધે એકાકી અને અસહાય થઈ અમેરિકાની સ્ત્રીઓ કે છોકરીઓ ક્યારેય પોતાનું જીવન જેમતેમ ગાળતી નથી પણ જે પ્રસગ આવ્યો હોય તેને સમજી લઈ પોતાના રાષ્ટ્રકર્મ કરતા રહે છે આ તેમનો મહાન ગુણ અનુકરણ કરવા જેવો છે અમેરિકાની ઉદારબુદ્ધિશાળી તથા આગેવાન સ્ત્રીના એક નમૂનારૂપે ઓરેની મિત્રે મારા મનમા જે પૂજ્યભાવ બધાયો તે દિવસે દિવસે વધતો જ ગયો અને તે મને એકાદ દેવી જેવી લાગે તો તેમા કોઇએ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી

ઓરેનીએ મને ઇગ્રેજી લખતાવાંચતા કરતા સાત આઠ મહિના જ શીખવ્યું આગળ ઉપર તેને જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓને લીધે શીખવવાને વખતની તાણ પડવા લાગી, અને મેં પણ જુદાં જુદાં અમેરિકન સ્ત્રીપુરુષો સાથે ઓળખાણ કરી લઈ સભાષણપદ્ધતિથી ઇગ્રેજી શીખવાનુ ચાલુ રાખ્યુ મારુ ઓરેલીને ત્યાનુ નિત્યકર્મ, ઘરનું નિત્ય કામ સવારે આટોપીને ન્યૂયોર્કની જુદી જુદી સભાઓમા તથા ઓળખીતા

ઓને મળવા જવાનુ રહેતુ વૉશિંગ્ટનની મજૂર પરિષદમાં જવાથી મારું નામ હવે ન્યૂયૉર્કમા જુદી જુદી શિક્ષણવિષયક અને સામાજિક સંસ્થાના ચાલકોને પરિચિત થયુ હતું, અને તેને લીધે મને તેમના તરફથી જુદી જુદી સભાઓના અને ક્લબોના ભોજન પ્રસંગે અથવા ચાપાર્ટીમા નિમત્રણ મળતું આ તકનો લાભ લઈને હું જતી, અને શક્ય થાય તો આશ્રમ માટે મદદ મેળવવાનુ કામ, અમેરિકાની સાર્વજનિક કામો કરવાની શિસ્ત અને પદ્ધતિનુ નિરીક્ષણ, બને ત્યારે જુદી જુદી આગેવાન અને વિદ્વાન સ્ત્રીઓની ઓળખાણ વગેરે રૂપે જ્યા જેવી રીતે ફાવે તેવી રીતે મારો ફાયદો માથી લેતી ઓરેલી મજૂરવર્ગની મોટી આગેવાન ગણાતી હોવાથી તેને કોઇ ઠેકાણેથી નિમત્રણ આવે ત્યારે શક્ય હોય તો એ મને પણ કેટલીકવાર પોતાની સાથે લઈ જતી, અને ત્યા જુદી જુદી જગ્યાએ મારો પરિચય કરાવતી કોઈવાર ઓરેલી પોતાની મિત્રમડળીને પોતાને ઘેર ચાનુ નિમત્રણ આપતી અને તે વખતે અનાયાસે જ મારી ઓળખાણ કરાવવામાં આવતી ન્યૂયૉર્કમા અભ્યાસ કરનારા હિંદી વિદ્યાર્થીઓ પણ મને પોતાને ઘેર બોલાવી જુદી જુદી જગ્યાએ ઓળખાણ કરાવી આપતા આ રીતે ન્યૂયૉર્કની તથા તેની આજુબાજુની જુદા જુદા પ્રકારની અમેરિકાની સમાજસ્થિતિનુ સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવાનુ મળ્યુ એમા જ જુદે જુદે ઠેકાણે જઈ મે પૂનાના મારા વિદ્યાલય માટે માત્ર ન્યૂયૉર્કમાથી જ રૂ ૩૦૦૦ મેળવ્યા

અમેરિકામા જુદી જુદી સસ્થા, સંઘ અને મડળોના વાર્ષિક તેમ જ છમાસિક સમારંભો ભોજન પછી કરવાનો રિવાજ છે, અને સમારંભમાનાં સંભાષણો ભોજન વખતે જ કરવાનો રિવાજ છે

એક વાર જગતમા અતિશય પ્રસિદ્ધ થયેલી ન્યૂયૉર્કની હોટેલ વાલ્ડોર્ફ આસ્ટોરિયા (Hotel Waldorf Astoria) એ નામની હોટેલમા જમવા માટે ભેગી થયેલી સોરોસિસ ક્લબ (Sorosis Club) ની ૫૦૦ સ્ત્રીસભાસદો આગળ મેં ગ્રેટ બ્રિટન હિંદુસ્તાનમાં સ્ત્રીશિક્ષણના

પ્રચાર માટેના પ્રયત્ન વિષે ટૂંકામાં બયાન કર્યું અને દિગંબરની મંડળીની માહિતી આપી સરોસીસ કલબ એ પોતાના જ બળ ઉપર નિર્વાહ ચલાવનારી સ્ત્રીઓની સભા છે અને તેની સ્થાપના ઇંગ્લેન્ડે અમેરિકામાં આવીને વસ્યા તે કાળથી થયેલી હોવાથી તેની કીર્તિ બાર છે આ દેશને જોવાની તક મળવી, એ અમેરિકામાં બહુ નાનબયુ ગણાય છે

આ જ પ્રમાણે એક વાર એક સ્ત્રીઓની સભામાં જવા વિષે જોવતા માટે મોરેથી એવી વાત નીકળી, કે પ્રો. કર્વેને ફાળો ઉઘરાવવા માટે દરવર્ષે ઠીક ઠીક પ્રવાસ પગે ચાલીને કરવો પડે છે વ્યાખ્યાન બાદ ત્યાની પદ્ધતિ પ્રમાણેની પ્રશ્નોત્તરીમાં એક બાઇએ મને પૂછયું, કે પ્રો. કર્વે પગે જવાને બદલે મોટરમાં કેમ જતા નથી ? ગરીબાઇને લીધે એમને મોટર રાખવી પાલવે એમ નથી એમ મેં કહ્યું બીજી બાઈએ પૂછયું, કે જો પ્રો. કર્વને મોટરની ભેટ આપવામાં આવે તો એ સ્વીકારે કે નહિ પ્રો. કર્વે એવી ભેટ જરૂર સ્વીકારે, એમ મેં બહુજ ઉત્તર આપ્યો. આ વાત તો હું બૂલીયે ગઈ હતી, પણ ત્યા હાજર રહેલી કેટલીક શ્રીમત સ્ત્રીઓએ બૂબ મહેનત કરી એક મોટા ફંડના મેકેનઝીને વિનતિ કરી અમેરિકાથી એક મોટરની ભેટ પ્રો. કર્વેને મોકલી આ મોટર હાલમા પેરવણના મહિલા વિદ્યાલયના અધ્યાપકોને લાવવા લઈ જવા માટે વપરાય છે

આ જ રીતે ન્યૂયૉર્કની ધીનમલ ક્લબ, ન્યૂયૉર્ક અધ્યાપન મંદિર (ટીચર્સ કૉલેજ), અને ગેમટ કલબ વગેરે જુદી જુદી શિક્ષણની તથા બીજી મોટી સસ્થાઓમા મને જોવાની તક મળતા જ પ્રો કર્વેના મહિલા વિદ્યાપીઠ વિષે માહિતી આપવામા અને ત્યારબાદ પૈસા મેળવવાનુ કામ કરવામા મે તેનો ઉપયોગ કરી લીધો આવી રીતે મારા દિવસો જુદા જુ। અનુભવ મેળવવામા અને સસ્થા માટે મદદ મેળવવામા જતા હતા, તેવામા 'યંગ ઈંડિયા ઑફિસ'મા વહેંચવામા આવેલું મહાત્મા ગાંધીનુ લખેલુ 'નોન-કોઑપરેશન' (અસહકાર)

ઉપરનું પુસ્તક હિંદુસ્તાનમાં કેવા પ્રકારની ચળવળ ચાલી રહી છે એ બતાવવા મેં ઓરેલીને વાંચવા આપ્યું. એ પુસ્તક વાંચીને જેમ હિંદી લોકોએ ઇંગ્લંડમાં તૈયાર થયેલા કાપડનો બહિષ્કાર કર્યો છે, તેવો જ બહિષ્કાર અમેરિકાના આયરિશ લોકોએ આયર્લેંડને મદદ કરવા માટે ઇંગ્લંડથી આવતી ચાનો કરવો જોઇએ, એવું એના મનમાં ઊઠ્યું. પુસ્તક જ બીજે દિવસે આયરિશ લોકોની સભા બોલાવી, 'ઇંગ્રેજી ચાનો બહિષ્કાર' એ વિષય ઉપર તેણે વ્યાખ્યાન આપ્યું, અને બધા આયરિશ લોકોએ એક 'ચા-કંડ' કાઢી જવા અને સુમાત્રામાં ઉત્પન્ન થતી ડચ ચા અથવા ઇંગ્લંડ સિવાય બીજા દેશમાં ઉત્પન્ન થતી ચા ખરીદી તેનો બપ વધારવો અને આ રીતે ચાનું વેચાણ જ પોતાના હાથમાં લઈ તેમાંથી થતો નફો આયર્લેંડને મોકલી દેવો, એમ ઠરાવ કર્યો. ઓરેલીએ આ રીતે ઇંગ્લંડ સિવાય બીજા દેશોની ચા મંગાવી તેને બપાવવાનું કામ પોતાની દેખરેખ નીચે શરૂ કર્યું. ઇંગ્રેજી ચાના બહિષ્કારની ચળવળનો જોરથી પ્રચાર કરવા માટે જુદી જુદી સભાઓ ભરી ઓરેલી પોતાના આયરિશ દેશબંધુઓને ડચ ચા પીવરાવવા લાગી. આ પ્રવૃત્તિને લીધે ન્યૂયૉર્કમાંનાં ઘણાંખરાં આયરિશ કુટુંબોએ ઇંગ્રેજી ચાને બદલે ડચ ચા શરૂ કરી અને એ ચળવળના ફાયદારૂપે બેત્રણ મહિનામાં થયેલી ૧૦૦૦ ડૉલરની કમાણી તેણે આયર્લેંડમાં મદદ તરીકે મોકલાવી દીધી. તેનું એ કામ હજુયે ચાલુ જ છે.

ઓરેલીના ઘરના રમણીય અને શુદ્ધ વાતાવરણમાં રહી મેં મારા આયુષ્યના બાકીના દિવસો ત્યાં ખૂબ આનંદથી કાઢયા હોત અને ઓરેલી પણ મને કાયમની રાખી લેવા ઉત્સુક હતી; પણ હિંદુસ્તાન પ્રત્યેના કર્તવ્યનું બંધન મને ખેંચતું હોવાથી ઓરેલીને ત્યાં સવા વર્ષ આનંદમાં કાઢયા પછી હિંદુસ્તાન જવું એમ મને લાગવા માંડયું. મારી ઉંમર પણ ઘણી વધેલી હતી. વળી ત્યાંની ઠંડી હવાને લીધે મને ચોડો સંધિવાના જેવો વિકાર શરૂ થયો હતો. અણ ને

હિંદુસ્તાન પાછા ફરવા વિષે કાગળ આવ્યો હતો. આવી સ્થિતિમાં પોતાનાં સગાંવહાલાંને હાથપગ સલામત છે તેટલામાં જ મળવાની આવેલી તક ગુમાવવી નહિ, અને બાકીના રહેલા દહાડા હિંદુસ્તાનની વિધવાઓની સેવામાં ગાળવા, એવા સ્વાર્થ અને પરમાર્થના હેતુથી મેરાબને મેં પાછું આવવાનું કહ્યું. ઓરેલીએ મારી જવાની તૈયારી પણ સારી રીતે કરી આપી, અને હવે ખરેખર જ તેને છોડીને જવાની, એ જોઈ તેને અને તેની માને ખૂબ લાગ્યું. હું જઈશ એમ માલમ પડતાં જ ન્યૂયૉર્કના હિંદી વિદ્યાર્થીઓએ, મિસિસ શીલીબાઈએ તથા બીજા મિત્રવર્ગે જુદી જુદી પાર્ટીઓ આપી મને પ્રેમભરી વિદાય દીધી. મારાથી હવે મારા અમેરિકન મિત્રોને પાછા મળી શકાશે નહિ એમ જાણીને મેં પણ સર્વેની છેવટની રજા લીધી.

તા. ૨૦મી એપ્રિલ ૧૯૨૦ને રોજ હું 'હાર્ઈટ સ્ટાર' લાઈનની "ઓશિનિક" આગબોટમાં લિવરપૂલ જવા સવાર થયો. બંદર પર મને વિદાય આપવાને ઓરેલી, મિસિસ શીલી, હિંદી વિદ્યાર્થીઓ તથા અમેરિકાના પરિચિત મિત્રો આવ્યા હતા. કોઈ મારે માટે ફૂલો, કોઈ પુસ્તકો, કોઈ મેવામિઠાઈ, કોઈ રંગ વગેરે પ્રવાસોપયોગી વસ્તુ લાવ્યાં હતા. એ બધું મને અર્પણ કરતી વખતે અને હાથ-રૂમાલ હલાવી દિલગીરી દર્શાવી મને પ્રેમથી વિદાય આપતા મારા અમેરિકામાં વસતા દેશબંધુઓનો મારા પરનો નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ જોઈ મારી આંખમાં આંસુ વહેવા લાગ્યા અને "હે પરમેશ્વર! આ બધાનો ઉપકાર કેવી રીતે ફેડું?" એમ તે દીનદયાળ જગન્નિયંતા પ્રભુની કરુણા માગી, મેં મારા ધ્યેયમૂર્તિ થયેલા અમેરિકાના કિનારાને છેવટના પ્રણામ કર્યા. મને મૂકવા આવેલું મારું દેખીતું કુટુંબ ચક્ષુ બાદ કોલિનમાં જઈ હું મારી નીચે જોવામાં રોકાઈ

પ્રકરણ ચોવીસમું

પાછી સ્વદેશમાં

'વ્હાઈટ સ્ટાર' લાઇનની 'ઓલિમ્પિક' આગબોટ ખૂબ મોટી અને અત્યંત વ્યવસ્થિત છે. મને હવે સમુદ્રપ્રવાસની ટેવ પડી હતી. વળી પ્રવાસમાં કઈ બાબતની સંભાળ રાખવી એનું મને અનુભવજન્ય જ્ઞાન થયેલું હોવાથી સ્વદેશ પાછા જતાં બધો પ્રવાસ ખૂબ મોજમાં અને અત્યંત સુખદાયક થયો.

હું આ વખતે બીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરતી હતી અને મારી કેબિનમાં ડૉ. બહાદુરજી નામનાં એક પારસીબાઈ આવે હતાં. એમની સોબતમાં મારા પ્રવાસના દિવસો બહુ આનંદમાં ગયા. આ આગબોટમાં પણ મારે રોટી, માખણ, ફળ અને ભાત એની ઉપર જ દિવસ કાઢવા પડતા. પણ આ આહારની ટેવ પડી ગયેલી હોવાથી હવે પહેલાં પ્રમાણે મને કંઈ લાગ્યું નહિ. સાતઆઠ દિવસનો પ્રવાસ કર્યા પછી અમારી આગબોટ લિવરપૂલ આવી પહોંચી. લિવરપૂલમાં બોટ ટ્રેનમાં બેસી હું ડૉ. બહાદુરજી આવે લંડન આવી અને ત્યાં હિંદુ હોસ્ટેલમાં ઊતરી. આ ઠેકાણે અમારા આશ્રમની મારી વિદ્યાર્થિની કુમારી દ્વારકા ભાલચંદ્ર * મળી અને તે મને ઠીક કામ લાગી. લંડનમાં બની શકે તો પંદર દિવસ રહેવું, જોવા જેવાં ઠેકાણાં જોવાં અને થઈ શકે તો આશ્રમના ફંડનું કામ થોડુંઘણું કરવું, એવા હેતુથી મને સગવડતાભરી ઓરડી મળશે કે કેમ, એની તપાસમાં હું હતી. પણ આ સંબંધમાં અમેરિકાના પ્રમાણમાં લંડનમાં મને ઘણી અગવડો દેખાઈ. લંડનમાં ઓરડીનું ભાડું વધારે અને તેના પ્રમાણમાં સગવડ ઓછી, એવો મને અનુભવ થયો. છેવટે અમેરિકાના મારા એક

*હવે મધ્યપ્રાંતની એકઝીકયુટીવ કાઉન્સિલના સભાસદ નામદાર તાંબેનાં પત્ની સૌ. રમાબાઈ તાંબે.

હિંદી મિત્રે તેના પંજાબી બૅરિસ્ટર મિત્રને આપેલો કાગળ ઉપયોગમાં આવ્યો. એમણે મારી સગવડ શીખ લોકોની શીખ વિદ્યાર્થી અને પ્રવાસી માટે લંડનમાં સ્થાપેલી 'ભૂપેન્દ્રનાથ ધર્મશાળા' પાસે એક ઓરડી ભાડે રાખી કરી આપી. તે વખતે લંડનમાં હડતાળ ચાલુ હોવાથી કોલસાની બહુ અછત હતી, અને તેને લીધે મારી રહેવાની ઓરડીમાં જેવી જોઈએ તેવી ગરમી નહોતી; તેથી રાત્રે ઠંડીને લીધે મારી ખૂબ વેઠવું પડયું હતું. આ ઓરડીમાં હું પાંચ અઠવાડિયાં રહી. બપોરનો વખત હું ઘણુંખરું જુદાજુદા ઓળખીતાઓને મળવામાં ગાળતી અને સંધ્યાકાળે પાછી સૂવા માટે ઓરડીએ આવતી.

લંડનમાં હતી ત્યારે 'શેકસપિયર હટ' નામના હિંદી વિદ્યાર્થીઓના છાત્રાલયમાં મેં "વિધવાશ્રમ" ઉપર એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું અને ત્યાંથી ફંડમાં ૨૦ પૌંડ મળ્યા હતા. હિંદુસ્તાન માટે લાગણી ધરાવનાર અને પ્રો. કવેંના પરિચિત મિ. પોલાકને તથા સૅંટ નિહાલસિંગ હું મળી હતી. પંજાબી બૅરિસ્ટરની મદદથી બ્રિટિશ મ્યૂઝિયમ અને જૂનો બકિંગહામ રાજમહેલ મને જોવા મળ્યાં.

લંડનથી હું પૅરિસ જવા નીકળી અને અમુક ગાડીએ આવું છું એમ ત્યાં વસતા અને મોતીનો વેપાર કરતા એક ગુજરાતી વેપારી પર તાર કર્યો. અમેરિકાથી નીકળતાં તેમના ઉપરનો એક ભલામણ-પત્ર મને મળ્યો હતો. એ વેપારી પૅરિસના સ્ટેશન ઉપર આવ્યા હતા અને તેઓ મને પોતાને ઘેર લઇ ગયા. આને લીધે પૅરિસમાં મારા લડત જેવા હાલ થયા નહિ. પૅરિસમાં હું એમને ત્યાં પાંચ અઠવાડિયાં રહી.

પૅરિસમાં મેં એક છોકરીઓની નમૂનેદાર પ્રાથમિક શાળા જોઈ અને બીજી એક બોર્ડિંગ શાળા જોઈ. પૅરિસ હતી ત્યારે મારા મિત્રની સહાયથી ત્યાં ઘણા વિદ્વાનોની મને ઓળખાણ થઇ. તેમાં પ્રો. આન્ટોબોલીયાઝ, ડૉ. ચૅંટિલ, મેડમ ચેનુ, મેડમ બુવાઇસિ, એ મુખ્ય હતાં. ફ્રેંચ લોકોને હિંદુસ્તાન માટે ઠીક સહાનુભૂતિ છે, અને તેઓ આપણને

મદદ કરવા તૈયાર છે, એમ તેમના પરિચયથી મને જણાયું. પેરિસમાં તે વખતે મારી વિનંતિ અને ત્યાંના સર્વ વેપારી મિત્રમંડળની મદદથી "એસોસિયેશન ડેસ હિંદૂસ=દી પેરિસ, ૨૬ સા. લામાટાઈન" નામની એક સંસ્થા હિંદુસ્તાનની પ્રવાસી સ્ત્રીઓને ફ્રાંસમાં મદદ કરવા માટે અસ્તિત્વમાં આવી છે. આ સંસ્થાના સેક્રેટરી હાલ પેરિસમાં રહેતાં, મરહૂમ દાદાભાઈ નવરોજીનાં પૌત્રી કુમારી નવરોજી છે. પેરિસમાં રહેતા વેપારી મિત્રો તરફથી આશ્રમ માટે મદદ મેળવવી, એવી મારી ધારણા હતી. પણ તે વખતે સર રવીંદ્રનાથ ટાગોર હિંદુસ્તાન પાછા ફરવા માટે પેરિસ થઈને જવાના હતા. તેમના સ્વાગત માટે ફાળો ઊઘરાતો હોવાથી મારાથી મારું કામ થઈ શકયું નહિ. ડૉ. ટાગોરના સ્વાગતપ્રસંગે હું ત્યાં હાજર હતી. તેમનું સન્માન થયા બાદ ઉત્તર-રૂપે એમણે જે વ્યાખ્યાન આપ્યું તે મને બરાબર યાદ રહેલું છે; તેનો સારાંશ હું નીચે આપું છું. એમના ભાષણ પછી મેં પણ ત્યાં ભાષણ આપ્યું.

"તમે મારો જે સત્કાર કર્યો તેને માટે હું તમારો આભારી છું. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં આપણી પ્રસિદ્ધિ થાય એટલે આપણું ઓળખાણ આપણા દેશબંધુઓને પડે છે તે ઉપરથી આપણા દેશમાં સારી બાબતોની તુલના કયા માપથી થાય છે, તેની કલ્પના કરવી જોઈએ આપણે બધા આજે ઈંગ્રેજી ભાષા ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવા જે ફાંફાં મારીએ છીએ તેના કરતાં ઓછી મહેનતથી આપણે આપણી ભાષાઓનું જ્ઞાન મેળવી શકીએ, છતાં તે પ્રત્યે આપણે દુર્લક્ષ કરીએ છીએ. હિંદુસ્તાનની ભાષાઓ એકબીજાની બહેનો જેવી છે, પણ ઇંગ્રેજી ભાષાના મોહમાં તેની આજે પાયમાલી થઈ રહી છે, એ કંઈ સારું ચિહ્ન નથી."

શ્રી. રવીંદ્રનાથ અને એમની પુત્રવધૂની સાથે જ હું માર્સેલ્સથી તા. ૨જી જુલાઈને શુમારે પી. ઓ. કંપનીની આગબોટ મોરિયામાં બીજા વર્ગમાં બેસીને મુંબઈ આવવા ઊપડી. મારી કેબિનમાં એક

નથી. હાલનું સ્ત્રીશિક્ષણ ઘણે અંશે પુરુષોના શિક્ષણને અનુસરે છે. તેમાં હવે વખતસર ફેરફાર કરવો જોઈએ.

હાલનાં ઘણાં કુટુંબોમાં એવું જોવામાં આવે છે, કે ઘરની ગૃહિણી ઉપર ઘરના હોંશિયાર નોકરચાકર પોતાનો જ હુકમ ચલાવે છે. તે જ પ્રમાણે ઘરનાં બાળકો પણ માની કોઈ પ્રકારે આમન્યા રાખતાં નથી. કોંકણમાં જૂની પરંપરાથી ચાલતાં આવેલાં ઘરોમાં આવી સ્થિતિ દેખાતી નહોતી. ઘરમાં બાળકો માને ગમે તેમ ઉત્તર આપી બૂમરાણ કરતાં દેખાય છે, અને પોતાનો બધો વખત હડૂતૂ-હડામા કરવામાં ગાળે છે. મારું કહેવાનું એમ નથી, કે છોકરાઓએ હમેશાં દીંગલીની જેમ ખૂણામાં બેસી રહેવું. માએ તેમને અભ્યાસ અને રમતના સમયો નક્કી કરી આપવા જોઈએ, અને તે પ્રમાણે તેમની પાસે અમલ કરાવી લેવો જોઈએ. માએ પોતે પોતાનું જીવન નિયમિત અને વ્યવસ્થિત કરવાથી નોકરચાકરો અને બાળકોને પણ સારી ટેવો પડશે.

ઘર એ એક શાળા જ છે. ગૃહિણી અને ગૃહસ્થ એ બે એ શાળાના મુખ્ય શિક્ષકો છે. તેમણે ઘરનાં બાળકો તથા નોકરચાકરોને ગૃહશિક્ષણ આપવાનું છે. શિક્ષકો જ્યારે જ ગાંભીર્ય છોડી ઘરમાંનાં માણસોને કેળવવાનું છોડી દે તો નોકરચાકર અને છોકરાંમાં અંધાધુંધીનું રાજ્ય પ્રવર્ત્યા વિના રહેશે નહિ. કેટલીક જગ્યાએ આવી અંધાધૂંધી મારા જોવામાં આવી છે. પચાસ વર્ષ પહેલાંના આપણા ઘરમાં આપણને જે શિક્ષણ મળતું તથા ટાપટીપ અને વ્યવસ્થિતપણાની જે ટેવો પાડવામાં આવતી તેવી જાતની અવસ્થા હાલનાં ઘરોમાં ભાગ્યે જ કોઈકે જોવામાં આવે છે.

પરદેશીની આપણી કુટુંબપદ્ધતિ હાલ પડી ભાંગવાની અણી પર છે. પરદેશીનાં મોટાં કુટુંબોમાં ભાગલા પડી હવે રાજા, રાણી અને યુવરાજ એટલા પર જ કુટુંબસંખ્યા આવી લાગી છે. પાશ્ચાત્ય સમાજોમાં કુટુંબો નાશ પામી હોટેલનું જીવન વધતું ચાલ્યું છે, તથા

વિવાહિત કરતાં અવિવાહિતની સંખ્યા વધતી જાય છે. આ ઉપરથી આપણે કંઈક શીખીશું કે તેમનું જ અનુકરણ કરશું ? આ બાબતમાં આપણા સમાજની સ્થિતિ ખૂબ વિચિત્ર થતી જાય છે.

આપણો દેશ ઉષ્ણ હોવાને લીધે અને આરોગ્ય વિષે બધે અજ્ઞાન હોવાને લીધે, અને આપણી સ્થિતિ ખૂબ ગરીબ હોવાને લીધે, આપણા દેશમાં યુરોપિયન રહેણીનું અનુકરણ થાય તો તેનું પરિણામ એકંદર સમાજ ઉપર અહિતકર થયા વગર રહેશે નહિ એમ મને લાગે છે. યુરોપિયન રહેણીમાં રહેલી સ્વચ્છતા, ટાપટીપ, ગૃહશિક્ષણ, ગાંભીર્ય ઇત્યાદિ સારા ગુણોનું અનુકરણ કરવાને બદલે ઉપરઉપરની ફેશનનું જ અનુકરણ હાલમાં આપણા સમાજમાં થાય છે.

જૂના કે નવા કોઈપણ જાતના ધાર્મિક આચાર ઘરમાં થતું ન હોવાથી આપણાં કુટુંબોમાં નૈતિક અને ઉચ્ચ ભાવનાની વૃદ્ધિ જેવી થવી જોઇએ તેવી થતી નથી. જરૂર કેટલાંક નમૂનેદાર અને સારાં કુટુંબો મળી આવશે; પણ તેટલાં બાદ કરીએ તો ઘણે ઠેકાણે અર્ધી યુરોપિયન અને અર્ધી હિંદુ રહેણી જોવામાં આવે છે. આવી સ્થિતિ હોવાથી આગળ ઉપર આપણી કુટુંબસંસ્થાનું શું થશે, એ વિષે ચિંતા થાય છે. યુરોપની સ્ત્રીઓ ઘર સંભાળવા ઉપરાંત અનેક સાર્વજનિક કામો કરે છે. દાખલાતરીકે, લેખો લખવા, સભાઓમાં જવું, વ્યાખ્યાનો આપવાં, બાળઉછેર અને બાળશિક્ષણની પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડવી, શહેરનું આરોગ્ય વધારવું, સ્ત્રીઓના દુઃખનો વિચાર કરવો વગેરે અનેક કામો તેઓ કરે છે.

આપણા દેશમાં આ કામનો સર્વ બોજો ભણેલી કુમારિકાઓ અને વિધવાઓ ઉપર પડે છે. પરંતુ આ કામમાં વિવાહિત સ્ત્રીઓ જો ભાગ લે તો ઘરના પુરુષોને પણ કામ કરવા ઉત્તેજન મળે અને આ બધું કામ સારી રીતે પાર પડે. આપણે ત્યાં વિવાહિત સ્ત્રીઓ કંઈ ને કંઈ અસ્વસ્થ પુરુષો આખો વખત કરતી જ હોય છે. તેને લીધે ભણેલો પતિ અથવા છોકરો પોતાની કુરસદનો ઘણોખરો

પેન્સમી બાઇની સોબત હતી. અમારી સ્ટીમરમાં ૨૫ હિંદી વિદ્યાર્થીઓ હતા. આ વિદ્યાર્થીઓ સાથે રવીંદ્રબાબુનું કાવ્યશાસ્ત્ર ઉપર વિવેચન થતું હતું તે સાંભળવામાં અમારો વખત બહુ આનંદમાં પસાર થતો. અનેક વાર ચાંદનીમાં બેસી કલાકના કલાક રવીંદ્રબાબુનાં વચનામૃતનું પાન કરવામાં અમે ગાળ્યા. એ ગતો અને એ પ્રસંગો હું કદી ભૂલીશ નહિ. આવી રીતે હું રવીંદ્રબાબુના સાથમાં તા. ૧૫મી જુલાઇએ મુંબઇ આવી પહોંચી. હવે હિંદુસ્તાનના કિનારા પર મારો પગ મૂકીશ, એ વિચારથી મારા મનમાં જુદીજુદી જાતના તરંગોનું તોફાન જાગ્યું. મુંબઇ આવ્યા બાદ બેત્રણ દિવસમાં જ હું હિંમણે આશ્રમમાં મારા કામ પર લેવાવા માટે ઊપડી ગઈ.

*

પ્રકરણ પચીસમું

સામાજિક પ્રશ્નો પર મારા કેટલાક વિચાર

હિંદુસ્તાનનાં આગેવાન સ્ત્રીપુરુષોએ સામાજિક પ્રશ્નો પર પોતાના મતો વારંવાર પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. સુધારકોએ તો એ જુદાજુદા પ્રશ્નો પર સામાજિક પરિષદોમાં ઠરાવો પણ પાસ કર્યા છે. બીજાઓની માફક મને યુક્તક્રિયા જ્ઞાન નથી તેમ કોઈ વિશ્વવિદ્યાલયની પદવી પણ મને મળેલી નથી. આથી આવા વિષયો પર લખવા માટે જે જ્ઞાન જોઇએ તે મને નથી. પણ સંસ્થાના કામ માટે ઘણાં વર્ષ સુધી પ્રવાસ કરવો પડેલો હોવાથી સમાજનાં જુદાંજુદાં દરયો જોવામાં આવ્યાં છે. તેમ જ યુરોપ અમેરિકાના પ્રવાસને લીધે ત્યાંના અને આપણા સમાજ વચ્ચે તુલના કરવાનું પણ મળ્યું છે. બીજાને કદી ન મળનારો એવો અનુભવ મને મળ્યો છે, તેની મદદથી મારા કેટલાક મતો હું અહીં આગળ

ૂ કરું છું. જુદાજુદા સામાજિક પ્રશ્નોનો વિચાર કરવામાં તેનો ાડો ઘણો ઉપયોગ થશે, એમ મને આશા છે.

સ્ત્રીઓના સાર્વજનિક જીવનના બે ભાગ કરી શકાય. અવિવા-ત સ્ત્રીઓ કરતાં વિવાહિત સ્ત્રીઓની સંખ્યા કયારેય અધિક જ વાની. કુટુંબપોષણ માટે પુરુષોને ઘરની બહાર જ ઉદ્યોગ રી પૈસા મેળવવા પડે છે, અને સ્ત્રીઓને ઘરમાં રહી કુટુંબરક્ષણ વું પડે છે. હાલની મોંઘવારીને લીધે પુરુષોને પહેલાં કરતાં જુદાં દાં કામો વધારે કરવાં પડે છે; તેથી તેમનો ઘણોખરો વખત ર બહાર જ જાય છે. ઉદ્યોગધંધામાં પડેલા પુરુષોનો કામનો સમય ણ અનિશ્ચિત હોવાથી, એવા પુરુષોને ઘરમાં રહેવાનો યે વખત નથી ોતા. આ સ્થિતિમાં છોકરાંનો બધો ભાર સ્ત્રીઓ પર જ પડે છે.

હાલમાં ઘરમાં બાળકોની રીતભાત, શિષ્ટાચાર, જેને અંગ્રેજીમાં 'ગૂડ મેનર્સ' કહે છે તેની ટેવ પાડવાનો જોઈએ તેટલો પ્રયત્ન રવામાં આવતો નથી. પૈસા ઘરમાં લાવીને નાખવા તે સિવાય રુષવર્ગનો ઘર સાથે વિશેષ સંબંધ રહેતો નથી. નોકરચાકર કે ાળકો સાથે પણ તેમનો વિશેષ સંબંધ થતો નથી. ઘરમાં તેમ જ ુંબમાં સારું વલણ અને શિસ્ત બેસાડવાની જવાબદારી સ્ત્રીઓ ર આવી પડી છે. સ્ત્રીઓ દેશની ભાવિ માતા હોવાથી તેમને ેમારોપયોગી સર્વ શિક્ષણ આપવું જોઈએ.

પ્રાથમિક સ્વરૂપનું વૈદક, બાળઉછેર, પાકશાસ્ત્ર, ફૂલવાડી, ગીચાકામ, ઘરની સ્વચ્છતા, અન્નસામગ્રીની ખરીદી અને ૈમલ, ગાયન, ધાર્મિક વિધિ તથા આચાર વગેરે સર્વે મહત્ત્વના વિષયોની માહિતી સ્ત્રીઓને આપવી જોઈએ.

હાલની ભણેલી છોકરીઓનું જ્ઞાન છોકરાઓના જેવું જ હોય છે, અને તે જ્ઞાનનો તેમને સંસારમાં જરા જેટલો પણ ઉપયોગ થતો નથી. હાલની ભણેલી છોકરીઓનો સંસાર આપણી અશિક્ષિત સ્ત્રીઓના સંસાર કરતાં વધારે ઠીક ચાલતો હોય છે એવું કંઈ દેખાતું

નથી. હાલનું ઔદ્યિપ્રણ ઘણે અંશે પુરુષોના શિક્ષણને અનુસરે છે. તેમાં હવે વખતસર ફેરફાર કરવો જોઇએ.

હાલનાં ઘણાં કુટુંબોમાં એવું જોવામાં આવે છે, કે ઘરની ગૃહિણી ઉપર ઘરના હોંશિયાર નોકરચાકર પોતાનો જ હુકમ ચલાવે છે. તે જ પ્રમાણે ઘરનાં બાળકો પણ માની કોઇ પ્રકારે આમન્યા રાખતાં નથી. કોંકણમાં જૂની પરંપરાથી ચાલતાં આવેલાં ઘરોમાં આવી સ્થિતિ દેખાતી નહોતી. ઘરમાં બાળકો માને ગમે તેમ ઉત્તર આપી ધૂમગણ કરતાં દેખાય છે, અને પોતાનો બધો વખત હતૂત-હમામા કરવામાં ગાળે છે. મારૂં કહેવાનું એમ નથી, કે છોકરાઓએ હમેશાં દીંગલીની જેમ ખૂણામાં બેસી રહેવું. માએ તેમને અભ્યાસ અને રમતના સમયો નક્કી કરી આપવા જોઇએ, અને તે પ્રમાણે તેમની પાસે અમલ કરાવી લેવો જોઇએ. માએ પોતે પોતાનું જીવન નિયમિત અને વ્યવસ્થિત કરવાથી નોકરચાકરે અને બાળકોને પણ સારી ટેવો પડશે.

ઘર એ એક શાળા જ છે. ગૃહિણી અને ગૃહસ્થ એ બે એ શાળાના મુખ્ય શિક્ષકો છે. તેમણે ઘરનાં બાળકો તથા નોકરચાકરોને ગૃહશિક્ષણ આપવાનું છે. શિક્ષકો બનતે જ ગાંભીર્ય છોડી ઘરમાંનાં માણસોને ફેરવવાનું છોડી દે તો નોકરચાકર અને છોકરાંમાં અંધાધૂંધીનું રાજ્ય પ્રવર્ત્યા વિના રહેશે નહિ. કેટલીક જગ્યાએ આવી અંધાધૂંધી મારા જોવામાં આવી છે. પચાસ વર્ષ પહેલાંના આપણા ઘરમાં આપણને જે શિક્ષણ મળતું તથા ટાપટીપ અને વ્યવસ્થિતપણાની જે ટેવો પાડવામાં આવતી તેવી બનતની વ્યવસ્થા હાલનાં ઘરોમાં કોઇક જ ઠેકાણે જોવામાં આવે છે.

પહેલાંની આપણી કુટુંબપદ્ધતિ હાલ પડી ભાંગવાની અણી પર છે. પહેલાંનાં મોટાં કુટુંબોમાં ભાગવા પડી હવે રાજા, રાણી ને યુવરાજ એટલા પર જ કુટુંબસંખ્યા આવી લાગી છે. પાશ્ચાત્ય સમાજોમાં કુટુંબો નાશ પામી હોટેલનું જીવન વધતું ચાલ્યું છે, તથા

વિવાહિત કરતાં અવિવાહિતની સંખ્યા વધતી જાય છે. આ ઉપરથી આપણે કંઈક શીખીશું કે તેમનું જ અનુકરણ કરશું ? આ બાબતમાં આપણા સમાજની સ્થિતિ ખૂબ વિચિત્ર થતી જાય છે.

આપણો દેશ ઉષ્ણ હોવાને લીધે અને આરોગ્ય વિષે અધે અજ્ઞાન હોવાને લીધે, અને આપણી સ્થિતિ ખૂબ ગરીબ હોવાને લીધે, આપણા દેશમાં યુરોપ્યન રહેણીનું અનુકરણ થાય તો તેનું પરિણામ બેકંદર સમાજ ઉપર અહિતકર થયા વગર રહેશે નહિ એમ મને લાગે છે. યુરોપિયન રહેણીમાં રહેલી સ્વચ્છતા, ટાપટીપ, ગૃહશિક્ષણ, ગાંભીર્ય ઇત્યાદિ સારા ગુણોનું અનુકરણ કરવાને બદલે ઉપરઉપરની ફેશનનું જ અનુકરણ હાલમાં આપણા સમાજમાં થાય છે.

જૂના કે નવા કોઈપણ જાતના ધાર્મિક આચાર ઘરમાં થતા ન હોવાથી આપણાં કુટુંબોમાં નૈતિક અને ઉચ્ચ ભાવનાની વૃદ્ધિ જેવી થવી જોઇએ તેવી થતી નથી. જરૂર કેટલાંક નમૂનેદાર અને સારાં કુટુંબો મળી આવશે; પણ તેટલાં બાદ કરીએ તો ઘણે ઠેકાણે અર્ધી યુરોપિયન અને અર્ધી હિંદુ રહેણી જોવામાં આવે છે. આવી સ્થિતિ હોવાથી આગળ ઉપર આપણી કુટુંબસંસ્થાનું શું થશે, એ વિષે ચિંતા થાય છે. યુરોપની સ્ત્રીઓ ઘર સંભાળવા ઉપરાંત અનેક સાર્વજનિક કામો કરે છે. દાખલાતરીકે, લેખો લખવા, સભાઓમાં જવું, વ્યાખ્યાનો આપવાં, બાળઉછેર અને બાળશિક્ષણની પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડવી, શહેરનું આરોગ્ય વધારવું, સ્ત્રીઓના દુઃખનો વિચાર કરવો વગેરે અનેક કામો તેઓ કરે છે.

આપણા દેશમાં આ કામનો સર્વ બોજો ભણેલી કુમારિકાઓ અને વિધવાઓ ઉપર પડે છે. પરંતુ આ કામમાં વિવાહિત સ્ત્રીઓ જો ભાગ લે તો ઘરના પુરુષોને પણ કામ કરવા ઉત્તેજન મળે અને આ બધું કામ સારી રીતે પાર પડે. આપણે ત્યાં વિવાહિત સ્ત્રીઓ કંઈ ને કંઈ કારણસર પુરુષો આગળ બડબડાટ કરતી જ હોય છે. તેને લીધે ભણેલો પતિ અથવા છોકરો પોતાની પુરસદનો ઘણોખરો

વખત કલબમાં ગાળે છે. બપોરના વખતની ચા પણ આ લોકો ઘર નજીક હોય છતાં બહારથી જ લે છે. ઘર એટલે એક વીંટી એની સ્થિતિ ઘણી જગ્યાએ દેખાતી હોય છે. પાશ્ચાત્ય દેશો પ્રમાણે ઘેર આવવા પુરુષોને એક પ્રકારનું આકર્ષણ લાગવું જોઇએ એવું આપણે અહીં લાગે છે કે કેમ એનો વિચાર દરેક પોતાના મનમાં જ કરી લેવો.

આપણાં છોકરાં અને આપણા ઘરના પુરુષ, એમને ઘર એ સુખનુ ધામ અને સમાધાનનું સાધન લાગવું જોઇએ. તેવું બનાવવાનો પ્રયત્ન સ્ત્રીઓની તરફથી થવો જોઇએ. આપણા ઘરની શોભા કેમ વધારવી, ધનુ આરોગ્ય કેમ વધારવુ, ઘર આનંદદાયક કેમ કરાય, એ બાબતનુ શિક્ષણ પ્રત્યેક ગૃહિણીએ લેવું જોઇએ. ગૃહવ્યવસ્થા એ વિષયની માથે ઉપર આપેલી માહિતી છોકરીઓની શાળામાં છોકરીઓને અપાય એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ.

આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓના સૌંદર્યની વૃદ્ધિ જેવી થવી જોઇએ તેવી થયેલી લાગતી નથી. આ બાબતમાં પાશ્ચાત્ય દેશોની સ્ત્રીઓ પાસે આપણી સ્ત્રીઓને ઘણું શીખવા જેવું છે. લગ્નને પહેલે દહાડે પોતાના પોષાક અને દેખાવ માટે જેટલી કાળજી ત્યાં સ્ત્રીપુરુષો લે છે તેટલી જ કાળજી લગ્ન થયાને પચ્ચીસ વર્ષ થઈ ગયાં હોય તો-પણ તેઓ લે છે. પોતે સુંદર અને સુઘડ દેખાવું અને પોતાના પતિનુ બધું ધ્યાન પોતા પર ચોંટી રહે એમ કરવું, એવી મહત્વા-કાંક્ષા ત્યા જોવામાં આવે છે. ને પતિ પણ લગ્ન થયા પહેલાં પોતાની ભાવી પત્નીનું મન ખેંચવા જે પ્રયત્ન કરે છે, એટલો જ પ્રયત્ન લગ્ન થયા બાદ પણ કરવામાં કસર રાખતો નથી. આથી તદ્દન ઊલટી સ્થિતિ આપણે ત્યાંની છે. ગૃહિણીનો ઘરમાંનો પોષાક તદ્દન નિર્માલ્ય જેવો હોય છે. આ બાબતમાં ટાપટીપથી રહો એમ જો ઉપદેશ કરવામાં આવે તો, "હવે કોઈ જોવાને આવવાનું છે શું ? જોવાનું હતું તે બધું જોવાઈ ગયું !" એમ ઉત્તર મળશે. લગ્ન અને

જનોઈ વખતે વરઘોડાઓમાં જતાં જેટલી પોષાકની કાળજી લેવામાં આવે છે તેના સોમા ભાગની પણ ઘરમાં પતિપત્ની પોતપોતાના પોષાકની કાળજી લેતાં નથી. 'હવે શું, લગ્ન થઈ ગયાં છે' એવા ઉદ્‌ગાર સંભળાય છે. પત્ની લગ્ન પછી પોતાના સૌંદર્યની અને પોષાકની કાળજી રાખે તો તેનાથી પતિને ખાતરીપૂર્વક આનંદ થશે; તે જ પ્રમાણે પતિ પત્નીની મરજી સંભાળવાનો પ્રયત્ન લગ્ન પછી પણ ચાલુ રાખે તો તેને લીધે પત્નીની પ્રસન્નતા વધશે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં આને એક કળા ગણી પતિ પત્ની દ્વારા એનો વિકાસ થાય છે. અને આને લીધે નીરસ અને દુઃખમય સંસારમાં એક નવું સુખ ત્યાંનાં દંપતીને અનુભવવાનું મળે છે અહીંનાં દંપતીઓએ એનું અનુકરણ કરવા જેવું છે. એથી લગ્ન જીવન વધારે પ્રેમમય અને સુખદાયક લાગશે અને તેથી જગતનો આનંદ અને સુખ વધશે.

પાશ્ચાત્ય દેશોની સ્ત્રીઓ તનતોડ મહેનત કરીને ઘરમાં સ્વચ્છતા રાખે છે. ઘરમાં હમેશાં શાંતિનું રાજ્ય પ્રવર્તે અને સલ્લાહસંપ વધે એવી વ્યવસ્થા ત્યાં રાખવામાં આવે છે. આનાથી ઊલટું આપણે ત્યાં કેટલાક શ્રીમંતોના ઘરમાં પણ ખૂણેખાંચરેથી વર્ષોનાં વર્ષોથી ભેગો થયેલો કચરો, કરોળીઆનાં જાળાં અને ન ધોયેલા ચાના પ્યાલા મળી આવશે. બારીના કાચ અને ઘરની પેટીઓની ઉપર વર્ષમાં એક વાર પણ હાથ ફેરવવાનો રિવાજ બહુ જ થોડી જગ્યાએ દેખાય છે. કેટલીક વાર ઘરમાંની ચીજો પણ ઠીક ઢાંકેલી રાખવાની કાળજી લેવામાં આવતી નથી. આને લીધે આરોગ્યને હાનિ પહોંચે છે.

આપણાં ઘરોનાં જાજરૂ અને વિલાયતનાં જાજરૂમાં કેટલો બધો ફરક માલુમ પડે છે ! યુરોપમાં સંડાસ સ્વચ્છ રાખવાની કાળજી લેવાય છે. આપણા દેશમાં તેમાં બીડીનાં ઠૂંઠાં પડેલાં હોય, મોરીઓ ભરેલી હોય, વગેરે ચીતરી ચડે એવું જોવામાં આવે છે. શૌચકૂપ સારો અને સ્વચ્છ રાખવાની હું હમેશાં કાળજી લઉં છું. અને સંસ્થાના શૌચકૂપ મેં અનેક વખત પોતે જ સાફ કર્યા છે. આ બાબતમાં

મારા પોતાના વર્તનથી જ બીજાને દાખલો બેસાડવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. અમેરિકાથી હિંદુસ્તાન આવ્યા બાદ હું પહેલી પ્રથમ જ્યારે હિંમ્મતે ગઈ ત્યારે પહેલું કામ જે મેં હાથમાં લીધું તે શૌચકૂપ સાફ કરવાનું હતું. મારો દાખલો જોઈ, તે વખતે કેટલીક વિદ્યાર્થિનીઓએ જાતે મને મદદ કર્યાનું યાદ આવે છે.

આ બધી વાત અહીં કહેવાનું કારણ એટલું જ, કે આપણા ઘરનાં બાળક, શૌચકૂપ આપણને સાફ રાખતાં આવડે નહિ તો પછી આપણને આપણું ઘર સાફ રાખતાં કેમ આવડશે, એની મને હમેશાં ચિંતા થાય છે. ખરી ચીઢ ગંદકી ઉપાડવામાં નથી, પણ ગંદકીમાં રહેવામાં છે. આ સમજણ આપણા મન પર ઠસે તો આરોગ્ય જાળવવાની બાબતમાં આપણે સારી સંભાળ રાખી શકીશું. અમેરિકામાં આ બાબત વિશે જેટલી સમજણ છે તેટલી આપણે ત્યાં દેખાતી નથી.

*

પ્રકરણ છવ્વીસમું

આપણી વિવાહપદ્ધતિ

આપણી વિવાહપદ્ધતિ સમાજની સ્થિરતા માટે અસ્તિત્વમાં આવી છે. કોઈ પણ વિવાહપદ્ધતિ પૂર્ણપણે નિર્દોષ હોઈ શકે નહિ. જે વિવાહપદ્ધતિને લીધે કુંવારા કરતાં પરણેલાઓની સંખ્યા વધે તે વિવાહપદ્ધતિ યોગ્ય છે, એમ કહેવું જોઈએ. બહેનોની બાળવિવાહ-પદ્ધતિને ટેકાવે હવે ગરીબીને લીધે કહો અથવા કેળવણીને લીધે કહો, પ્રૌઢ વિવાહપદ્ધતિ રૂઢ થઈ છે. પણ પ્રૌઢ એટલે કેટલી મોટી એની વ્યાખ્યા નક્કી કરવાની જરૂર છે. પ્રૌઢવિવાહની વ્યાખ્યા કોઈ નક્કી ન થાય તો વૃદ્ધ કુમારીના લગ્ન પણ પ્રૌઢવિવાહની વ્યાખ્યામાં આવી જશે. મારા મને વિવાહસમયે છોકરીની ઉંમર ૧૬ થી ૨૦ સુધીની અને છોકરાની ઉંમર ૨૫ થી ૩૦ સુધીની હોવી જોઈએ. બાબાએ તે

ઉંમરે યોગ્ય વરવધૂ જોઈ વિવાહ ગોઠવવો અને પછી તે છોકરી લેવાનું બહુ લંબાવવું નહિ. લગ્ન બહુ લંબાવવામાં આવે તો વરકન્યાને અવિવાહિત રહેવું પડે અને તેમને તેનું દુષ્પરિણામ ભોગવવું પડે. માટે ઉપરની વયમર્યાદામાં જ લગ્ન કરી નાખવાં, એ ગૃહસુખની દૃષ્ટિએ અતિશય ઇષ્ટ છે.

છોકરાછોકરીઓએ વૈયક્તિક સ્વાતંત્ર્યના મોહમાં ન ફસાતાં જેમણે તેમને જન્મ આપ્યો અને શિક્ષણ આપી મોટાં કર્યાં, તેમનાં ડહાપણ પર વિશ્વાસ રાખી સુખી થવાનો પ્રયત્ન કરવો. વડીલોએ પણ આ બાબતમાં પોતાના સંસારના અનુભવનો બાળકોને લાભ આપવો. રૂપ, પદવી અને પૈસાને ખોટું મહત્ત્વ આપવામાં આવે તો ઘણાં છોકરાછોકરીઓને કુંવારા જ રહેવું પડે. પહેલાંની આપણી બાળવિવાહપદ્ધતિ અને પશ્ચિમની પ્રીતિવિવાહપદ્ધતિ એ બે છેડાની વચ્ચેની વિવાહપદ્ધતિ આપણને વિશેષ ઉપયોગી થાય એવી છે. જાપાનમાં યે એ જ પદ્ધતિ લોકપ્રિય થઈ છે. છોકરાએ પોતાનું જીવન વધારે ખરચાળ બનાવી લગ્ન લંબાવવાનો માર્ગ સ્વીકારવો ન જોઈએ. છોકરીએ પણ અન્યવહારુ શરતો મૂકી જન્મ સુધી કુંવારી રહેવાનો નિશ્ચય કરવો ન જોઈએ. બધી છોકરીઓને આઈ. સી. એસ. [I. C. S.] વર મળવો શક્ય નથી. સારું માગું આવ્યું હોય ત્યારે પરીક્ષા પાસ કરવાનું બહાનું કાઢવું ગેરવાજબી છે. અભણથી પણ એક બે નાનાં બાળકોવાળા વિધુર જોડે નહિ પરણું, તેના કરતાં તો કુંવારી જ રહીશ—એવો આગ્રહ પણ અવ્યવહારુ ગણાય. વિવાહ વગર કોઈ પણ વ્યક્તિને પૂર્ણત્વ આવતું નથી. કેળવણીનો ઉપયોગ સ્ત્રીઓ પોતાનું ઘર સુધારવામાં કરશે તો જ તે શિક્ષણદ્વારા દેશનું તથા રાષ્ટ્રનું હિત સાધી શકશે. પોતાની છોકરીને અવિવાહિત રાખવામાં છોકરીને ભણાવવા કરતાં યે વધારે મોટી જવાબદારી પોતે ઉઠાવે છે, એમ વડીલોને લાગવું જોઈએ. છોકરીએ વિવાહ ન કરતાં કુંવારાં રહી નોકરી કરવી એમાં વધારે ભૂષણ રહેલું છે, એમ વડીલોએ માનવું યોગ્ય નથી. વિવાહ એટલે

એક જાતની આંધળોડ છે. આદર્શ વિવાહ લાખમાં ત્રણ ચાર જ મળશે. બીજાં લગ્નો આંધળોડ કર્યા વિના સુખકારક નહિ થાય. આ વાત છોકરાછોકરીઓના ખ્યાનમાં આવવી જોઈએ. અવિવાહિત સ્થિતિ એ વિવાહિત સ્થિતિ કરતાં વધારે અરક્ષાળ અને વધારે અગવડભરી છે. આ બીજું સત્ય પણ વડીલોએ છોકરાછોકરીનાં મનમાં ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પાશ્ચાત્ય દેશો પ્રમાણે અહીંનું લગ્નજીવન ટૂંકા સમયનું અને કેવળ કરારના સ્વરૂપનું અને એ યોગ્ય નથી. કર્તવ્ય અને સ્વાર્થત્યાગનો પાયો લગ્ન પાછળ હશે તો તે લગ્ન ચિરકાલિક થઈ દેશને તેમ જ ભાવિ વંશને લાભકારક થશે.

*

પ્રકરણ સત્તાવીસમું

સ્ત્રીસંસ્થાઓ અને તેમના પ્રશ્નો

આજ દેશમાં જુદા જુદા પ્રકારની રાષ્ટ્રીય અને ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓ ચાલે છે. દેશમાંની સ્ત્રીકેળવણીની સંસ્થાઓ પણ એક રીતે સાર્વજનિક સંસ્થાઓ જ છે. ફરક માત્ર એટલો જ છે, કે દેશની ઇતર સાર્વજનિક સંસ્થાઓ પ્રત્યે જેવું લોકોનું ધ્યાન હોય છે, તેવું સ્ત્રીશિક્ષણની સંસ્થાઓ પ્રત્યે નથી હોતું. આ બહુ ખેદજનક વાત છે. સ્ત્રીશિક્ષણ સંસ્થાની કોઇક વિદ્યાર્થિની કે શિક્ષિકાનો વિવાહ થાય ત્યારે માત્ર તે સંસ્થા ઉપર અનેક બાજુથી નિંદાત્મક ટીકાઓ થાય છે.

ખરું જોતાં મહારાષ્ટ્રમાં કામ કરતી સ્ત્રીશિક્ષણ સંસ્થાઓ કોઈ એક વ્યક્તિની માલિકીની નથી પણ સાર્વજનિક છે, અને તે સંસ્થાઓ ઉપર લોકોએ નીમેલી કાર્યવાહક સમિતિની દેખરેખ છે. લોકોએ તે સંસ્થાના સભાસદ થઈ પોતાના પ્રતિનિધિને આ કાર્યવાહક સમિતિમાં ચૂંટવા જોઈએ. હાલ તેમ થતું નથી. કાર્યવાહક સમિતિમાં નિમાતા સ્ત્રીપુરુષો ઉપર સમાજનો વિશ્વાસ હોય તો તેઓ પોતાનું કામ વધારે સારી રીતે કરી બતાવી શકે.

સ્ત્રીશિક્ષણ સંસ્થાઓએ શીલવતી, દેશાભિમાની અને સંસ્કારી બાળાઓ તૈયાર કરવી જોઈએ, એવી લોકોની અપેક્ષા હોય છે. સ્ત્રી-શિક્ષણ સંસ્થામાં અભ્યાસ કરનારે પોતાને માથે કેટલી મોટી જવાબદારી છે તે હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. હિંદુસ્તાનમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓના શીલ પ્રત્યે લોકોનું ધ્યાન વધારે હોય છે; માટે મહાવિદ્યાલયો અને વિનયમંદિરોમાં ભણતી છોકરીઓએ પોતાનું વર્તન પોતાની સાથે ભણતા છોકરાઓના જેવું ન રાખતાં વધારે શીલયુક્ત અને નમ્ર રાખવું જોઈએ.

તેમણે પોતાનાં પોશાક અને રીતભાત કોઈ રીતે દોષયુક્ત દેખાય નહિ, એવાં સભ્ય અને શિષ્ટ રાખવા જોઈએ. પોતાના શિક્ષકો (તે વિવાહિત હોય કે અવિવાહિત હોય) સાથેનો સંબંધ કામ પૂરતો જ રાખવો જોઈએ, કારણ, આ બાબતમાં થોડી પણ વધારે છૂટ લેવામાં આવે છે તો વિદ્યાર્થિની વર્ગ તેમ જ બહારના સમાજમાં અનેક પ્રકારની ગેરસમજ ફેલાય છે.

સંસ્થાનું કામ કરતાં લોકો તરફથી વારંવાર એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે, કે સંસ્થામાં સ્ત્રી અને પુરુષ શિક્ષકોની સંખ્યા કેટલી છે? માત્ર સ્ત્રીશિક્ષિકાઓ જ કેમ રાખવામા નથી આવતી? મારી દૃષ્ટિએ બી. એ., એમ. એ. થયેલી સ્ત્રીઓની સંખ્યા હજુ બહુ થોડી છે. અને તેમાંથી જેઓ નોકરી કરવા ચાહે છે, તેમનો લાભ વધારે પગાર મળતો હોવાથી સરકારી સંસ્થાઓને જ વધારે મળે છે. ખાધે-પીધે સુખી હોય એવી ભણેલી સ્ત્રીઓનું ધ્યાન હજુ જોઈએ તેટલું સાર્વજનિક સંસ્થાઓમાં ઓછે પગારે કામ કરવા પ્રત્યે લાગતું નથી. આવી અનેક અડચણોને લીધે હાલ પુરુષઅધ્યાપકો રાખીને શિક્ષણની સગવડ કરવી પડે છે. પુરુષઅધ્યાપકો દ્વારા સ્ત્રીશિક્ષણનું કામ બરાબર થાય તે માટે તેમની નોકરીને ઓછુંવત્તું સ્થાયી સ્વરૂપ આપવું પડે છે. અને આ રીતે ૧૦–૧૧ વર્ષે તેમનું કામ લીધા બાદ યોગ્ય સ્ત્રીઅધ્યાપિકા મળતા જ તેમને રજા આપવી કઠણ થાય છે.

પુરુષો સ્ત્રીશિક્ષણ સંસ્થામાં કામ કરે એ વાત લોકોને હજુ જોઈએ તેટલી પસંદ પડતી લાગતી નથી. આવી સ્થિતિમાં પુરુષ અધિકારી અને શિક્ષકોએ સ્ત્રીશિક્ષણ સંસ્થા ચલાવતાં બહુ કાળજી રાખવી જોઈએ. આ બાબતમાં કેવું વર્તન હોવું જોઈએ, એ વિશે પ્રો. કર્વેએ ઉત્તમ દાખલો બેસાડ્યો છે. એમનો દાખલો અમારા સર્વે ભાઈઓ ધ્યાનમાં રાખશે એવી આશા છે.

સ્ત્રીશિક્ષણમાં કામ કરતી શિક્ષિકાઓ ઉપર પુરુષશિક્ષકો કરતાં વધારે જવાબદારી આવી પડે છે. છોકરીઓ પુરુષશિક્ષકો કરતાં સ્ત્રીશિક્ષિકાઓનું વધારે અનુકરણ કરે છે. માટે ખાસ કરીને સ્ત્રીઓએ પોતાનું વર્તન આદર્શરૂપ રાખી સંસ્થાનું સર્વે કામ યોગ્ય રીતે બરાબર ચાલે એવી કાળજી રાખવી જોઈએ.

*

પ્રકરણ અઠ્ઠાવીસમું

સ્ત્રી-ઉન્નતિની ભાવિ દિશા

હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓની દશા અનેક દૃષ્ટિએ બરાબર છે. અને તેને સુધારવા સુધારકોના સતત પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે. યુરોપમાં પણ સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની ચળવળ છેલ્લા બસો ત્રણસો વર્ષથી સતત ચાલી રહી છે. યુરોપની સ્ત્રીઓએ આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું છે, પરંતુ તેથી તેમનો ગુલામી દશામાંથી જે છૂટકારો થવો જોઈએ તે થયો નથી. સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય એટલે પુરુષોથી સ્ત્રીઓએ તદ્દન સ્વતંત્ર અને સ્વાવલંબી થવું એવો અર્થ થતો હોય તો એવી સ્વતંત્રતા કુદરતી રીતે અશક્ય અને સામાજિક દૃષ્ટિએ અનિષ્ટ તેમ જ અવ્યવહાર્ય છે.

આજ હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓને કાયદાની દૃષ્ટિએ કેટલાક અધિકારો મળવા જોઈએ એમાં શંકા નથી. પણ એ દુઃખવિમોચન પુરુષો સાથે સહકાર કરીને જ વધારે જલદી થઈ શકે એમ છે. પણ તેથી

પુરુષની ગુલામીમાંથી છૂટવા માટે સ્ત્રીઓ નોકરીની ગુલામી સ્વીકારે એમ ન થવું જોઈએ. યુરોપમાં સ્ત્રીઓની આર્થિક સ્વતંત્રતાને લીધે થયેલી શોચનીય સ્થિતિ જોઈ આપણા દેશની સ્ત્રીઓએ બોધ લેવો, અને સ્વાતંત્ર્યની કલ્પનાની તેમણે પુનર્ઘટના કરવી, એવી મારી તેમને નમ્ર વિનંતિ છે. પુરુષોએ સ્ત્રીઓ ઉપર અન્યાય ગુજર્યો હોય તે દૂર કરવા ચળવળ કરવા હરકત નથી. સુધારકોના પ્રયત્નોથી સતીનો કાયદો, વિધવાવિવાહનો કાયદો, સંમતિ-વયનો કાયદો ઇત્યાદિ અનેક કાયદાઓ જે પસાર થયા છે તે આ ચળવળનાં જ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણો છે. બીજા પણ જે કાયદાઓ કરાવવા ઘટે તે જરૂર કરાવી લેવા પ્રયત્ન કરવો. પણ તે ઉપરાંતની સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યની ચળવળ યુરોપના અનુકરણરૂપે ન થવી જોઈએ. યુરોપની ચળવળને પરિણામે સ્ત્રીપુરુષોમાં સ્પર્ધા શરૂ થઈ છે, અને સ્ત્રીઓએ પુરુષોનાં કર્તવ્યક્ષેત્રોમાં પ્રવેશ કરી પોતાનાં કર્તવ્યક્ષેત્રો, જે ઘર અને કુટુંબ, તેથી પોતાને કેટલીક બાબતોમાં અલગ કરી નાખી છે. આવી સ્થિતિ હિંદુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થાય એ યોગ્ય નથી.

હિંદુસ્તાનની દરેક સ્ત્રીએ સામાન્ય રીતે ઉત્તમ ભગિની, ઉત્તમ માતા અને ઉત્તમ પત્ની થવાનું ધ્યેય પોતાની આગળ રાખવું જોઈએ. અને સ્ત્રીઓને આપવાના શિક્ષણનો હેતુ ઉપરના ધ્યેયને સુસંગત હોવો જોઈએ. યુરોપમાં સ્ત્રીપુરુષના શિક્ષણમાં પ્રકૃતિ-ભેદ અને કર્તવ્યક્ષેત્રભેદની દૃષ્ટિએ ફરક કરવો જોઈએ એવી ચળવળ શરૂ થઈ છે. ત્યાંનું શિક્ષણ સ્ત્રીને માતા તથા ગૃહિણીનું કર્તવ્ય બજાવવા માટે જેટલું જોઈએ તેટલું ઉપયોગી થતું નથી, એમ ત્યાંના કેટલાક વિદ્વાનો કહેવા લાગ્યા છે.* જે છોકરીઓનાં લગ્ન

* આ સંબંધમાં વિશેષ ચર્ચા પ્રો. કર્વેના આત્મવૃત્તના બીજા ભાગના ત્રીજા પ્રકરણમાં કરેલી છે, એ સર્વ વાચકોએ અવશ્ય વાચવી. –લેખિકા (આ પુસ્તકનો અનુવાદ શ્રી. જીવણલાલ અમરશીએ બહાર પાડ્યો છે.)

[અનુવાદક]

થયાં છે, અને જે છોકરીઓ આજ ત્યાં સંસાર ચલાવે છે, તેમની ગૃહવ્યવસ્થા આપણી અહીંની છોકરીઓએ અનુકરણ કરવા જેવી છે

હિંદુસ્તાનમાં પણ કર્તવ્યભેદની દૃષ્ટિએ સ્ત્રી અને પુરુષના શિક્ષણમાં કંઈ જ ફરક ગણવામાં ન આવે તો અહીં પણ યુરોપની માફક સ્ત્રીઓ પર ખરાબ પરિણામ થયા વિના રહેશે નહિ આજે જ એવું ખરાબ પરિણામ કેટલીક જગ્યાએ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવેલી સ્ત્રીઓ પર થયેલું જોવામાં આવે છે માટે વખતસર ચેતીને આપણે સ્ત્રીશિક્ષણની બાબતમાં જાપાનનું અનુકરણ કરવાનો હવે વખત આવી લાગ્યો છે

હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓ સુમાતા અને સુગૃહિણી થાય એ હેતુથી પ્રો. કર્વેએ ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી છે. એ પ્રવૃત્તિ અતિશય યોગ્ય સમયે શરૂ થઈ છે, એમ કહેવાને હરકત નથી આ ચળવળ પ્રત્યે ભણેલાઓનું જેટલું ધ્યાન ખેંચાવું જોઈએ તેટલું ખેંચાતું નથી, એ બહુ ખેદની વાત છે ગરીબ માબાપો શિક્ષણથી ઉત્પન્ન થયેલી બેકારી આપ આગળ દેખતા છતા, તેઓ પોતાની છોકરીને અથવા સ્ત્રીઓને આગળ ઉપર નોકરી મળી શકશે એ મોહથી છોકરાઓની પાઠશાળામાં જ ભણવા મોકલે છે વિવાહ કરવા ઇચ્છનારી છોકરીઓને નોકરી પર વળગાડવાથી તે છોકરીઓની 'ન સંસાર, ન મોક્ષ' એવી સ્થિતિ થાય છે સ્ત્રીઓને માટે વિવાહિત સ્થિતિ કરતાં નોકરીની દશા વધારે ગુલામીની છે પૈસાની આ ગુલામગીરી કરતાં સંસારમાંની પ્રેમની ગુલામગીરી સ્ત્રીઓને વધારે પસંદ કરવાને હરકત નથી. સ્ત્રીઓને માટે સુમાતા અને સુગૃહિણી થવાના ધ્યેય કરતાં આર્થિક સ્વતંત્રતા મેળવવી, એ કંઈ હરકોઈનું ધ્યેય છે સ્ત્રીઓએ ઘરગથ્થુ ઉદ્યોગ-ધંધા (Cottage Industries) ઘરમાં રહી જરૂર કરવા સ્ત્રીઓ વિવાહિત હોય તો યે તેમને ડૉક્ટર, નર્સ તથા શિક્ષિકાઓનો ધંધો કરવામાં હરકત આવશે નહિ ઊલટું એ કામો તેઓ વધારે ઉત્સાહપૂર્વક કરી શકશે, એમ લાગે છે ગામડાંઓમાં

તથા મોટા શહેરોમાંની સામાજિક પરિસ્થિતિ એટલી બધી ભયંકર હોય છે કે મુશ્કિલિત સ્ત્રીની વિવાહિત સ્થિતિ અવિવાહિત સ્થિતિ કરતાં ઓછી ત્રાસદાયક અને દુઃખી છે, એમ માલમ પડ્યા વિના રહેતું નથી. સામાજિક નિંદા, ઉપહાસ, મત્સર વગેરે અનેક બાબતોથી અવિવાહિત સ્ત્રીઓને પોતાનું રક્ષણ કરવું પડે છે. અને તેનો સહેલો ઉપાય જોઈએ તો સ્ત્રીઓએ પરણવું એ જ છે. જો તેઓ અવિવાહિત રહીને સામાજિક કામ કરવા ઈચ્છે તો તેઓ મર્યાદાઓના આશ્રય તજી રહીને જ ઘણાખરાં કામ બરોબર કરી શકે છે.

સ્ત્રીઓની વિદ્યાપીઠની પ્રવૃત્તિને સ્થાયીપણું આવવા માટે ભવિષ્યમાં અનેક પ્રયત્નો થવાની જરૂર છે. "સ્ત્રીઓનો અભ્યાસક્રમ પુરુષોના અભ્યાસક્રમ કરતાં જુદો હોવો જોઈએ," એવો ઠરાવ દર વર્ષે અખિલ ભારતીય સ્ત્રીપરિષદમાં પસાર થાય છે આ ઉપરથી એકમતનું વલણ કઈ પ્રવૃત્તિની તરફેણમાં છે એ દેખાઈ આવે છે.

સ્ત્રીઓના વિદ્યાપીઠ નૈસ્થિર સ્વરૂપઆપવું એ જ પ્રો. કર્વેનું ચમત્કારિક સ્મારક થશે. સર્વ ભાઈબહેનો આ માટે પ્રયત્નની પરીકાષ્ઠા કરી હિંદુસ્તાનના સ્ત્રીશિક્ષણને રાષ્ટ્રીય લક્ષ આપવા થોડો પણ પ્રયત્ન કરશે, એવી આશા છે.

*
**

પરિશિષ્ટ ૧

અમેરિકા જવા માટે તૈયારી

અમેરિકાના પ્રવાસનો અહેવાલ વાંચીને મારી એકાદ હિંદી બહેન અમેરિકા જવા તૈયાર થાય તો મને ઘણો સંતોષ થશે. આજ આપણા હિંદુસ્તાનની કુલીન, લાયક, આશાજનક, સુસ્વરૂપ, ધનવાન અને બુદ્ધિવાન એવી ખાસ પસંદગીની છોકરીઓ અમેરિકા જાય તો તેમને હિંદુસ્તાન અને ઈંગ્લંડ એ બે દેશો કરતાં ત્યાં વધારે શીખવાનું મળશે. આવી છોકરીઓ ત્યાં જાય તો અમેરિકન લોકોનું મન હિંદી સ્ત્રીઓના સંબંધમાં આજે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓને લીધે જે કલુષિત થયેલું છે તે સાફ થશે અને તે બાળાઓ પણ પાછી આવ્યા બાદ પોતાની માતૃભૂમિની વિશેષ સેવા કરી શકશે એમ મારી ખાતરી છે.

અમેરિકા જવા ઇચ્છતી છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓની માહિતી માટે ત્યાં ગયા પહેલાં કઈ કઈ વસ્તુઓ લેવી જોઇએ અને કેવા પ્રકારની તૈયારી કરવી જોઇએ તેની માહિતી સ્વાનુભવ પરથી નીચે આપી છે તેનો ઉપયોગ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પ્રવાસ કરવા ઇચ્છતી સર્વ સ્ત્રીઓને થશે એમ આશા છેઃ

કપડાં તથા બીજા સામાનની ઠામચલાઉ યાદી

નંગ		આશરે કિંમત રૂપિયા
૨	ઊનના 'ઓપન અંડરવેર'	૮૦–૦
૪	'પેટીકોટ'–૨ ઊનના, ૨ સુતરાઉ	૪૮–૦
૪	ગંજીફરાક–૨ „ ૨ „	૧૨–૦
૨	સુતરાઉ સાડીઓ	૩૦–૦
૨	રેશમી સાડીઓ	૧૦–૦
૧		

૧૨	(કામ) મોજાં (અંગોઠીનાં અને અંગો સતરાઉ)	૪–૦
૨	મોજાં	૧–૦
૧	ગોદડી ઊન ભરેલા વજનની	૧૯–૦
૧	,, હલકી	૪–૦
૨	,, ઉપર સિલ્કપર	૩–૦
૧	કાનો મોટરકોટ	૩૦–૦
૧	ઓવરકોટ	૩૦–૦
૧	ટ્રેમિનટ્રંક	૨૦–૦
૧	સ્ટીમરટ્રંક	૧૬–૦
૧	ડેક ચેર	૬–૦
૧	અનપૂર્ણા કૂકર	૨૫–૦

કુલ રૂા. ૭૨૫

ઉપરના સામાન ઉપરાંત પ્રવાસમાં ઉપયોગી થાય એવી વસ્તુઓ, જેવી કે, ફ્રુટસૉલ્ટની બાટલી, એનિમા, ક્વિનાઈન, માથાના દુઃખાવા માટે ગોળીઓ, બામ, વેસેલિન, આયોડિન વગેરે જરૂરી ઓસડો, નખ કાપવાની કાતર, લેખનસામગ્રી, હિંદુસ્તાન વિષે સામાજિક, ઔદ્યોગિક, રાજકીય તથા ધાર્મિક સાહિત્યનાં ચૂંટેલાં અને ઉપયોગી પુસ્તકો પણ સાથે લેવા ભૂલવું નહિ. એ સિવાય લાડુ, ચીવડો નાસ્તાનાં ડબ્બા, કેરીના થિજાવેલા (કન્ડેન્સ્ડ) દૂધના સાથે લેવા વળી અનપૂર્ણા કૂકર અને બીજાની સામાન સાથે લેવો, જેથી કરીને કૂકરમાં દરરોજ આપણે રાંધવાનો સામાન ભરી તેને આગગાડીના બકિંગહામાં ચાલતી મંગાવવાની વ્યવસ્થા નોકરચાકરોને તથા બીજા અધિકારીઓને થોડી બક્ષીસ આપી કરાવી શકાય. શરૂઆતમાં રસોઈની ટેવ પડી જાય ત્યાંસુધી આ વ્યવસ્થા પ્રવાસ બહુ અગવડભરી થવાનો સંભવ છે.

મારો પ્રવાસનો પહેલો જ પ્રસંગ હોવાથી હું આટલી વ્યવસ્થા કરી શકી નહોતી, પણ અનુભવથી હું ઉપરની માહિતી આપું છું: મને જે પ્રમાણે માહિતી મળી હતી તે પ્રમાણે તૈયારી કરી અને આગબોટમાં ફળ વગેરે મળે છે અને બાવાની વ્યવસ્થા પણ હોય છે, એ સમજૂતીથી ઘેરથી આવેલો ભાથાનો સામાન મેં પાછો મોકલ્યો હતો. અને ટાઢનાં કપડાંની તો આમ તૈયારી કરી નહોતી. આથી મારા બહુ બુરા હાલ થયા. જેમને યુરોપમાં પ્રવાસ કરવો છે, અને ત્યાં વિદ્યા અથવા વ્યાપાર માટે ઘણા દિવસ ગાળવા છે તેમણે જતાં પહેલાં ચારપાંચ મહિના બૂટની, પ્રવાસના તથા યુરોપના પોશાકની, અને ત્યાંની રીત પ્રમાણે કાંટા-ચમચાથી જમવાની, આ ત્રણ ટેવો અભ્યાસથી તથા તેમાં કુશળ લોકોની સલાહથી સારી રીતે પાડી લેવી જોઈએ. આથી તેઓ અનેક મુશ્કેલીમાંથી ઊગરશે. દૂધ, બ્રેડ, માખણ, ફળો, એ જ મારો આરંભથી છેવટ સુધીનો આહાર હતો. મારી દૃષ્ટિએ આ આહાર ઠીક હતો; પણ બધાને જ એ આહાર ઉપર ત્યાં રહેવું ફાવે એમ મને લાગતું નથી. અમેરિકામાં શાકાહાર ઉપર રહેવું અશક્ય નથી. પણ તેમ કરવા માટે હાથે રસોઈ કરવાની તૈયારી હોવી જોઈએ, અને તેટલો વખત મળવો જોઈએ. વળી તે ઉપરાંત કોઈક વાર અમેરિકાનાં જુદાં જુદાં શહેરોમાં આપણા દેશની માફક દાળ, ચોખા, તેલ વગેરે વસ્તુ બિલકુલ મળતી નથી. તેથી બહુ કફોડી દશા થાય છે. અહીંથી વસ્તુઓ મંગાવવી અને તે પર નિર્વાહ કરવો, એ બહુ ત્રાસદાયક અને કોઈ વાર અગવડભર્યું માલૂમ પડે છે. ત્યાંની હોટેલોમાં જઈ શાકાહાર કાયમ રાખવો હોય તો માત્ર દૂધ, બ્રેડ, બટર ઉપર જ રહેવાની તૈયારી હોવી જોઈએ. અને કેવળ એટલા ઉપર વરસોવરસ ચલાવવું ઘણાને અશક્ય થયા વિના રહેતું નથી. ડાક્તરી શાખા, વિજ્ઞાન શાખા, એન્જીનિયરીંગ અને ખેતીવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરનારાઓને ઘેર રાંધવા માટે સમય જ મળતો નથી, અને તેથી તેમને હોટેલો ઉપર જ આધાર રાખવો પડે છે. મોટાં શહેરોમાં

૧૨	(ડઝન) ગ્લાસ (અર્ધા કિલ્લાના અને અર્ધા સાદરાના)	૪–૦
૨	મફલર	૬–૦
૧	ગ્લેડી બૂટ બટોના પેઝાના	૧૦–૮
૧	,, શૂ	૪–૦
૨	,, ડેક સ્લિપર	૩–૦
૧	કંડીનો ગોલરોટ	૩૦–૦
૧	ટ્રેડબેગ	૩૦–૦
૧	કેબિન ટ્રંક	૨૦–૦
૧	સ્ટીમર ટ્રંક	૪૦–૦
૧	ડેક ચેર	૬–૦
૧	અન્નપૂર્ણા કુકર	૨૫–૦

કુલ રૂ. ૩૨૫

ઉપરના સામાન ઉપરાંત પ્રવાસમાં ઉપયોગી થાય એવી વસ્તુઓ, જેવી કે કુરસોદ્દની બાટલી, ઓનિમા, ક્વિનાઈન, માથાના દુ:ખાવા માટે ગોળીઓ, બામ, વેસેલિન, આયોડિન વગેરે જરૂરી ઓસડો, નખ કાપવાની કાતર, લેખનસામગ્રી, હિંદુસ્તાન વિષે સામાજિક, ઔદ્યોગિક, રાજકીય તથા ધાર્મિક સાહિત્યનાં ચૂંટેલાં અને પ્રમિ પુસ્તકો પણ સાથે લેવા ભૂલવું નહિ. એ સિવાય લાકુ, ચીવડો નાસ્તાનાં ફળો, કેરીના ચિન્નચેલા (કન્ડેન્સ્ડ) ડબ્બા સાથે લેવા વળી અન્નપૂર્ણા કૂકર અને ખીચડીનો સામાન સાથે લેવો, જેથ કરીને કૂકરમા દરરોજ આપણે રાંધવાનો સામાન ભરી તેને આગ બોટના ભઠ્ઠિયારામા કોલસી મંગાવવાની વ્યવસ્થા નોકરચાકરોને તથા બીજા અધિકારીઓને થોડી બક્ષીસ આપી કરાવી શકાય શરૂઆતમા રસોઈની ટેવ પડી જાય ત્યાસુધી આ વ્યવસ્થા પ્રવાસ બહુ અગવડભરી થવાનો સંભવ છે

મારો પ્રવાસનો પહેલો જ પ્રસંગ હોવાથી હું આટલી વ્યવસ્થા કરી શકી નહોતી, પણ અનુભવથી હું ઉપરની માહિતી આપું છું. મને જે પ્રમાણે માહિતી મળી હતી, તે પ્રમાણે તૈયારી કરી અને આગબોટમાં ફળ વગેરે મળે છે અને બાવાની વ્યવસ્થા પણ હોય છે, એ સમજૂતીથી ઘેરથી આવેલો ભાથાનો સામાન મેં પાછો મોકલ્યો હતો. અને ટાઢનાં કપડાંની ત્યે ખાસ તૈયારી કરી નહોતી. આથી મારા બહુ બુરા હાલ થયા. જેમને યુરોપમાં પ્રવાસ કરવો છે, અને ત્યાં વિદ્યા અથવા વ્યાપાર માટે ઘણા દિવસ ગાળવા છે તેમણે જતાં પહેલાં ચારપાંચ મહિના બૂટની, પ્રવાસના તથા યુરોપના પોશાકની, અને ત્યાંની રીત પ્રમાણે કાંટા-ચમચાથી જમવાની, આ ત્રણ ટેવો અભ્યાસથી તથા તેમાં કુશળ લોકોની સલાહથી સારી રીતે પાડી લેવી જોઇએ. આથી તેઓ અનેક મુશ્કેલીમાંથી ઊગરશે. દૂધ, ઇંડ, માખણ, ફળો, એ જ મારો આરંભથી છેવટ સુધીનો આહાર હતો. મારી દૃષ્ટિએ આ આહાર ઠીક હતો; પણ બધાને જ એ આહાર ઉપર ત્યાં રહેવું ફાવે એમ મને લાગતું નથી. અમેરિકામાં શાકાહાર ઉપર રહેવું અશક્ય નથી. પણ તેમ કરવા માટે હાથે રસોઇ કરવાની તૈયારી હોવી જોઇએ, અને તેટલો વખત મળવો જોઇએ. વળી તે ઉપરાંત કોઈક વાર અમેરિકાનાં જુદાં જુદાં શહેરોમાં આપણા દેશની માફક દાળ, ચોખા, તેલ વગેરે વસ્તુ બિલકુલ મળતી નથી. તેથી બહુ કફોડી દશા થાય છે. અહીંથી વસ્તુઓ મંગાવવી અને તે પર નિર્વાહ કરવો, એ બહુ ત્રાસદાયક અને કોઈ વાર અગવડભર્યું માલમ પડે છે. ત્યાંની હોટેલોમાં જઈ શાકાહાર કાયમ રાખવો હોય તો માત્ર દૂધ, ઇંડ, બટર ઉપર જ રહેવાની તૈયારી હોવી જોઇએ. અને કેવળ એટલા ઉપર વરસોવરસ ચલાવવું ઘણાને અશક્ય થયા વિના રહેતું નથી. ડાક્તરી શાખા, વિજ્ઞાન શાખા, એન્જીનિયરીંગ અને ખેતીવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરનારાઓને ઘેર રાંધવા માટે સમય જ મળતો નથી, અને તેથી તેમને હોટેલો ઉપર જ આધાર રાખવો પડે છે. મોટાં શહેરોમાં

કેટલીક શાકાહારી હોટેલો નજરે પડે છે, પરંતુ તે કોઈ કોઈ વાર એટલી દૂર હોય છે કે ત્યાં જમવા જવા માટે સમય અને પૈસો બન્નેનો વ્યય કરવાની તૈયારી જોઈએ. શ્રીમંત વેપારી અથવા કેટ બોજ કે સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર જેવા શ્રીમંત પ્રવાસીઓની વાત જુદી કહેવાય. તેઓ પોતાની ઇચ્છા મુજબ આવાની વ્યવસ્થા કરવા માટે પોતાની સાથે રસોઇયો રાખવા શક્તિમાન હોય છે. નિર્ધન વિદ્યાર્થીઓ કે પ્રવાસીઓની એવી સ્થિતિ હોતી નથી.

ઉપરના બધા વિવેચન ઉપરથી જેમને માંસ ખાવાની ટેવ છે, અથવા તેવી ટેવ પાડી શકે એવા છે, તેમને પ્રવાસમાં કે ત્યાંના જીવનમાં ઉપર બતાવેલી મુશ્કેલીઓ નહિ પડે, એવી મારી ખાતરી છે. જેમને સમય, પૈસો અને અનુકૂળ પરિસ્થિતિની મદદ હોય તેમણે અહીંનો આહાર કાયમ રાખવો, એ જ સારું. પણ હાલ અમેરિકામાં જે વિદ્યાર્થીઓ છે, તેમનામાંના સૌકરે ૭૦ વિદ્યાર્થી તો મિશ્ર આહાર લેવાવાળા છે, અને આ વિદ્યાર્થી હિંદુસ્તાન આવ્યા પછી પાછા શાકાહારની શરૂઆત કરે છે એ વાત જુદી. પરંતુ વિદ્યા માટે જનારા પોતાનું ત્યાંનું જીવન કાર્યક્ષમ કરવા માટે આહારમાં થોડોઘણો ફેરફાર કરે તો સમાજે તેમની તરફ સહાનુભૂતિપૂર્વક જોવું, અને તેને આપદ્ધર્મ સમજી એટલી વાતની ક્ષમા કરવી જોઈએ, એમ મને લાગે છે.

પરિશિષ્ટ ૨

(કેસરી તા. ૧૦–૧–૧૯૦૫)

[સામાજિક પરિષદમાં સ્ત્રીશિક્ષણના ઠરાવ ઉપર શ્રી. પાર્વતીબાઈ આઠવલેનું ભાષણ.]

" પ્રસ્તુત ઠરાવ પસાર કર્યો એમ ત્યારે જ કહેવાય જ્યારે આપણે વધારે કર્તવ્યદક્ષ બનીએ. કોઇ પણ કાર્યમાં મત અથવા નિયમ જોઇએ. ઠરાવને સંમતિ આપતાં તેનું ચિત્ત ઉપર પરિણામ ન થાય તો " બોલવું ફોકટ ગયું અને ડોલવું વ્યર્થ થયું "* એમ કહેવું પડે. સ્ત્રીઓને સાચું જ્ઞાન આપવું જોઇએ. તેઓ સભામાં આવી પુરુષોની પાસે બેસવા લાગે એટલે સુધારણા થઈ જતી નથી. હું સ્ત્રીઓમાં જ બોલવાની હતી. પણ શું કરું ? પ્રસંગ જ આ એવો આવ્યો છે. સ્ત્રીઓ પણ કેવી ? તેઓ નાટકમાં જશે પણ સભામાં નહિ આવે. અમે વિધવાઓ સંન્યાસ લઈએ છીએ, પણ ગૃહસ્થનાં ઘર અમારી સંન્યાસવૃત્તિને ઉપયોગી થતાં નથી. તેમના વલાસ દિવસે દિવસે વધતા જ જાય છે. આજ ગૃહસ્થોને ઘેર ન મળે ભજન, ન પૂજન. પહેલાં તો તેઓ બે વાર જમતા, તો આજે દિવસમાં ચાર વાર ખાય છે. એમના ચા–કોફીના પ્યાલા આખો દિવસ ધોતાં ધોતાં અમે થાકયાં. આજના સ્ત્રીશિક્ષણનું પરિણામ જોઇએ તેવું સારું આવતું નથી. સ્ત્રીઓનો પોશાક પોલકાં, બંડી, એવો ઢેડગુજરાતી થયો છે. એમનાં કૂલે લાં જાકીટો જોઇએ તો બેજીવસોતી સ્ત્રીઓ કઇ અને બીજી કઈ તે ઓળખાય નહિ. મારું બોલવું તમને કડવું લાગશે, પણ જેણે સંન્યાસ લીધો તે કોઈની પરવા રાખે નહિ. સારાંશ, અમને ગૃહસ્થને ઘેર રાખો તો વસિષ્ઠના જેવા ગુરુ આપો.

---

* बोलणें फोक झालें, डोलणें वायां गेलें ।

"અમારે માટે કાં તો વિધવાગૃહો બાંધો અથવા તમારા ઘર પવિત્ર આશ્રમો બનાવો. આજ મિતિએ બી. એ; એમ. એ થયા પછી પુરુષોનાં નાની છોકરીઓ સાથે લગ્ન થવા લાગ્યા છે. સાઠ વર્ષના ડોસા નાની છોકરી સાથે લગ્ન કરે છે. તેમ જ ઘોડીઆમાંથી જ વરાવવાની રીતને લીધે તેમ જ એવા બીજાં કારણોથી આજે વિધવાઓ પુષ્કળ વધતી જાય છે. તો પુરુષોએ પણ ચતુર્થ આશ્રમ સ્વીકારીને પોતાના ઘરોને આશ્રમ બનાવવાં અથવા આપદ્ધર્મ સમજી વિધવાઓ માટે સંસ્થાઓ કાઢવી. આત્મસંયમન એ આપણો નિવૃત્તિધર્મ છે. મારે સારી રીતે વર્તી દરેક ઘર વિધવાને યોગ્ય થાય એવું કરો, અને સદ્‌વિદ્યા આપી તેમની માનસિક ઉન્નતિ કરો જો આવા ઘરો થાય નહિ તો વિધવાગૃહો તો બાંધો. પ્રો કર્વેની એકજ એવી સંસ્થા છે તેને મદદ કરો, અને તેનો ઉપયોગ કરી લ્યો. એ સંસ્થા માટે હવે વિધવાઓની વતી હું આપની પાસે ભિક્ષા માગું છું."

*

ગૂજરાતનું પ્રગતિશીલ માસિક

પ્રસ્થાન

તંત્રીઓ
રામનારાયણ-વિશ્વનાથ પાઠક
રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

કેટલાક અભિપ્રાયો

પ્રસ્થાને અત્યાર સુધીમા ગુજરાતી ભાષાની સુદર સેવા કરી છે અને હવે તો શ્રી રામનારાયણભાઈ અનન્ય નિષ્ઠાથી એને ખીલવવાના છે એટલે 'પ્રસ્થાન' પાસેથી જાહેર સેવાની ઘણી આશા રખાય
—કાકા કાલેલકર

હાલ ચાલતાં માસિકોમાં 'પ્રસ્થાન' ઉચ્ચ અને શુદ્ધ ભાવનાઓ સેવારસિક અને મનનીય રૂપોમા સમર્પવા માટે પ્રથમ વર્ષમા જ જાણીતુ થઈ ચૂકેલું છે અને એનું કાર્યક્ષેત્ર તેમ એનુ વર્ગક્ષેત્ર ઝડપથી વધે એમ અંત કરણથી ઈચ્છુ છુ —ગો. બળવંતરાય ઠાકોર

ઉચ્ચ પ્રકારની વિદ્વત્તાવાળુ, બાલકાપણા રહિત વિનોદવાળુ અને સમાજનો નીતિનો આદર્શ હલકો ન પડે એ વિષે કાળજી રાખનાર સાહિત્ય વાચવાની ઈચ્છા હોય તેમને 'પ્રસ્થાન' સંતોષપ્રદ માસિક લાગશે એમ મારો મત છે —કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાલા

ગંભીર, સર્વદેશી અને વિશાળ અનુભવથી રગાયેલુ વાચન જો કોઈ પણ માસિક પૂરુ પાડતુ હોય તો તે 'પ્રસ્થાન' —સાહિત્ય

'પ્રસ્થાન' ગુજરાતના બધા માસિકોમા શ્રેષ્ઠ છે એમ અમે માનીએ છીએ —પુસ્તકાલય

દર મહીને ૧૦૦ પાનાંનું વાચન આપે છે.

લવાજમ : હિંદમાં રૂા. ૫) પરદેશના રૂા. ૭॥

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

ટૉલ્સ્ટોય ગ્રન્થાવલિ

[રશિયાના મહાન વિચારક, ફિલસૂફ અને કલાકાર મહા
ટૉલ્સ્ટોયની સર્વોત્તમ કૃતિઓનાં ગુજરાતી અનુવાદ પ્રકા
કરવાની યોજના]

પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો

૧ પ્રેમનો દંભ

લગ્નજીવનનું રહસ્ય શું ? આજનાં લગ્નો એ પ્રેમલગ્નો છે કે વિષય-
લગ્નો છે એની સુંદર માર્મિક મીમાંસા આ પુસ્તકમાં લેખકે
કલાપૂર્ણ રીતે રજૂ કરી છે.

ક્રાઉન ૮૦ પેજી પૃષ્ઠ ૨૦૦ કિં. રૂ. ૧૫

સ્ત્રી અને પુરુષ

પ્રેમનો દંભ'ની પૂર્તિરૂપે આ પુસ્તક લખાયું છે. સ્ત્રી અને
પુરુષ વચ્ચે લગ્નજીવનમા કેવો સબંધ હોવો જોઈએ. લગ્નજીવન
માનસન્નતિ માટે આવશ્યક છે કે નહિ વગેરે પ્રશ્નોની આમાં
સુંદર ચર્ચા છે.

ક્રાઉન ૮૦ પેજી પૃષ્ઠ ૨૦૦ કિં. રૂ. ૧)

૩ બોધલિ

ધર્મમાં અનર્ગલ આસ્થાવાળા ને ભક્તિનમ્ર એવા સાચા
ધર્મનિષ્ઠ સંતની હૃદયગુહામાંથી નીકળેલી અગિયાર ધર્મકથાઓનો
સુંદર સંગ્રહ.

ક્રાઉન ૮૦ પેજી પૃષ્ઠ ૨૦૦ કિં. રૂ. ૧૫

૪ નવો અવતાર [પ્રથમ ખંડ]

એક ઉમરાવજાદો એક કૂટણી નોકરડી સાથે પ્રેમમાં પડે છે
ને તેની સાથે શરીરસબંધ બાંધે છે. પરિણામે છોકરી સગર્ભા
થતાં નોકરી છોડવી પડે છે. બીજે રઝળવું પડે છે અને છેવટે
વેશ્યા થાય છે. વેશ્યા જીવન દરમ્યાન એક વેપારીનુ ખૂન
કરવા બદલ તેના પર કેસ ચાલે છે ને તેને દેશનિકાલની સજા થાય
છે. પેલોજ ઉમરાવજાદો આ કેસમાં એક જુરર તરીકે હાજર હોય
છે. આ બનાવ જાણતાં ને તેની પ્રિયતમાને જોતાં તેના આત્મામાં
જે વિચારમથન જાગે છે ને પરિણામે તેનો જે નવો અવતાર થાય
છે તે આ નવલકથા સરસ રીતે રજૂ કરે છે.

ક્રાઉન ૮૦ પેજી પૃષ્ઠ ૨૦૦ કિં. રૂ. ૨)

ગ્રન્થાવલિના ગ્રાહકોને આ પુસ્તકો ચોથી કિંમતે મળે છે.

પ્રકાશન કાર્યાલય : અમદાવાદ